

Chingiz AYTMATOV

JAMILA

Q I S S A

Chingiz AYTMATOV

JAMILA

Qissa

YOSHLAR NASHRIYOT UYI
TOHIKEHT – 2019

UO'K 821.512.133-31

KBK 84(50')6

A 69

**Rus tilidan
Asil Rashidov tarjimasini**

Aytmatov, Ch.

Jamila [Matn]: / qissalar / Chingiz Aytmatov; rus tilidan Asil Rashidov tarjimasini. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 192 b.

Adib nomini ilk bor dunyo miqyosida mashhur qilgan asar, bu – «Jamila» qissasidir. 1958-yilda yozilgan bu qissa 1959-yili rus va fransuz tillarida kitob holida e'lon qilingan, ikki yil ichida sobiq Ittifoq va xorijdagi o'ttizga yaqin tilga tarjima qilingan.

Asarni fransuz tiliga tarjima qilgan Lui Aragon uni «Muhabbat haqida yozilgan jahondagi eng ajoyib qissa» deb baholagan edi. Asarni qunt bilan o'qisangiz, bunga siz ham amin bo'lasiz.

UO'K 821.512.133-31

KBK 84(50')6

**© YOSHLAR NASHRIYOT UYI,
2019**

ISBN 978-9943-5319-9-4

JAMILA

Qissa

Har gal safarga chiqishim oldidan kichkina yog'och ramkaga solingan surat oldida turish menga odat bo'lib qolgandi. Ertaga ovulga jo'nashim kerak. Mana, hozir ham o'sha suratga tikilib, go'yo undan oq yo'l tilayotgandek ko'zimni uzolmay, uzoq termilib qoldim.

Suratni hali biron marta ham ko'rgazmaga qo'yganim yo'q. Ovuldan qavm-qarindoshlarim kelishganida ko'rib qolishmasin, deb yashirib qo'yaman. Demak, suratda biror nojo'ya narsa tasvirlangan ekan, deb o'ylamang tag'in, uning iymnadigan, shuningdek, bu bir nodir asar, «ko'z tegadi» deydigan hech joyi ham yo'q, shunchaki o'rgamchikka chizilgan bir surat. Unda oddiy dala manzarasining aynan tasviri berilgan, xolos.

Suratning orqa planida so'lg'in kuz osmonining chekkalari oqarib ko'rinadi. Shamol parqu bulutlarini uzoq-uzoqlarga, qorayib ko'ringan tog' cho'qqilari sari haydab borardi. Suratning old qismida sarg'ish libos kiygan bepoyon dala, keng daryo tasvirlangan. Yog'in-sochindan keyin po'rsillab yotgan, chekkalari-dagi qamishlar bir-biriga ayqashib ketgan yo'lda ikki yo'lovchining oyoq izlari ko'zga tashlanadi. Yo'lovchilar uzoqlashgan sayin, oyoq izlari xiralasha boradi, go'yo yana bir-ikki qadam yurishsa ramkadan chiqib ketadigandek tuyulardi. Ha, aytmoqchi, yo'lovchilardan biri...

Keling, bir boshdan gapirib bera qolay.

Bu voqea bolaligimda yuz bergan edi. Ikkinchi jahon urushi uchinchi yilga qadam qo'ygan, ayniqsa Kursk bi-

lan Oryol ostonalarida dahshatli janglar borardi. O'shanda biz bir gala o'spirin bolalar xo'jalikda ekin sug'orib, arava haydab, o't o'rib yurar edik, xullas, urushga ketgan erkaklarning og'ir mehnati bizning zimmamizga tushgan edi.

Ayniqsa, hosil yig'im-terimida haftalab uy betini ko'rmasdik, kecha-yu kunduz xirmonda bo'lardik yoki stansiyaga g'alla tashirdik.

Stansiyaga qatnab yurib, ko'pdan beri uydagilarni ko'rmaganim uchun o'roqning ayni qizigan, saraton kunlarining birida yo'l-yo'lakay uyga kirib o'tay, deb bo'sh aravamni yo'ldan burdim.

Biz azaldan ko'chaning boshidagi yonma-yon tushgan ikki uyda turardik. Ularning balandligi uch metrcha keladigan devorlari juda pishiq qurilgan bo'lib, daryo tomoni daraxtlar bilan o'ralgan hovli bizniki edi. Men katta uyning o'g'li edim. Akalarim urushga ketgan, ular-dan xat-xabar yo'q edi. Ikkalasi ham balog'atga yetib, ayni uylanadigan vaqtda ketishgan. Keksa otam – duradgor-usta. Tong saharda namozini o'qirdi-da, ustaxonaga jo'nardi, shu ketganicha qosh qorayganda kelardi. Xo'jalikdagi barcha aravalar uning qo'lidan o'tardi. Uyda onam bilan singilcham qolardi, xolos.

Berigi kichik uyda esa yaqin qarindoshlarimiz turishardi. Qarindoshimiz deyishimning boisi, oradan ikki-uch avlod o'tib ketgan bo'lsa ham, ular bilan azaldan mol-jonimiz bir edi. Ota-bobolarimiz birga ko'chib, birga qo'nib, juda ahil yashagan ekan, bu odatni muqaddas bilib, biz ham oraga sovuqlik tushirmay, apoq-chapoq bo'lib kelardik. Jamoa xo'jaligi tuzilganda otalarimiz bir joyda o'troqlashganlar. Bugina emas, ikki suv o'rtasidagi Orol ko'chada turuvchilarning hammasi bir otaning farzandlari edi.

Keyinchalik berigi uyning egasi dunyodan o'tib, xotini ikki go'dak bolasi bilan qoldi. Eski odat bo'yicha qarindosh-urug'lar yesirning boshini bog'lab qo'yaylik, deb arvoh va Xudoni pesh qilib, uni otamga nikohlab qo'yganlar. Garchi u uyning qozon-tovog'i, mol-joni, chorbog'i bo'lak bo'lgani bilan, aslida biz bir xonadon edik. Ularining ham ikki o'g'li askarga ketgan edi. Sodiqlik degan katta o'g'li uylanishi bilan ketgandi. Ular: "Biz frontdamiz" deb onda-sonda xat yozib turishardi. Kichik uyda kichik oyim bilan kelini qolgan edi. Men uni doim "kichik oyi" deb chaqirardim. Ikkalasi ham ertadan qora kechgacha dala-da ishlashardi. Kichik oyim (uni ovuldagilar ishchan ayol, baraka topsin, bunaqasi topilmaydi, deb maqtashardi) brigadir bilan adi-badi aytib o'tirmas, buyurgan ishini qilaverar, yur deganiga yuraverar, anovi yosh kelinchaklar qatori ariq chopishga ham, ekin sug'orishga ham yo'q demasdi, qo'lidan sira ketmon tushmasdi. Xudo bilib berganmi, deyman, uning kelini Jamila ham serg'ayrat, baquvvat bo'lib, biroq fe'l-atvori sal boshqacharoq edi.

Jamila yangamni chin qalbidan yaxshi ko'rardim. Bir tomoni yangam, ikkinchi tomoni mendan biroz katta, lekin biz xuddi tengqur do'stlardek edik. Meni «kichkina bola», deb o'z ukasidek erkalatganini aytmaysizmi. Xullas, ikkala xonadonning tirikchiligini, ro'zg'orini oyim bilan singilcham tebratib turardi.

Singilcham juda sho'x qiz edi. Lekin o'sha og'ir kunlarda ancha quyilib, oyimga jon-dili bilan yordamlashganini sira-sira unutmayman. Ikki xonadonning qo'y-echkilariga qaragan ham o'sha, tezak terib, o'tincho'p g'amlagan ham o'sha, dom-daraksiz ketgan bolalarini qo'msab g'amgin xayollarga cho'mgan yolg'iz oyimning ko'ngliga tasalli bergan ham o'sha edi. Endi, har ikkala oilaning boshini qovushtirib, rizq-ro'zini saqla-

gan ham oyim, bilarmoni ham oyim edi. U o'lganlarning arvochini hurmatlab, seniki-meniki demay, ikki xonadonga baravar qarab turgan, ovulning ko'pni ko'rgan obro'li, dindor xotinlaridan biri edi. Bizga taalluqli har qanday ishni oyim hal qilardi. Otam bo'lsa hech kimning esiga ham kelmasdi. «Hoy, usta akangga bormay qo'ya qol, uning g'ildirakdan boshqa hech narsa bilan ishi yo'q, har ikki ro'zg'orni ham boyvuchcha xotini tebratib turibdi; o'shanga bor» deyishardilar. Men ham yosh bo'lishimga qaramay, uncha-muncha ishlarga aralashib turardim. Darvoqe, akalarim harbiyga ketib qolganidan, men ikki uyning dastyor yigiti bo'lib qolgandim.

Shuning uchun ham o'zimda qandaydir mas'uliyat his etardim. Bu oyimga juda yoqardi, pishiq bo'lsin, yog'ochdan boshqani bilmaydigan otasiga o'xshamay, ro'zg'or ishlariga aralashib ko'zi pishsin, der edi. Men aravamni chorbog'ning chetiga, ko'lankaga haydab kelsam, qamchisini qanjig'asiga qistirib olgan brigadir O'rozmat og'a bilan oyim eshik oldida negadir aytishib turgan ekan. Ularga yaqinlashganimda oyimni ovozi eshitildi:

- Bormaydi! Axir bu insofdan emas-ku. Xudodan qo'rqishsin! Xotin kishining arava haydagani nima-si. Xudo xayringni bersin, aylanay, kelinimga tegma, o'rog'ini o'rib yuraversin, shusiz ham yolg'izlik azobini tortib, ikkala xonadonning tirikchiligidan bosh qashishga ham qo'li tegmaydi! Buning ustiga, bir haftadan beri belim sanchib, anovi jo'xorilar qarovsiz qoldi. Baxtimga, yaxshiyam o'sha mushtdek qizcha bor ekan...

Oyim odaticha ro'mol uchlarini ko'ylagining yoqasi ostiga qistirar edi.

O'rozmatning chayqala-chayqala tinkasi quridi.

- Obbo siz-ey, - dedi u, - agar to'rt mucham sog' bo'lib, qo'limdan kelsa, o'zimoq ilgorigidek qoplarni

aravaga irg'itib-irg'itib, otlarni choptirib ketmasmidim! Hoji yo'q-da, yosh kelinlarga arava haydatib bo'ladimi, desak, o'zi rozi bo'lgan kelingizni siz yo'ldan ursangiz, bunaqada reja to'larmidi, boshliqlar frontga yuboriladigan g'allani nega to'xtatdinglar, deb stolni mushtlab bizga do'q ursa, axir nima qilaylik, siz ham tushuning-da!

Brigadir mening qamchini sudratib kelayotganimni ko'rib, go'yo miyasiga bir yaxshi fikr kelgandek xursand bo'lib ketdi.

– Agar kelinimga yo'lda-po'lda tentak aravakashlar tegajog'lik qiladi, deb qo'rqsangiz, mana, qayin inisi bor-ku, – dedi meni ko'rsatib. – Bu inim yangasiga birovni yaqin yo'latish u yoqda tursin, qaragani ham qo'ymas. Seit ham chakana emas, azamat yigit-ku.

Oyim meni ko'rgach, brigadirning so'zimi bo'lib, yalina boshladi:

– Qayoqlarda tentirab yuribsan, bolam? Sochlaring o'sib, devonaga o'xshab ketibsan-ku. Otasi tushmagur bolasining sochini olishga ham qo'li tegmaydi... Ota emish...

– Unday bo'lsa mayli, bugun sochini olib, chol-kampirar yonida bir dam olsin, – dedi O'rozmot chehrasi ochilib, – Seitjon, uka, bugun uyda qolib, otlaringga biroz dam ber. Ertaga Jamilaga arava beramiz, yangangni birga olib, unga o'zing bosh bo'l. Siz esa, onasi, Seit bor ekan, ko'nglingiz to'q bo'lsin, kamlik qilsa yangi kelgan Doniyorni ham qo'shib beray: o'zingiz bilasizki, u birovga ziyoni tegmaydigan xokisor odam... O'zlaricha uch arava bir brigada bo'lib, stansiyaga qatnay berishsin, mayli, bularning yoniga boshqalarni qo'shmay... Xo'sh, Seit, sen nima deysan? Bu, oying, Jamilaga arava haydaylik, desak, ko'nmayapti. Qani, o'zing bir narsa de-chi...

Bir tomoni, brigadir meni rosa ko'klarga ko'tarib maqtagani, ikkinchidan, katta kishilardek mendan aql

so'ragani, buning ustiga, yangam yonimda arava haydab yursa qanday maza bo'ladi, degan bolalarcha xayol bilan ishbilarmon odamlardek oyimga dedim:

– Haydasa-haydayversin, nima, bo'ri yeb ketarmidi! – deb xuddi katta aravakashlardek chirt etkizib tupurdim-da, qamchini sudraganimcha salmoq bilan qadam tashladim.

– E, jin ursin seni, bo'ri yeb ketarmidi, deydi-ya! Qo'y, bolam, sen nimani bilarding! – dedi oyim achchiqlanib.

– Iye, nega bilmas ekan, ikki uyning azamat yigiti bo'ladi-yu, bilmaydimi? – deb yubordi O'rozmat. Oyim endigina ko'nganda yana aynib qolmasmikin degan shubha bilan nima deyarini bilmay shoshib qoldi. Oyim bo'lsa ogir bir uh tortib qo'ydi.

– E, Xudoyim, shu tirnoqdek bolamizga o'zing umr ber... Devdek azamat yigitlarimiz qayerlarda yuribdi: uylarimiz ularsiz huvullab qoldi...

Shundan keyin men ularning gapini eshitmadim. Bora turib uyning muyulishiga qamchi urdim, kokillarini selkillatib, kichkina qo'lchalari bilan shipillatib devorga tappi yopayotgan, menga ochiq chehra bilan jilmayib turgan singilchamga ham nazar solmay o'tib ketdim, dahlizda turgan cho'yan qumg'onni engashtirib, shoshilmay qolimni yuvdim-da, qo'ltigimga artdim, keyin uyga kirib, hash-pash deguncha katta kosadagi ayronni shimirib tashladim, ikkinchisini esa deraza oldiga olib borib non to'g'rab yedim. Oyim bilan O'rozmat hali ham tashqarida suhbatlashib turishardi. Biroq, bu safar ular hasratlashayotgandek ko'rindi. Oyim yenglari bilan yig'idan qizarib ketgan ko'zlarini artib, tasalli berayotgan O'rozmatning so'zlarini bosh irg'ab ma'qullar, ich-ichiga botib ketgan ko'zlari bilan dom-daraksiz ketgan bolalarini go'yo ko'rmoqchi bo'lgandek olis-olislar-

ga tikilardi. Haytovur, ancha dardlashib ko'ngli yumshagan oyim Jamilaning arava haydashiga ko'ndi shekilli, birozdan keyin brigadir ko'ngli tinchib yo'rg'a baytalini yo'rttirib ketdi.

O'shanda bu ishning oqibati nima bilan tugashini oyim ham, men ham bilmagan edik. Jamilaning ikki ot qo'shilgan aravani bemalol haydab ketishiga hech ham shubha qilganim yo'q. Chunki u yoshligidan yilqichilar orasida o'sib, katta bo'lgan, tog' etagiga joylashgan Baqayir ovulidagi yilqichining qizi edi, Sodiq akam ham chavandoz bo'lgan ekan, u bir kuni yaylovdagi chorvadorlar to'yi munosabati bilan o'tkazilgan poygada Jamilaga yetolmay qolgan ekan. Shundan keyin izza bo'lib, uni olib qochib ketganligini bilardim. Ovsin-ajinlar bo'lsa, hecham-da, ular bir-birlarini yaxshi ko'rib topishgan, deyishardi. Har qalay, nima bo'lsa ham ular uch-to'rt oy birga turishgan, keyin Sodiq akamni harbiyga olib ketishgan edi. Bilmadim, yoshligidan otasi bilan birga dala-dashtlarda yilqi haydashib, ot chopishib erka o'sganidanmi, yoki bitta-yu bitta qiz bo'lganligi uchunmi, ishqilib, Jamilaning xatti-harakatlarida allaqanday jo'shqinlik, erkaklarga xos fazilat bor edi. Har bir ishga astoydil kirishar, boshqa kelinlardek boshim, belim og'riyapti deb sira zorlanmasdi. Biroq o'zi ham birovga haqini ketkazmaydigan, aytishgan bilan aytishib, so'kishgan bilan so'kishadigan o'jar ayollardan edi. Uning ovulda-gi kelinlar bilan yumdalashgan vaqtlari ham bo'lgandi.

Yon-atrofdagi odamlar:

– E, bu qanday shaddod kelin o'zi! Tushganiga hech qancha vaqt bo'lmay, tilidan zahar sochadiya! – deganlarida, oyim:

– Mayli, shunişi yaxshi! Kelinimiz ochiq-yoriq, sira bo'sh kelmaydi... Ana shunday ko'nglida kiri yo'q odam

yaxshi, indamay yurgan pismiqlardan qo'rqish kerak, hamma fisq-fasod o'shalardan chiqadi, – deb javob qaytarardi.

Otam bilan haligi «ishchan» degan oyim boshqa qaynota, qaynonalardek Jamilani turtmay, so'kmay, ak-sincha, o'z farzandlaridek erkalatishib: «Xudo ishqilib o'ziga insof bersin, to'g'ri yurib, to'g'ri tursa bo'lgani!» – deyishardi. Ular voyaga yetgan to'rt o'g'ilarini harbiyga jo'natishib, ikki xonadondagi yakka-yu yagona kelini ni ranjitishadimi? Biroq men oyimning ba'zi ishlariga hayron qolardim. Boshqalarni qo'yib turaylik, oyim bi-rovlarning qo'lga qaraydigan ayollardan emas edi. Har yili kuz kelishi bilan odati bo'yicha otam tayyorlagan olti qanotli qora o'tovni tikib, archa tutatardi.

Bizlarni chizgan chizig'idan chiqmaydigan qilib tarbiyalab, hargiz ikki oilaning boshini qovushtirib keldi. Oyimning aytgani-aytgan, degani-degan edi. Ammo Jamila oramizda ajralib turardi. To'g'ri, u kampirlardan biroz tortinar, ularning hurmatini joyiga qo'yar, biroq ovuldagi ko'pchilik kelinlardek indamay boshini quyi solib o'tirmas yoki teskari qarab po'ng'illamas, ko'ngli-da borini yashirib o'tirmay, shartta gapirib qo'ya qolar edi. Gaplari o'rinli bo'lsa, oyim uni ko'pincha ma'qullar, lekin o'shanda ham o'z gapini ikki qilmasdi. Nazarimda, oyim uni bir so'zligi, to'g'riligi uchun o'ziga yaqin tutar, kelajakda uni ikki xonadonning boshini qovushtirib, ro'zg'orning rizq-barakasini o'zidek saqlay oladigan ud-daburon o'rinbosar qilib qoldirish niyatida bo'lsa kerak.

– Xudoga shukr, tagli-joyli yerga tushding, bolam. Bu ham bo'lsa sening baxting, buni sira ham yodingdan chiqarma. Xotin degan Tangrining berganiga shukr qilib, ro'zg'orida birini ikki qilib yursa, shuning o'zi katta davlat. Biz chol-kampir topgan-tutganimizni o'zimiz bi-

lan birga go'rga olib ketarmidik... O'z qadr-qimmatingni bilsang, sira kam bo'lmaysan, doim martabang baland bo'ladi, bolam, - deb eslatib turardi. To'g'ri, chol-kampirlarning cho'chiganicha bor edi: Jamila juda sho'x, yosh bolaga o'xshardi. Bir qarasangiz o'zidan-o'zi kampirlarga suykalib erkalana, yo bo'lmasa birdan qah-qah urib kular, yoki ko'chadan kirib kelayotganida xuddi yosh qizchalardek ariqdan lorsillab sakrab o'tar, yoxud o'zicha xirgoyi qilib yurardi. Kampirlar Jamilaning bu qiliqlarini o'zlaricha gap qilib: «Hali bola-da, bora-bora quyulib qoladi» deb qo'yishardi. Menga bo'lsa yangamning shunaqaligi yoqardi. Ba'zida ikkivomiz olishib, kurashib, quvlashib ham ketaverardik.

Jamila sarvqomat, bejirim ayol edi. Ikki o'rim qora sochini boshiga chambarak qilib o'rib, ustidan tang'ib olgan oppoq durrasi uning bug'doyrang kulcha yuziga shunday yarashib tushar ediki, asti qo'yaverasiz! Jamila kulganda uning shahlo ko'zlarida navqiron yoshlik barq urar, shunda u beixtiyor qaddini rostlab, ovulning sho'x laparlarini kuylab yuborardi. Ovuldagi yigitlar, ayniqsa frontdan qaytib kelgan yigitlarning Jamilani ko'z ostiga olishib, tegishib yurganlarini necha bor payqardim.

Hangomatalab yangam ular bilan bemalol hazil-huzul qilishardi-yu, biroq haddidan oshganlarning ta'zirini berib qo'yardi. Baribir bu mening izzat-nafsimga qattiq tegar, yangamni rashk qilardim. Shuning uchun ham haligi "bezorilarga" o'zimni ko'rsatib qo'yay deb: «Hoy, bilib qo'yinglar, bu mening yangam bo'ladi-ya, ko'p pashshaxo'rda bo'lavermanglar» degandek, ularning so'zini shartta bo'lib, viqor bilan xo'mrayib qarardim.

«Endi nima qildik, buning yangasi ekan-ku!» deb yigitlar masxara qilib kulishganida, qizarib-bo'zarib, azbaroyi xo'rligim kelganidan yig'lab yuboray derdim.

Buni sezgan yangam xursand bo'lib, kulgidan o'zini tiyolmay jilmayib: «Ishlaring bo'lmasin, nima, yanga degan yerda qolibdimi? Yur ketdik, qaynim!» deb ularning battar qitig'iga tegar, so'ngra boshini mag'rur ko'targancha dadil qadam tashlab ketardi. U yigitlarning ta'zirini berganidan ham xursand bo'lib, ham o'ziga xo'rliki kelib, menga qarab bir kulimsirab qo'yardi. Balki u: «E tentak, yangamga ko'z-quloq bo'laman deysanmi? Agar buzilaman desam, ming ko'z-quloq bo'lsang ham buzilaman. Axir men chumchuq emasman-ku», degan xayolga borganmikin? Men ham o'shanday vaqtlarda aybdor kishidek g'ing demasdim. Ammo birozdan so'ng yangam xiyol yozilib: «Obbo kichkina bola-yey, juda g'alatisan-da!» deb meni yana bag'riga bosib peshonamdan o'pardi.

Ha, chindan ham yangamni hech kimga ravo ko'rmay rashk qilardim. Uning quvnoqligi, o'zini erkin tutishi bilan faxrlanardim. Biz u bilan juda apoq-chapoq, bir-biridan hech narsani yashirmaydigan sirdosh do'stlardek edik. Nega shundayligini o'zim ham bilmasdim. O'sha kezlarda ovulda erkaklar juda oz edi. Shu sababli ba'zi yigitlar ko'krak kerib, balandparvoz gapirib, ovulda «mendan boshqa yigit yo'q» degandek, ayollarni hecham nazar-pisand qilishmasdi. Bir kuni pichan o'rimida, yur desam bo'ldi, orqamdan ergashib kelaveradi, deb o'ziga ishonganlarning biri – uzoq qarindoshimizning o'g'li Usmon yangamga tegajog'lik qilavergan edi, u Usmonning qo'lini siltab yubordi-da, g'aram soyasida o'tirgan joyidan turarkan:

– Tur yo'qol! – deb o'shqirdi va teskari qarab oldi. – Qo'llaringdan modabozlik qilishdan boshqa ish kelarmidi.

G'aram ostida taltayib yotgan Usmon qalin lablarini nafrat bilan burishtirib to'ng'illadi:

- Ol-a, mushukning bo'yi shiftida osig'liq turgan go'shtga yetmay, puf sassiq degan ekan... Shunga o'xshab, ko'p noz qilaverma. Ichingda jon-jon deb turibsan-u, yana...

Jamila unga yalt etib qaradi-da:

- Jon-jon deb tursam-turgandirman. Lekin peshonamga yozilgani shu ekan, nima qilay. E, ahmoq, buning kuladigan joyi bormi? Jon-jon deyish u yoqda tursin, ming yil toq o'tsam ham senga o'xshagan shumshuklarga nazarimni solmayman. Ahmoqsan. Ilgarigidek tinch zamon bo'lganda shunday deb bo'psan edi! - dedi.

- Shuni aytyapman-da! Urushning kasofati bilan qamchi yemay quturib yuribsan-da, - dedi istehzo bilan Usmon ko'zlarini o'ynatib tamshanarkan. - Mening xotinim bo'lganingdami, nima qilishimni o'zim bilardim!

Jamila lablari dir-dir titrab, Usmonga yeb qo'ygudek bo'lib qaradi, unga bir narsa demoqchi bo'lib og'iz juftladi-yu, lekin «Shu ahmoq bilan aytishib nima obro' topdim» deb o'yladi shekilli, jirkanish bilan «tfu» dedi-da, yerda yotgan panshaxasini yelkasiga tashlab, indamay nari ketdi. Men berigi tomonda aravaning ustidan xashak tushirayotgan edim, Jamila meni ko'rishi bilan boshqa tomonga burilib ketdi. Yangam mening qay ahvolda ekanimni sezgan edi. Nazarimda, yangamni emas, meni haqorat qilishganlaridek izza bo'lib, g'azabim qaynab ketdi. «Nega ularga yondashasan, nega ular bilan gaplashasan?» - deb yangamga jonim achidi-yu, ichimda uni koyidim.

Jamila o'sha kuni kechgacha noxush yurdi, kulmadi ham, gapirmadi ham. Men shoti aravani haydab g'aram oldiga borganimda, Jamila meni gapirmasin deb ataylab ishga alahsitib, dilini o'rtayotgan o'y-fikrlarini yashirishga harakat qildi, u panshaxasini kattakon pichan g'aramiga sanchdi-da, go'yo tog'ni ag'darayotgandek uni yer-

dan shartta ko'tarib, yuzini yashirganicha g'ayrat bilan pichanni aravaga otaverdi. Undan uzoqlashar ekanman, qayta-qayta orqamga qayrilib qarardim: yangam pan-shaxa dastasiga suyanib biroz xomush turar, o'ylanib qolar, keyin yana ishga tushib ketardi.

Men aravaga oxirgi marta pichan bosar ekanman, Jamilaning botib borayotgan quyoshga uzoq tikilib turganini payqadim. Quyosh daryoning narigi yog'ida, qozoq dashtlarining allaqayerida o't yoqilgan tandirning og'zidek alangalanib, holdan toyib, osmonda suzib yurgan pag'a-pag'a bulut parchalarini qizg'ish rangga bo'yab, binafsharang dashtlikka so'nggi sho'lalarini sochib, asta-sekin ufq orqasiga o'tib borardi. Jamila qo'li bilan quyoshni to'sib, o'sha tomonda ajib bir manzara bordek, ko'zlarini uzmay, kulimsirab qarab turardi. Endi uning chehrasi ochilib, ko'ngli ancha ko'tarilgan edi.

O'shanda Jamila mening aytmagan, lekin yuragimda tugilib, tilim uchida turgan: «Nega ularga yondashasan, nega ular bilan gaplashasan!» – degan ta'namga javob berayotgandek:

– Haligi gaplarimni ko'nglingga olma, kichkina bola, – deb qo'ydi, eng yaqin sirdoshi bilan dardlashayotgandek. – Usmon ham odammi? It ham bir, u ham bir.

Jamila botib borayotgan quyoshdan ko'zini uzmay, indamay qoldi, keyin go'yo menga emas, o'ziga gapirayotgandek, yana shunday dedi:

– Bunday kishilar ko'nglingdagi ni bilarmidi... Buni hech kim bilmaydi. Xudo bilsin, bunday erkaklar dunyoda yo'qdir ham!

Men aravani qaytarishga ham ulgurmasdan qarasam, Jamila allaqachon narigi tomonda ishlayotgan kelinlar oldiga yugurib borib, ular bilan chaqchaqlashib, quvalashib yuribdi. Olovdek tovlanib turgan kechki shafaqqa

qarab ko'ngli ochildimi yoki bugun yaxshi ishlaganidan xursand bo'ldimi, bilmadim, har qalay, kayfi chog' edi. Xashak ortilgan arava ustida o'tirar ekanman, Jamila-ning qo'llarini keng yozgancha oppoq durrasini hilpiratib chopib borayotganini ko'rib, ko'nglim ancha taskin topdi: «Ha, Usmon o'zi kim-u uning so'zi nima bo'lardi?»

– Chuh, jonivor, chuh! – deb otga qamchi urdim.

Brigadir O'rozmat og'a aytgandek, sochimni oldirib ketayin, deb otamning ustaxonadan qaytishini kutdim. Lekin u kelguncha bekor o'tirmay, deb Sodiq akamning xatiga javob yozdim.

Darvoqe, xat yozishda bizlarning o'zimizga xos bir taomilimiz bor. Harbiydagi akalarim xatni otamning nomiga yozishardi, pochtaalon bo'lsa ularni onamga berardi, xatlarni o'qib berish, ularga javob yozish mening vazifam edi. Xatni o'qiy boshlashim bilanoq unda nimalar yozilganini darrov bilib olardim. Chunki hamma xatlar egiz qo'zilardek bir-biriga o'xshardi. Sodiq akam har doim xatni «Sog'inchli salom xat» degan so'zdan boshlardi. Keyin: «Yetib ma'lum bo'lsinki, u tomonda, ya'ni gullab-yashnayotgan Talasning salqin havosida sog'-salomat, o'ynab-kulib yurgan jondan aziz, mehribon otajonim Yo'lchiboyga», – deb salomni otamdan boshlardi, keyin katta oyimni, so'ngra ishchan oyimni, ana undan keyin qavm-qarindoslilarimizning sog'lig'ini so'rab, eng oxirida: «shuningdek xotinim Jamila ham eson-omon yuribdimi?» – deb bir og'iz qistirib o'tardi.

Ota-onasi, qavm-qarindoshlari turganda dastlab xotinini esga olish, xatni uning nomiga yozish odobdan emas, albatta, bu narsa faqat Sodiqqa emas, balki umuman erkak zotiga to'g'ri kelmaydi.

Biroq biz shu ikki enlik xat olib turganimizga ham ming qatla shukr qilamiz, ovuldagilar uchun bu bir katta

baxt edi. Oyim xatni menga ikki-uch marta o'qitib olgandan keyin, qozon-tovoq, issiq-sovuqqa uraverib yorilib ketgan qo'llariga olib, go'yo uchirib yuborishdan qo'rq-qandek uni avaylab uchburchak qilib buklab qo'yardi.

– E-e, tumordek xatlaringdan onang aylansin, – derdi u ko'ziga yosh olib, og'ir xo'rsinib. – Ota-ona, qarindoshlarning ahvolini so'raydi-ya! Axir, biz uydami-ku, bizni jin urarmidi! Baxtimizga, ishqilib, sizlar omon bo'linglar, Xudo o'z panohida saqlasin. Ikki enlik xat yozib: sog'-salomat yuribman, deb qo'ysalaring, shuning o'zi ham katta g'animat.

Oyim xatga yana biroz termilib qarab turardi-da, so'ngra uni sandiqdagi xatlar saqlanadigan xaltachaga yashirib qo'yardi.

Agar shu payt Jamila uyda bo'lib qolsa, u ham xatni bir karra ichida o'qib chiqardi. Jamila har safar xatni qo'liga olishi bilan o'z-o'zidan qizishib ketar, uni harislik bilan tez-tez o'qiy boshlardi.

Lekin xatning oxiriga yaqinlashgan sayin yuzidagi quvonch alangalari so'nib, rangi o'chib, qoshlari yana chimirilib qolardi.

Ba'zida xatni oxirigacha o'qib chiqishga ham sabri chidamay, hafsalasi pir bo'lardi-yu, g'ing demasdan, go'yo qarz olgan narsasini qaytarib berayotgandek bo'shashib, xatni oyimning qo'liga tutqazardi.

Xat saqlanadigan xaltachani sandiqqa bekitarkan, kelinining tumshayib qolganini payqagan oyim unga tassalli bergan bo'lardi:

– Xabar kelganiga quvonish o'rniga xafa bo'lganing nimasi, bolam. Yoki faqat sening kuyoving askarlikka ketganmi? Barchaga barobar musibat, sabr qil... Ko'z ochib ko'rgan yorini kim sog'inmaydi deysan. Sog'in-sang ham sir boy berma, ichingda saqla.

Jamila bo'lsa miq etmasdi. Lom-mim demasa ham, parishon chehrasi go'yo: «Eh, koshki edi tushunsangiz!» deyayotgandek bo'lardi.

Sodiq akam bu xatini ham Saratovdan, gospitaldan yozgan edi. Xudo xohlasa, kuzning o'rtalariga borib qolarman, debdi. Ilgari ham shunday deb yozganida biz juda quvongan edik.

Otam ishdan qaytgach, tezda sochimni oldirdim-u uyda qolmay, otlarni bedazorga qo'yib yubordim-da, o'zim har kungidek xirmonda tunadim. Raisimiz mollarni bedazorga yoyishga ruxsat bermasdi, biroq men otlarim yaxshi to'ysin deb ularni ko'zdan ovloq joydagi bedazorga tushovlab qo'yardim. Buni hech kim bilmasdi. Bu safar, aravani xirmonda qoldirib borsam, pastlikda yana to'rt ot o'tlab yuribdi. Jahlim chiqib, ularni chekka-roq joyga haydab yubormoqchi bo'ldim. Biroq otlarning ikkitasi brigadir aytgan o'sha Doniyorniki ekanini tanib qoldim. Men, ertadan boshlab barimiz bir brigada bo'lib, stansiyaga birga qatnaymiz, degan o'y bilan otlarga tekkanim yo'q. So'ngra xirmonga kelsam, Doniyor ham shu yerda ekan. U endigina aravasining g'ildiraklarini moylab bo'lib, o'qning gaykalarini burayotgan ekan.

– Doniyor aka, otlar siznikimi? – deb so'radim undan.

U menga bir qarab qo'ydi-da:

– Ikkitasi meniki, – dedi.

– Qolgan ikkitasi-chi?

– Haligi, ha, oti nima edi, Jamilamidi, o'sha kelinniki. Aytmoqchi, u sening yangang bo'ladimi?

– Ha, yangam boladi.

– Bo'lmasa, bugun kechasi Seit qarab tursin, deb brigadirning o'zi tashlab ketdi.

«Yaxshiyam ularni haydab yubormagan ekanman-a!» – deb qo'ydim ichimda.

Kech kirib, tog'dan esgan mayin shabada ham tinib, xirmon jimjit bo'lib qoldi. Doniyor ham men yotgan somon ustiga kelib yonboshladi. Lekin ko'p o'tmay yana o'rnidan turdi-da, soy bo'yiga tomon ketdi. U tik jar yoqasiga bordi-da, boshini sal qiyshaytirib, qo'llarini orqasiga qilganicha turib qoldi. Orqasidan qaraganda uning gavdasi oy yorug'ida ko'zga aniq tashlanib turardi.

Doniyor, aftidan, mudroq, sokin tun uyqusini buzib, toshlardan toshlarga urilib, sharillab oqayotgan soy suvining musiqiy ohangini yo bo'lmasa boshqa bir quloq ilg'amas tovushlarni tinglayotgandek qimir etmay turardi.

«Odaticha soy bo'yiga borib tunamoqchi shekilli», deb kulib qo'ydim men o'zimcha. Doniyor ovulimizga yaqindagina kelgandi. Pichan o'rog'i endi boshlangan kezlar edi. Bir kuni bitta bola chopib keldi-da, ovulga bir yarador askar qaytadi, lekin kimligini o'zim ham bilmayman, deb qoldi.

Ovulda birov askardan qaytib kelgudek bolsa, ko'rgani hamma yopirilib borardi. Ammo bu safar frontdan kelgan kishining nasl-nasabi noma'lum bo'lgani uchun, o'roqchilar tozayam shov-shuv ko'tarishdi.

– Begona deyishadi-ku.

– Begona bo'lsa, bizning ovulga kelarmidi?

– Shuni ayt-a?

Shunday qilib, u kim ekan, o'zimizning qarindosh-urug'imizdan bitta-yarimtasining bolasi bo'lmasin tagin, deyishib, bir to'da odam ovulga ham borib kelishdi. Keyin bilishsa, Doniyor asli shu yerlik ekan. Aytishlaricha, u yoshligidan yetim qolib, har kimlarning eshigida yurgan, oxiri Chaqmoqdagi qozoq tog'alarinikiga ketib qolgan, shu-shu, bolani izlab borgudek bironta ham jonkuyari bo'lmagan ekan. Shunday qilib, u el-urug'ning yodidan ham chiqib ketgan ekan. Ovuldan ketib qolgani-

dan keyingi hayoti to'g'risida esa Doniyor unchalik yozilib gapirmaganmish. Biroq hozir-o'ylab ko'rsam, uning tortmagan azob-uqubatlari qolmaganga o'xshardi.

Turmush bu mushtdek bolani ne ko'ylarga solmagan, tirikchilik dardida u qayerlarga bosh urmagan. Doniyor ko'p vaqt Chaqmoq dashtida qo'y boqib yurib, voyaga yetgach, jazirama cho'llarda kanal qazigan, yangi tuzilgan paxta sovxozlarida paxta ekib, ekin sug'orib, oxiri Toshkent yaqinidagi Ohangaron shaxtalarida ishlab, o'sha yerdan harbiyga ketgan edi.

Xullas, Doniyorning harbiydan qadrdon ovulga qaytib kelganiga ovuldagilar xursand bolishgandi, bechoraning tuz-nasibasi uzilmagan ekan, mana oxiri o'z eliga qaytib keldi! Shuncha yil chetda yursa ham, tili-mizni esdan chiqarmabdi-ya. Biroq tili sal-pal qozoqchaga tortib ketadi, deyishardi.

«Ot aylanib qozig'ini topadi, deganlar. Tug'ilgan yer, el-yurtni unutish osonmi? Kelganingga biz ham, otabobolaringning arvohi ham xursand, girmonni yengib, tinchlik bo'lsa, sen ham uy-joy qilarsan, bola-chaqali bo'larsan», – deyishardi keksalar. Ular Doniyorning yetti pushtini surishtirib, uning qaysi urug'dan ekanligini, ovuldagi ba'zi bir tug'ishganlarining kimligini ham aytib berishdi. Xullas, ovuldagilar: «Doniyor dunyoga yangi kelgandek bo'ldi», deyishadigan bo'lishdi.

Oradan ko'p o'tmay bir kuni brigadir O'rozmat shine-lini yelkasiga tashlab: chap oyog'iga sal oqsoqlagan novcha, bo'yni uzun bir kishini ergashtirib keldi. Yo'rg'a baytalini gijinglatib kelayotgan pakana O'rozmatning yonida haligi novcha askar salmog'ini o'ng oyog'iga solib, orqada qolmay, tez-tez yurib kelardi. Bizlar, pichan o'radigan mashinada ishlayotgan bolalar Doniyorni birinchi ko'rishimiz edi.

Doniyor yarasi yaxshi bitib ketmaganidan oyog'ini bukolmasdi. Uni o'roqqa yaramaydigan bo'lgani uchun biz bilan birga mashinaga qo'yishdi. Rostini aytsam, biz uni avvaliga unchalik yoqtirmadik.

Chunki Doniyor juda odamovi edi, gapirishganda ham uning butunlay boshqa, faqat o'zigagina ma'lum bo'lgan narsalar to'g'risida xayol surayotgani, kishiga tikilib tursa ham, ko'ngli boshqa yoqda ekanligi shunday sezilib turardi. U og'ir xayolga botgandek angrayib turardi. Buni payqagan kishilar: «Bechora, frontdan keyin hali ham o'zini o'nglab ololmagan bo'lsa kerak», deb yurishdi. Lekin Doniyorning o'zini tutishiga, qo'li qo'lga tegmay chaqqon ishlashiga, harakatchanligiga qarab, uni ochiq-yoriq, aqlli, gapga chechan odam ekan, deb o'ylaysan kishi. Balki yetimlik azob-uqubatini ko'p tortganidan u mehnatkash, lekin kamgap, sir-asrorini hech kimga aytmaydigan bo'lib qolganmikin? Ehtimol, shundaydir. Sersavlat, bo'y-basti kelishgan Doniyorning jag'i bir-biriga yopishib ketgan, qovog'i sira ochilmas, ko'zlari bir xilda g'amgin boqardi. Faqat doim uchib turadigan qoshlari uning yuziga husn berib turardi. Goho-goho u qandaydir bir sirli tovush eshitgandek hushyor tortar, qoshlari uchib, go'yo bir narsadan xursand bo'lgandek ko'zlari yaraqlab ketardi. Lekin biz buning sababini bilmasdik.

Bugina emas, uning boshqa qiziq odatlari ham bor edi. Qosh qorayganda otlarni aravadan chiqarib, ovqat qachon tayyor bo'larkin, deb o'choq atrofida dam olib o'tirardik. Doniyor bo'lsa yonimizdagi Qorovultepaga chiqib, qorong'i tushgunga qadar o'sha yerda o'tirardi.

«U yerda nima bor ekan? U kimni qo'riqlaydi, u nima-ni qo'riqlayapti», deb kulishardik biz.

Kunlardan birida men ham qiziqib, uning yoniga chiqib o'tirdim. Bu yerda aytarli hech narsa yo'q edi.

Tog' etaklari bo'ylab yastanib yotgan bepoyon dashtlik chuqur dengizga cho'kib borayotgandek, oqshom qo'ynida yo'qolib borardi. Doniyor mening kelganimga parvo qilmadi. U chehrasi yorishib, bir tizzasini quchoqlaganicha xayol surib o'tirardi. U men anglab yetmagan, ma'nosiga tushunmagan allaqanday sirli tovushlarni butun vujudi bilan berilib tinglayotgandek tuyulardi. Ba'zan qoshlari chimirilib, ko'zlari chaqnab, kuchi tanasiga sig'mayotgandek to'lg'anar, go'yo o'rnidan irg'ib turib, qulochini yozgancha butun borliqni ko'ksiga bosib, quchoqlamoqchi bo'layotgandek tuyulardi. Bir qarasang, qattiq charchagan odamday yana bo'shashib, g'amgin bo'lib qolardi.

Xo'jaligimizning pichan o'radigan mashinalari buralib-buralib oqayotgan kattakon Gurkurov soyining bo'ylarida xuddi shu Gurkurov soyidek gurkirab yurardi. Pichan o'rog'i soylarning to'lib-toshib oqayotgan davriga to'g'ri keldi. Toshidan toshga urilib, ko'piklanib, pishqirib oqqan suv kech kirishi bilan yana ko'payardi va yarim kechaga borib sharillab oqqan ovozidan kapada yotgan yerimda uyg'onib ketardim. Qaymog'i olingan sutdek osmonda muzdek shabada g'ir-g'ir esib, ko'kdagi yulduzlar sho'la sohib mo'ralab turardi. Tun og'ushida hayqirib oqqan soy suvining to'liqini yana ham kuchliroq sezilib, go'yo ustimizga bosib kelayotgandek tuyulardi. Biz qirg'oqdan olisda bo'lsak-da, kapamizni suv oqizib ketmasmikin, degan vahima beixtiyor ko'ngilga g'ulg'ula solardi. Do'stlarim hech narsadan xabarsiz, dong qotib uxlashardi. Men tashqariga chiqib ketaman.

Tunda soy bo'yi ham ko'rkam, ham vahimali bo'ladi. O'tloqning u yer-bu yerida o'tlab yurgan otlar qorayib ko'rinardi. Hammayoq jimjit. Otlar shabnam ingan o'tlarga to'yib, dam-badam pishqirishar va yengil mudrashar.

di. Sal narida Gurkurov suvi quturib, mayda tol novdalarini egib, toshlarni yumalatib, sokin tun jimligini buzib, go'yo yer qa'ridan qaynab chiqayotgandek dahshat bilan sharillab oqardi. Shunday kechalarda men doim Doni-yorni eslardim. «Darvoqe, Doniyor qayerda qoldi ekan» deb so'rardim o'zimdan o'zim. U doim yakka o'zi suv bo'yidagi pichan g'aramlari ustiga borib yotardi. «Nima balo, u kechasi qo'rqmaydimi, suvning sharillashidan qulog'i bitmaydimi?» – degan fikr xayolimdan o'tardi. «U hozir ham uxlayotganmikin yoki uyg'oqmikin? Tavba, yolg'iz suv bo'yiga borib yotishning nima hojati bor ekan? Buning nima halovati bor? Qiziq, sira odamlarga qo'shilmaydiya. U hozir qayerda ekan?» – deb atrofga nazar tashlab, quloq solaman, hammayoq jimjit.

Qirg'oq bo'ylab qiya tepalik cho'zilib ketgan tog etaklariga qorong'ilik cho'kmoqda, osmonning u yer-bu yerida yulduzlar miltillab ko'rinmoqda.

Ovulga kelganiga bir necha kun bo'lsa ham, o'zini chetga tortib, hech kimga qo'shilmay yurgan Doniyor oshna-og'ayni orttira olmadi. Birovga yondashmas, janjallashish, tortishish nimaligini bilmas, birovga yaxshi ham gapirmas, yomon ham gapirmas edi. Ovulga yaxshilik ham qilib, yomonlik ham qilib, yig'ilishlarda so'zlab, to'y va ma'raalarda qariyalar bilan yonma-yon o'tirib, elning issiq-sovug'iga aralashib yurgan o'ktam yigitlar qadr-qimmatli bo'lib, darrov og'izga tushadigan, xotin-qizlarning nazariga ilinadiganlar ham shular bo'lardi.

Doniyorga o'xshab ertadan kechgacha ter to'kib ishlaydigan, lekin o'zini boshqalardan chetga olib yuradigan, o'zi bilan o'zi bo'lib, birovga zarari ham, foydasi ham tegmaydigan kishilar to'g'risida:

«Bir amallab kun ko'rib yurgan bechora-ku», deyishardi. Bizlarga o'xshagan o'zibilarmon, mahmadona

bolalar esa haligidek chinakam asil yigitlardek bo'lishni havas qilib, Doniyorning yuz-ko'zi oldida bo'lmasa ham, orqasidan mazax qilardik. Uning ko'ylagini o'zi yuvganiga ham kular edik.

U harbiydan bitta ko'ylak bilan kelganligi uchun ham uni qurir-qurimas kiyib olardi. Biroq, qizig'i shundaki, Doniyor mo'min-qobil bo'lsa ham, biz u bilan bema-lol, botinib gapirisha olmasdik. Gap uning kattaligida emas edi, albatta. Chunki u, juda nari borsa, akalarim bilan teng kelardi. Shuning uchun ham biz u bilan san-sirab gaplashar edik. Nima, o'zimizni pastga urarmidik. Garchi Doniyor ulug'sifat bir odam bo'lmasa-da, uning shunday hech kim bilan gapirishmay, vazmin yurishida qandaydir bir xosiyat bordek, sho'x, shayton bolalar undan hayiqib turishardi.

Bunga qisman o'zim ham sababchi bo'ldimmi deyma-da. Chunki men odamlardan, ayniqsa frontga borib kelganlardan ko'rgan-bilganlarini ipidan-ignasigacha gapirib berishni iltimos qilib, ularni holi-joniga qo'ymasdim, savollarni yog'dirib yuborardim. Shuning uchun ham men «Seit xira» degan laqab orttirganman.

Doniyor kelgan dastlabki kunlarda, men undan urush to'g'risida ko'p narsalarni so'rab bilib olaman deb yurdim. Bir kun ishdan so'ng gulxan atrofida ovqat ichib dam olib o'tirganimizda Doniyordan so'rab qoldim.

– Doniyor aka, urushda ko'rgan-kechirganlaringdan bir gapirib bermaysanmi?

Doniyor hadeganda gapira qolmadi. Chamamda, mening bu gapim unga yoqmadi shekilli.

– Urush deysanmi? – dedi u va xuddi o'ziga javob berayotgandek past ovoz bilan qo'shib qo'ydi: – Urushning nomi o'chsin, uni bilmaganlaring yaxshi!

Doniyor narida yotgan xashakdan katta bir tutam olib gulxanga tashladi va olovni tez-tez puflab yondirdi-da, hech kimga qaramay qo'llarini o'tga toblay boshladi. U alangalanib yonayotgan olovga tikilgancha uzoq jim qoldi.

Doniyorning nega bunday qilganini kim bilsin, lekin uning o'sha ikki og'iz gapidan ham urushni ertakdek ermak qilib gapirib bo'lmasligi, u odamning yurak-yuragiga singib ketishi, u haqda gapirish nihoyatda og'ir ekanligi shunday sezilib turardi. Uyalganimdan boshimni yerdan ko'tara olmadim. Shu-shu Doniyordan urush haqida so'ramaydigan bo'ldim. Bolalar ham unga tega-jog'lik qilmaydigan bo'lishdi.

Biroq, ko'rinishi tund, odamga aralashmaydigan Doniyor o'zicha yakka-yolg'iz yuravergani uchun uning harbiydan kelganligining qizig'i ham qolmadi. Qay bir kishilar: «Shunchaki bir odam-da» degandek qilib uni nazariga ilmas, boshqa birovlar esa undan ro'yirost kulib, ko'pchilik esa rahmi kelib: «Boshpanasiz, bir amallab jon saqlab yurgan bir g'arib-da... Xo'jalikning dalada beradigan issiq ovqati bo'lmasa, tentirab ketib qolarmidi... O'ziyam, qo'ydek yuvosh ekan...» – deb achi-nib gapirishardi. Bora-bora kishilar Doniyorga ko'nikib qolishdi shekilli, uni boshqa gap qilmaydigan bo'lishdi. Odamlarning u bilan ishi bo'lmay qo'ydi.

Ertasi saharlab Doniyor ikkalamiz otlarni xirmonga olib keldik: shu payt Jamila yangam kelib qoldi. U bizni ko'rishi bilan uzoqdan qichqirdi.

– Ey, kichkina bola, qaysisi mening otlarim, bu yoqqa haydab kel! Xomutlari qani? – deb umr bo'yi aravakashlik qilgan odamdek, g'ildiraklari joyidamikin degandek tepib ko'rar, u yoq-bu yog'ini sinchiklab ko'zdan kechirardi. Biz Doniyor bilan otlarni yetaklab, xirmonga ya-

qinlashib kelganimizda, ikkalamizning aft-u angorimiz Jamilaga g'alati ko'rindi shekilli, u bir kulimsirab qo'ydi. Doniyorning uzun va oriq oyoqlaridan qo'nji keng sol-datcha etiklari chiqib ketgudek bo'lib shalvirab turardi, men bo'lsam, qorayib, toshdek qotib ketgan oyoqlarim bilan otni niqtab kelardim.

– O'xshatmaguncha uchratmas, deganlaridek juda topishibsizlar-ku. – Shu-shu go'yo bizning jilovimizni qo'lga olgandek, u buyruq qilaverdi: – Qani, tez-tez bo'linglar, urushda turish yo'q, ertaroq salqinda jo'nay qolaylik, – deb otlarini aravaga qo'sha boshladi.

Jamila, Doniyorning bori ham, yo'g'i ham bilinmay-di, degandek, uni nazariga ilmasdi. Gapirishsa ham men bilan gaplashardi. U bizdan qolishmay yelib-yugurib ishlardi. Jamiladagi bu jasorat, ayniqsa o'zini katta olib gapirishi Doniyorga qattiq tekkandek bo'ldi. Doniyor chakkasi tirishib, uni ham yoqtirmagandek, ham hayrat-da qolgandek, tumshayib teskari burilib oldi. Jamila buni payqagani ham yo'q. Doniyor tarozi ustidagi qop-lardan birini indamay dast ko'tarib aravasiga tashlagan-da, Jamila unga yopisha ketdi:

– Bu nima qiliq, har kim o'z bilganicha ishlayveradi-mi? Qani, qo'lingni ber, qo'llashganni Xudo qo'llaydi! Hoy kichkina bola, aravaga chiq, qoplarni joylashtir!

Jamila Doniyorning qo'lidan shartta ushlab, qopni ik-kovlashib ko'targanida, Doniyor uyalganidan qip-qizarib ketdi. Shundan keyin ham ular qoplarni qo'llashib ko'ta-rib bosishdi, qo'llari bir-biriga chirmashib, qop ustidan asta sirpanib tusharkan, Doniyor o'ng'aysizlanib unga qaramaslikka harakat qilardi. Jamila bo'lsa parvoyifalak, har safar tarozibon xotinning yoniga kelganida, u bilan hazil-huzul qilib, hiring-hiring kulishardi. Jo'nash oldi-dagina u ko'zini bir qisib qo'yib, Doniyorga:

– Hoy yigit, isming nima, Doniyormidi, ko‘rinishdan erkakka o‘xshaysan-ku, qani, yo‘l boshla! – dedi.

Doniyor bu safar ham miq etmadi, Jamilaga cho‘chi-gandek bir qarab qo‘ydi-da, aravani haydab ketdi. «Obbo sho‘ring qurg‘ur-ey, muncha uyalmasang!» – deb achinib qo‘ydim unga.

Yo‘l olis, dashtdan yigirma chaqirimcha yo‘l bosib, Qoratog‘ darasidan o‘tib, stansiyaga borish kerak. Shu-nisi yaxshiki, xirmondan to stansiyagacha yol qiyalab boradi, otlarga ham ancha yengil edi. Ulug‘tog‘ tog‘ining etagidagi ko‘m-ko‘k daraxtlar ichiga ko‘milgan ovulimiz to daradan chiqib ketguncha, xuddi kaftdagidek aniq ko‘rinib turardi. Daraning etagidan esa temir yo‘l kesib o‘tadi.

Shunday qilib, biz har kuni stansiyaga g‘alla tashib yurdik. Ovuldan ertalab chiqib, stansiyaga peshinda yetib boramiz. Taqir yo‘ldagi shag‘al arava g‘ildiraklari ostida g‘ichirlardi. Kun isigan sayin otlarning yag‘rinla-ridan ter quyilib oqardi...

Saratonning jazirama quyoshi hammayoqni qov-jiratib kuydiradi. Stansiyaga kelsang ot-aravaning ko‘pligidan qadam bosolmaysan. Tog‘ etagidagi uzoq xo‘jaliklardan eshak va ho‘kizlarga g‘alla ortib kelgan bolalar bilan xotinlarning kiyimlari terdan sho‘ri chiqib, chang bosgan betlari qorayib kuyib, shamoldan lablari yorilib, yalangoyoq, yalangbosh horib-tolib kelardilar. Zagotzernoning hovlisi qiy-chuv bo‘lib, uning darvozasi-ga: «Hamma g‘alla front uchun!» degan shior yozib qo‘yilgandi. Paxsa bilan aylantirib olingan pastqam hovlining tashqarisida vagonlarni bir-biriga ulab yur-gan parovoz qaynoq bug‘ chiqarib, qumursqadek tin-may harakat qilardi. Sal naridan poyezdlar quloqni kar qilgudek darajada bo‘kirishib o‘tishadi. Xuddi darvoza

oldiga cho'ktirilgan tuyalar o'rnidan turgisi kelmay, jini qo'zib, ko'pik sochib ovozinig boricha bo'kirardi.

Kattakon kopponning ichiga g'alla tog'-tog' qilib uyib tashlangan. G'alla solingan qoplarni orqalab taxta trapdan ana shu uyumlarning tepasiga olib chiqib to'kish kerak. Kopponning qizigan tunuka tomidan chiqqan bo'yoq aralash temir hidi bug'doy changi bilan birga qo'shilib dimog'ni qichitardi. Uyqusizlikdan ko'zlari qizarib ketgan omborchi pastda qo'lini paxsa qilib so'kinardi:

– Hoy bola, ko'zingga qara, ustiga chiqarib to'ksang-chi!

U nega so'kinadi? So'kinmasa bo'lmaydimi? O'sha yerga olib chiqib to'kish kerakligini o'zimiz ham bilamiz-ku. Biz bu yerdagina emas, balki dalaning o'zida, yerga don tashlangan kundan mehnat qilamiz. Yosh-yalang, xotin, bolalarimiz yoz bo'yi tinmay parvarish qiladi, kombaynchilarimiz har kuni yuz martalab buziladigan, parti ketib, sharti qolgan kombaynni bir nafas ham to'xtatmay, saratonning jazirama kunlarida ham daladan chiqishmaydi. Hozir ham dalada o'roqchilar tong sahardan qorong'i kechgacha zirqirab og'rigan bellarini yozolmay g'alla o'rmoqdalar, bir qarich bolalar bitta ham boshoqni qoldirmay terib olmoqdalar. O'sha kunlarda biz barcha topgan-tutganimizni frontga jo'natamiz. Bu bizning g'alabaga qo'shgan ter bilan qonimizdir.

Hali-hali esimda, yosh bola ekanman, zabardast yigitlar ko'taradigan katta-katta qoplarni yelkamga tashlab, uning bir burchagidan mahkam tishlab trapdan yuqoriga chiqar ekanman, qovurg'alarim mayishib, ko'zlarim tinib ketardi. Qadam sayin trapning taxtalari egilib, koppon ichidan ko'tarilayotgan chang aralash g'ubor o'pkani qisardi. Necha marta holdan toyib, orqamdan sirg'alib tushib borayotgan qopni yelkamdan irg'itib, o'zim ham

sakrab yuborgim kelardi. Lekin orqamdan ham qop ko'targan odamlar kelardi. U ham menga o'xshagan bir yosh boladir, yo bo'lmasa tushib-chiqib yurgan ayollar-ning biridir. Agarda urush bo'lmaganida bunday og'ir yukni ularga kim ko'tartirib qo'yardi. Shunday og'ir ishga ayollar chidash berayotganda nolishga haqqim bormi? Ana, oldinda Jamila yangam boryapti. Etagini qistirib olgan, uning bug'doyrang chiroyli oyoq muskullari tarang tortilib, paylari uzilib ketgundek bo'ladi. U go'yo yukini yengillatayotgandek bukilib, egilib og'ir qadam tashlab borardi. Goh-goh u mening holdan toyib borayotganimni sezgandek to'xtab qolardi-da:

– Bo'shashma, kichkina bola, oz qoldi! – deb qo'yardi. Biroq o'zi ham qattiq charchaganidan ovozi bo'g'ilib chiqardi.

Bug'doyni to'kib, orqaga qaytayotganimizda, doim Doniyorga duch kelardik. U odati bo'yicha hech kimga qo'shilmay, jimgina, salmoq bilan oyog'ini oqsoqlanib bosardi. Biz unga yondashganimizda, og'ir tortgan bo'ynini cho'zib, qistirilgan ko'ylagining barini yozib kelayotgan Jamilaga Doniyor enkayganicha qovoq ostidan tikilib o'tardi. U Jamilani go'yo birinchi marta ko'rayotgandek hamisha ana shunday tikilib qarardi. Lekin Jamila bunga sira e'tibor bermasdi. Birga ishlaganimizdan buyon ularning biron marta ham ochilib gaplashganini ko'rganim yo'q. Jamila ba'zan shunchaki hazillashib, tegishib kulib gapirsa, ba'zida mutlaqo ishi bo'lmasdi. Bu uning kayfiyatiga bog'liq edi. Hushi kelsa, yo'lda kelayotib Jamila menga: «Qani, chuh de, kichkina bola, ketdik!» – derdi-da o'tirgan yeridan sapchib turib, qiyqirib, qamchinini o'ynatgancha aravani haydab ketardi. Men ham undan qolishmasdim. Hash-pash deguncha oldinda borayotgan Doniyorni quvib o'tib ketardik.

Doniyor orqada chang-to'zon ichida qolardi. Aslida bu hazil bo'lsa-da, lekin bunday hazilga hamma ham chidayvermasdi. Biroq Doniyor g'ing demas, ranjimas edi. Biz chang-to'zon ko'tarib, uning yonidan tasira-tusur qilib o'tib ketsak ham, u go'yo aybdor kishidek muloyimgina kulimsirab, aravada tik turganicha otlarga ustma-ust qamchi bosib borayotgan Jamilaga ajablanib, indamay qarab qolardi.

Uning jahli chiqdimikin deb orqamga qayrilib qarganimda, chang quyuni ichida qolgan Doniyorning mamnun bo'lgandek Jamiladan ko'zini olmay tikilib turganini payqardim. Uning bu qarashida o'ta ko'ngilchanlik, oliyjanoblik bilan birga, yuragini kuydirayotgan allaqanday sirli bir hasrat borligi sezilib turardi. Jamilaning bu qiliqlarini, istehzoli kulishlarini, yonida go'yo mensimagan kishidek indamay o'tishlarini Doniyor hecham ko'ngliga og'ir olmas, bariga chidab, bir og'iz so'z qaytarmas edi. Ba'zida Doniyorga rahmim kelib:

– Qo'yday yuvosh odamning dilini og'ritganing nima-si, yanga? – desam, Jamila menga:

– Ke, qo'y, shuni gapirma! – deb qo'lini siltab kulib qo'yardi. – E, shunchaki bekorchilikdan hazillashaman-da. Nima, biron joyi kamayib qolarmidi!

Bora-bora yangamga qo'shilib men ham hazil-huzul qiladigan bo'ldim. Chunki Doniyorning Jamilaga ma'noli tikilib qarashlari menga g'alati tuyula boshladi. Ayniqsa, Jamila qop ko'targanida Doniyor ko'zining qiri bilan unga tikilib qolardi. Har kim o'zi bilan o'zi ovora bo'lib, ko'pchilik ish bilan alahsib, buni payqamaydi, deb o'ylaydi shekilli. Aravakashlar qiyqirig'i ot-aravalarning ko'pligidan stansiyaning xuddi bozorga o'xshab ketgan to's-to'polon hovlisida Jamila qanchalik qiynalmasin, sira bo'sh kelmay yelib-yugurib ishlaganidan, qahqaha urib

kulganidan u hammadan ajralib ko'zga yaqqol tashlanib turardi. Jamila arava chetiga qo'yilgan qoplarni ko'kragini kerib yelkasiga olarkan, qop-qora, qo'ng'ir soch o'rimlari yerga tegay-tegay deb ketar, salmoq bilan orqasiga burilganida esa, qisiq ko'zlarining qorachig'lari kipriklari orasidan yalt etib ko'rinardi. O'shanda qop ko'targan Jamila kopponning eshigiga yetgunga qadar Doniyor uni zimdan kuzatib qolardi. Men buni payqab yurardim. Hade ganda ko'nglimga og'ir olmagan bo'lsam ham, lekin keyinchalik Doniyorning yangamga bunday zimdan nazar tashlab yurishi menga yoqmadi, hatto izzat-nafsimga tekkandek bo'ldi. Hech kimga ravo ko'rmay, qizg'anib yursam-u, Jamilaga boshqalar qolib, Doniyorboy ko'z tiksa-ya.

«DoniYorki Jamilaga ko'z tikdimi, boshqalardan xafa bo'lmasam ham bo'larkan! Tavba!» – derdim jahlim chiqib o'zimga o'zim.

Endi DoniYorkni mo'min-qobil yigit deb aytnoq u yoqda tursin, yomon ko'ra boshladim. Shundan keyin men yana yangamga qo'shilib, uni masxara qila boshladim. Ammo bu hazilimizning tagi zil bo'ldi.

G'alla tashib yurgan qoplarimiz orasida olachadan tikilgan yetti pudlik katta bir qop bor edi. Hamisha yangam ikkovimiz uni kopponga olib borib yerga to'kardik, chunki uni bir kishi ko'tarolmasdi. Bir kuni xirmonda aravalarga yuk ortayotib, yangam bilan birga haligi katta qopni Doniyorning aravasiga tashladik-da, ustidan boshqa qoplarni bostirib qo'ydik. Qani, nima qilar ekan, deb o'yladik o'zimizcha.

Xirmondan kun chiqarda jo'nab ketdik. Yo'lda rus qishlog'ida, birovning bog'iga kirib, Jamila ikkovimiz olma o'g'irlab chiqdik-da, yo'l-yo'lakay qahqahlab kulishib ketdik. Jamila bora-borguncha DoniYorga «ilib ol!» deb olma otib bordi. Olma tugagandan keyin biz

odatdagicha uni chang-to'zonda qoldirib, ancha uzoqlashib ketdik. Doniyor daradan chiqaverishdagina bizni quvib yetdi, temir yo'l berk ekan, uning ochilishini kutib turishga to'g'ri keldi. Bu yerdan to stansiyagacha birga keldik. Bu orada haligi yetti pudlik qop yodimizdan ko'tarilib ketibdi, xayolimizda hech gap yo'q, g'allani tashib bo'lay deb qoldik. Bir mahal Jamila biqinimga turtib, Doniyorni ko'rsatib bir kulib qo'ydi. Doniyor arava ustida turgan ekan. «Buni nima qilsam ekan?» degandek haligi katta qopning u yoq-bu yog'iga qarab turardi. So'ngra u Jamilaning qiqir-qiqir kulayotganini payqab qolib, bizning sinamoqchi bo'lganimizni sezdi shekilli, qip-qizarib ketdi.

– Hoy, ishtoningni baland ko'tar, tushib ketmasin tag'in! – deb qichqirdi Jamila.

Doniyor unga bir o'qrayib qaradi-da, qopni nari-beri surib aravaning chetiga keltirdi, so'ngra uni bir qo'li bilan suyab turib, yerga sakrab tushdi. Hash-pash deguncha bo'lmay, zildek qopni bir siltab yelkasiga oldi-da, koppon tomon yura boshladi. Biz, qani, nima qilar ekan, deb o'zimizni go'llikka solib, sir bermay turdik, boshqalar ham unga parvo qilishgani yo'q. Hamma ham qop ko'tarib yurishibdi-da, kim bilan kimning ishi bor deysiz. Ammo Doniyor trapga yaqinlashganda Jamila uning orqasidan yugurib ketdi:

– Buni qayerga olib boryapsan, esing joyidami o'zi, shu yerga tashla, nima, hazilni tushunmaysanmi?

– Nari tur! – deb Doniyor uni jerkib soldi. Shoxi singan Jamila o'ng'aysizlanib, trapdan chiqib ketayotgan Doniyorning orqasidan kulib qarab:

– Bu o'larmonni qaranglar, ko'tarib ketdi-ya! – deb xuddi aybli kishidek iljayib, o'zicha to'ng'illab qo'ydi. Garchi Jamila hadeb qiqir-qiqir kulsa ham, borgan sari

uning kulgisi sun'iy lashib, o'zini zo'r lab kulayotgandek bo'lib tuyuldi. Doniyor qopni ko'tarib borar ekan, yarador oyog'iga zo'r kelib, oqsay boshlaganidagina, biz uni qanday azobga qo'yganimizni tushundik. Doniyorning oyog'i yarador ekanini nega ilgariroq o'ylamadik axir? Eh, bolaligim qursin-a, shu gap mendan chiqdi-ya!

– Orqangga qayt! – deb qichqirdi Jamila kulgi aralash. Biroq endi buning iloji yo'q edi. Chunki orqasidan ham qop ko'targan odamlar kelishayotgan edi.

Men esimdan og'ayozib, keyin nima bo'lganini bilmayman. Ko'z o'ngimda o'sha kattakon qora qopni ko'targan Doniyor. U bukilib, trapdan yer bag'irlab yuqoriga chiqib borardi. Yarador oyog'ini avaylab bosar, unga zo'r kelmasin deb qanchalik urinmasin, bari bir, har qadam tashlaganda og'riqqa chidayolmay, tishini tishiga qo'yib, boshini chayqardi. U yuqorilagan sari ustidagi og'ir qop yelkasiga minib olgan balo-qazodek uni battar bosar, u tobora ko'p chayqalardi. Yangam bilan o'ylamay qilgan bu qilmishimizga azbaroyi uyalganimdan yer yorilsa-yu, yerga kirib ketgudek bo'ldim, qo'rqqanimdan yuragim orqamga tortib ketdi. Qop ko'targan Doniyor emas-u, go'yo men o'zimdek, oyoqlarim zirqirab, ko'z o'ngim qorong'ilashib ketdi.

Doniyor yana to'xtab, qopni tishladi-da, ko'zini yumdi. Mening ham boshim aylanib, yer o'pirilib ketayotgandek bo'ldi. Bir nafas hech narsani bilmay qoldim. Kimdir bilagimni changallab, sindirib yuborgudek siqib ushladi. Bunday qarasam, Jamila ekan. Qo'rqqanidan murdadek oqarib ketgan, lablari dir-dir titrab, ko'zlarini katta ochgancha Doniyorga termilib turardi. Atrofimizni omborchi va boshqalar o'rab olishibdi. Ular ham nima gapligiga tushunmay, Doniyorga hayron bo'lib qarashardi. Mana, Doniyor yurib borayotib sirg'alib ketayotgan qop-

ni o'nglab olay deb bir silkidi-yu, lekin og'irlikka ortiq tob bera olmay cho'kkalay boshladi.

– Tashla! Tashla qopni! – deb qichqirib yubordi Jami-la. Doniyor quloq solmadi. Orqada kelayotganlarga tegib ketmasligi uchun qopni trapning chetidan pastga tashlab yuborsa bo'lardi. Biroq u o'jarlik qilib qopni ko'targancha turaverdi. Jamilaning ovozi eshitishi bilan yana oyoqlarini rostlab, oldinga qarab intildi. Bir-ikki qadam yurib orqaga tisarila boshlaganida, tarozibonning jonponi chiqib ketib, ovozi boricha qichqirib yubordi:

– Tashla! Tashlasang-chi, it emgan!

– Tashla! – deb boshqalar ham qichqirishdi. Doniyor bu safar ham o'z bilganini qilib, chayqalib-surinib ilgari bosdi.

– Yo'q, u qopni tashlaydigan emas. O'z aytganini qiladigan yigitga o'xshaydi, – dedi kimdir qo'l siltab.

Endi, faqat haligi odamgina emas, balki yonimizda turgan boshqa odamlar ham, uning orqasidan qop ko'tarib borayotgan kishilar ham bunda bir sir borligini sezishib, Doniyor qop bilan birga qulab tushmaguncha uni tashlamasligiga ishonch hosil qilishdi. Hamma bir zum jim bo'lib qoldi.

Kopponning orqasida parovoz zir yugurib vagonlarni bir-biriga ulamoqda. Doniyor yuqoriga yuk tortib chiqib ketayotgan otdek ilgarilab borardi. U chayqalib yiqiladigandek bo'lsa, shartta to'xtab, kuch to'plar, keyin yana oldinga qarab intilardi. Doniyorning orqasidan kelayotgan odamlar ham noiloj u to'xtaganda to'xtab, u yurganda yurishardi. Ularning ham tinkasi qurib, qora terga botib ketishgandi.

Biroq ulardan bittasi ham Doniyor bilan sen-men-ga bormadi. Ular toyg'oq yo'ldan go'yo bir-birlariga ko'rinmas ip bilan bog'langandek turnaqator bo'lib

jim borishardi. Bordi-yu, bittasi toyib ketgudek bo'lsa, boshqalar ham xarob bo'ladigandek tuyulardi. Ularning indamay qadam tashlashlarida, bir xil chayqalishlarida kuchli g'ayrat va shijoat, hamkorlik sezilib turardi. Doniyorning orqasidan kelayotgan ayolning oyog'i chalishib, yiqilishiga sal qoldi-yu, shunda ham u o'ziga emas, Doniyorga Xudodan madad so'rayotgandek unga rahmdillik bilan termilib qaraydi. Mana, oz qoldi. Doniyor yana bir zo'r bersa marraga yetadigandek ko'rinardi. Lekin Doniyor yana gindiraklab, yarador oyog'i unga itoat qilmay qo'ydi. Agar u yelkasidagi qopni tashlab yubormasa, o'zining ham qulab ketishi mumkin edi.

– Yugur! Orqasidan suyashib yubor! – deb qichqirdi Jamila menga. O'zi bo'lsa go'yo Doniyorni ushlab qolmoqchi bo'lgandek qo'llarini oldinga cho'zardi. Men trapdan yuqoriga yugurdim; qop ko'targanlar orqasidan siqilib o'tib, Doniyorga yetib oldim. U qo'ltig'i ostidan menga bir qarab oldi.

Betidan ter quyilib, manglay tomirlari bo'rtib chiqib, ko'ziga qon to'lib ketgan edi. Men unga ko'maklashmoqchi bo'lgan edim, Doniyor menga:

– Nari tur! – dedi zarda bilan, keyin qopni bir silkidida, bor kuchini to'plab, yana oldinga intildi.

Doniyor qavarib, qadoq bo'lib ketgan qo'llarini shalviratib, oqsoqlanib trapdan tushganda, pastdagi-lar lom-mim deyishmasdan yo'l berishdi. Faqat tarozibongina o'zini tutolmay jahli chiqib Doniyorni koyib ketdi:

– Nima, seni jin urdimi, yo esingni yedingmi? Yoki meni odammas deb o'yladingmi, axir bir og'iz aytsang, pastga to'ktirardim-ku. Bunday og'ir qopni ko'tarsin deb senga kim aytdi?

– Ishing bo'lmasin, o'zim bilaman, – dedi Doniyor sekingina, so'ngra, chirt etkizib tupurdi-da, aravasi tomon ketdi. Orqasidan Jamila:

– Hazilni tushunmagan tentak! – deb pichirlab qo'ydi.

Shunday dedi-yu, boshini yerdan ko'tara olmadi. Doniyor buni uqdimi-uqmadimi, har qalay, yangam ikkovimiz uning yuziga tik qaray olmas edik.

Yo'l bo'yi ham birontamiz og'iz ochmadik. Doniyorning-ku kamgapligi hammaga ma'lum, so'zga no'noq. Ayniqsa, bugungisiga tushunolmay hayron edik, u bizdan xafami, yuz ko'rishmaydigan bo'ldimi, yo oqko'ngillik qilib, hamma gapni unutib yubordimi, bilmasdik. Bizning sukut saqlashimizning boisi bor edi, bir tomoni, uyalganimizdan yuziga qarayolmasak, ikkinchidan, hazilimizni ko'ngliga og'ir olib yurgani uchun undan xafa edik.

Ertalab g'alla qoplayotganda Jamila bu kasofat qopni oldi-da, uni chok-chokidan shir-shir yirtib yubordi.

– Ma, topgan matoingni boshingga ur! Brigadiringga aytib qo'y, ikkinchi marta bunday qoplarni bera ko'rmasin, – deb haligi yirtilgan qop parchalarini tarozibonning oldiga otib yubordi.

– Hoy, esing joyidami, bu nima qilganing?

– Hech nima!..

Ertasiga har kungidek stansiyaga kelib, qosh qorayganda yana ovulga yo'l oldik. Doniyor oldinda ketib borar edi. Uning ko'nglidagi xijillik yozildimi-yo'qmi, bila olmadik, zotan, buni bilish oson emasdi. Xuddi o'rtamizda hech gap o'tmagandek, Doniyor indamay ishini qilaverdi. Shunisi borki, yarador oyog'i ko'proq lat yegan bo'lsa kerak, u qattiqroq oqsab, ayniqsa qop ko'targanda qiynalib yurdi. Garchi u hech narsa demasa ham, uning yurish-turishi gunohkor ekanligimizni eslatib, ko'nglimizni og'ritar edi. Loaqal Doniyor sal-

pal hazillashib, kulib qarasa ham mayli edi, ko'nglimiz ravshan tortardi.

Jamila otdan tushsa ham, egardan tushmay, go'yo ko'nglida hech gap yo'qday hazil-huzul qilib yuraverdi. Lekin ich-ichidan ezilib, xafa bo'lib yurganini aniq sezardim.

Mana, ovulga ketib boryapmiz. Latofatli ajoyib tun. Sutdek oydin avgust kechalarini kim bilmaydi deysiz. Osmondagi yulduzlar uzoq-uzoqlardan mo'ralashsa ham, go'yo ular shunday yaqindan har biri o'zicha nur sochayotgandek tuyulardi.

Yulduzlar charaqlagan shunday go'zal kechada biz dara bo'ylab kelardik. Otlar go'yo uyga shoshilayotgandek tobora tez yo'rg'alardi. Mayda shag'al ot tuyoqlari va arava g'ildiraklari ostida g'irchillab, atrofga uchib chiqardi. G'ir-g'ir esib turgan mayin shabada ermanning achchiq isi bilan g'arq pishgan xushbo'y hidini dimoqqa keltirib urardi. Bularning hammasi otlarning terga botgan egar-jabdug'idan chiqayotgan hid bilan qo'shilib boshni aylantirar edi. Yo'lning bir tomonida na'mataklar bilan qoplangan qoyalar qad ko'tarib turardi, yo'lning ikkinchi tomonida, pastlikda, tol va yovvoyi teraklar orasidan Gurkurov jo'sh urib oqardi. Orqada ko'priktan taraqa-turuq qilib o'tayotgan poyezdlarning yangroq gudogi olis-olislardan ham eshitilib turardi.

Bunday so'lim tunda yo'l yurishning o'ziga yarasha gashti bor. Tun quchog'ida baliqdek suzib borayotgan otlarning sag'risiga qarab borish, son-sanoqsiz hasharotlarning yoqimli «chir-chir»iga quloq solish, shamol dimoqqa urayotgan xushbo'y hidlarni to'yib-to'yib shimirish qanday yaxshi!

Jamila oldimda ketib borardi. U tizginni bo'sh qo'yib atrofga suqlanib qarar, o'zicha allaqanday ashulani xir-

goyi qilardi. Bizning og'zimizga talqon solgandek jim kelayotganimizdan Jamilaning toqati toq bo'layotganini sezib turardim. Shunday kechada jim yurib bo'ladimi? Yuragida o'ti bor odam shunday go'zal tabiat manzara-sini ko'rib jim tura oladimi?!

Yo'q, Jamila jim turolmadi, u ovozi baralla qo'yib kuylab yubordi. Menimcha, uning yana bir boshqa niyati – Doniyorning ko'nglini yozib, xafachiligini ketkizmoq-chi bo'lsa kerak. Zotan, odamlar bir-birlarining gunohla-rini kechirmasmikin, deb ikkilanib turgan paytda qan-daydir bir turtki kerak bo'ladi-ku. Ehtimol, Jamila shu fikrga borgandir, xullas, u bir silkinib qo'ydi-da, qalbidan qaynab chiqayotgan yangroq ovoz bilan kuylab yubordi:

*Shohi ro'moling bog'lab,
Yonimda yursang yayrab...*

Jamila bunday sho'x-sho'x laparlarni juda ko'p bilar-di. Uning ashulasi kishiga orom bag'ishlardir.

Jamila ashulasini bir zum bo'lib, oldinda borayotgan Doniyorga qichqirdi:

– Hoy, bo'shang yigit, ovozingni bir chiqarsang-chi! Yigitmisan o'zing?

Doniyor aravasini to'xtatdi-da, orqasiga qayrilib:

– Kuylay ber, Jamila, qulog'im senda, – deb qo'ydi tortinib.

– Nima, boshqalarning qo'shiq eshitgisi kelmaydi, deb o'ylaysanmi? – dedi kesatib Jamila. – Aytmasang, aytma, tarang qilishini qarang!

Shundan so'ng u «sen aytmasang men aytaman» degandek, Doniyorga o'chakishib yana ashulani oldi. Uning nima uchun Doniyorni ashula ayt, deb qistaganini bilol-madim. Gapga solmoqchi bo'ldimikin? Shunday bo'lsa

kerak, chunki birozdan keyin Jamila yana iltimos qila boshladi:

– Hoy, Doniyor, umringda birovni sevganmisan? – dedi-yu, nima uchundir kulib yubordi.

Doniyor javob qaytarmadi, Jamila ham churq etmay qoldi. Dara ichiga bir nafas jimlik cho'kdi. Faqat g'ildiraklarning dukur-dukur ovozi, otlarning pishqirgani eshitalardi, xolos.

«Juda odamini topib so'rating-da», – deb kulib qo'ydim men.

Yo'lni kesib o'tib, sharqirab oqayotgan soyga yetganimizda, Doniyor aravani sekinroq haydab, ot taqalari-ning kechuvdagi kumushdek yaraqlagan toshlarga tegib shaqillashiga diqqat bilan quloq sola boshladi. So'ngra «chuh» deb otlarga bir qamchi urdi-da, birdan titroq ovoz bilan:

*Eh, Olatog', Olatog',
Ota-bobom o'sgan yer! –*

deb kuylab yubordi. Biroq u yana to'xtab, yo'talib qo'ydi, lekin keyingi ikki misrani yurakdan chiqarib zavq bilan aytdi:

*Ey, Olatog', Olatog',
Oq bulut qalqib ko'chgan yer!*

Doniyor nimadandir cho'chigandek yana jim bo'lib qoldi. Kishi degan uyalmasa-da, nima endi, shu ham ashula aytish bo'ldimi, bundan ko'ra, aytmagani tuzuk edi. Xudo biladi, yuzi olov bo'lib yonib ketgandir. Negadir uning uchun o'zim ham mulzam bo'ldim. Lekin Doniyorning shu bir og'iz kuylashida ham qandaydir bir

joziba, nafosat borligi aniq sezilib turardi. Ha, ovozi ham yaxshi edi.

«Qoyilman!» – deb qo'ydim ichimda hayratlanib. Jamila ham qichqirib yubordi:

– Iye, durustsan-ku, ilgari qayerda yurgan eding? Qani ayt, yaxshilab ayt!

Doniyor miq etmay kelaverdi. Oldimizda daradan vodiya chiqadigan joy oqarib ko'rinardi, o'sha tomondan shabada esardi. Doniyorning hali boshlagan kuyini yana davom ettirishini sabrsizlik bilan kutardim. Doniyor yana kuylay boshladi, men o'zimda yo'q quvonib ketdim.

Doniyor avvaliga tortinib-tortinib sekin kuylay boshladi. Ammo bora-bora ovozini baralla qo'yib, erkin ayta boshladi, uning ashulasi darada qo'ng'iroqdek yangrab, uzoq-uzoqlardagi qoyalarda aks sado berdi. Doniyorning qo'ng'iroqdek ovozigina emas, balki kuyning ohang-raboligi, jo'shqin his-tuyg'ularga boyligi ham kishini maftun etardi. Buning nimaligini aqlimga sig'dira olmay lol bo'lib qoldim. Bu ashulachining ovozimi yo bo'lmasa yurakdan qaynab chiqayotgan boshqa bir narsami?

Kishi qalbining eng nozik torlarini chertib, unda ezgu niyatlar uyg'otayotgan bu nima o'zi? Rostini aytsam, bu savolga hozir ham javob bera olmayman.

Qani endi, qo'limdan kelsa-yu, bularning hammasini qog'ozga bitib o'tirmay, iloji bo'lsa o'sha ajoyib kuyning o'zginasini yaratib bersam. Unda deyarli so'z yo'q, lekin bu kuy so'zsiz ham samimiy, sof niyatli qalb egasining butun quvonchi, umid-orzulari va tilaklarini ifodalab berardi. Men umrim bino bo'lib bunday kuyni eshitgan emasman. U qirg'izchaga ham, qozoqchaga ham o'xshamas, biroq bu kuyga azaldan bir-biriga qondosh-jondosh bo'lgan qirg'iz bilan qozoq xalqining kuy-laridagi eng nafis, eng dilrabo ohanglar singdirilgandek

bo'lib tuyulardi. Bu kuy goh qirg'iz tog'laridek baland-balandlarga parvoz qilsa, goh poyoni yo'q qozoq dalalaridek uzoq-uzoqlarga taralardi. «Yo tavba, Doniyorni shunchalik ashulachi deb kim o'ylagan edi», – derdim men o'zimga-o'zim.

Darani bosib o'tib keng dalaga chiqqanimizdan keyin, Doniyorning ashulasi qanot yozib, yana ham kuchliroq yangradi. Bu dilrabo kuy bir-biriga ulanib, bir-biri bilan almashinib borardi. Bugun Doniyorga nima bo'ldi, tinchlikmi o'zi, hech narsa tushuna olmasdim. Go'yo u shu kunni, shu damni ko'pdan beri orziqib kutgandek, qalbidagi butun sir-asrorini to'kib soldi. Doniyorning nima uchun merov odamday elga kulgi bo'lib yurganini, nima uchun kechqurunlari Qorovultepaga chiqib olib yolg'iz o'yga cho'mib o'tirganini, nima uchun kishi ilg'amas tovushlarga quloq osganida qoshlari chimirilib, ko'zlari quvonchga to'lganini endi bir qadar tushuna boshlagan edim. U – qalbida yuksak insoniy muhabbat tug'yon urgan bir inson edi! Menimcha, uning sevgisi biror kishiga ishqiq tushib, o'sha odamga ato qilingan sevgi emas, balki insonni yaratib, uni kamolga yetkazgan keng olamga, yorug' dunyoga bo'lgan cheksiz, jo'shqin sevgi edi! Ha, u bu sevgini o'z qalbida ardoqlab saqlagan, ana shu sevgi bilan yashagan edi.

Agar u shunday yuksak qalb egasi bo'lmay, didi past, yuragi muz bir kishi bo'lganda edi, tabiat uni qanchalik iste'dodli qilib yaratgan bo'lmasin, baribir u bunchalik kuylay olmas edi. Doniyorning kuyi tungi dasht ustida yana jo'sh urib, mudroq dalani uyg'otayotgandek bo'lardi. Keng, bepoyon dala o'zi yaratib, o'zi ardoqlab o'stirgan qadrdon kuychisining ashulasiga jim quloq soladi. Bug'doyzor oydinda dengiz kabi chayqalar va mo'l hosildan darak berib, o'z o'roqchilarini kutardi. Yo'l chetida joylashgan eski tegirmon atrofidagi mirzate-

raklarning yaproqlari ham nimalarnidir shivirlashardi. Soyning narigi tomonida, uzoq-uzoqlarda xirmonchilar o't yoqishib, go'ja pishirmoqdalar. Huv ana, kimdir al-laqanday ish bilan qishloqqa shoshib ketmoqda. Oldin-da qishloq bog'i ko'rinar, shabada g'arq pishgan olmalar-ning, ayni gullagan makkajo'xorilarning yoqimli hidlar-ini hovlilarda yoqilgan tezaklarning hidiga aralashtirib dimoqqa keltirib urardi.

Doniyor yana ancha vaqtgacha kuylab keldi. Avgust tuni uning ashulasiga mahliyo bo'lgandek jim quloq so-lardi. Hatto otlar ham go'yo maroqli kuyni buzishdan qo'rqqandek yurishini sekinlashtirgandi. Kishiga chek-siz orom baxsh etib, zavq-shavq bilan kuylab kelayotgan Doniyor ayni avjiga chiqqanida, birdan jim bo'lib, otlarni choptirib ketdi. O'zimcha, Jamila yana uning orqasidan ergashsa kerak, deb o'ylab, men ham hozirlanib turdim-u, biroq Jamila boshini quyi solgancha chuqur xayolga cho'mib, qimir etmay o'tirardi. U havoda uchib yur-gan ashula sadolariga hamon quloq solayotgandek edi.

Doniyor shu bo'yi to'xtamay, birozdan so'ng ko'zdan g'oyib bo'ldi. Biz to ovulga yetguncha og'iz ochmadik. Ba'zida kishi o'z dardini so'z bilan ifodalashga ojiz bo'lib qoladi.

Shu kundan boshlab, hayotimizda qandaydir bir o'zgarish yuz bergandek bo'ldi. Endi ko'nglim allaqan-day yaxshi narsalarni qo'msab, yuragim g'alati his-haya-jonlarga to'lib, o'zimdan-o'zim xursand bo'lib yurdim. Ertalab xirmondan jo'nab, stansiyaga kelib, g'allani top-shirib bo'lgach, Doniyorning sehrli ashulasini qachon eshitarkinmiz, deb ketishga shoshilar, o'sha damni sabr-sizlik bilan kutar edik. Uning ashulasi yurak-yuragimga singib, qayerga bormay, qayerda turmay, qulog'im tagi-da jaranglayotgandek bo'lardi.

Tong saharda turib, yalangoyoq, yalangbosh shabnam tushgan bedazor orqali o'tloqdagi tushovlangan otlarning oldiga borayotganimda ham bu kuy menga hamroh bo'lardi. Tog' orqasidan mo'ralab ko'tarilgan quyosh xuddi mening quvonchimga sherik bo'lgandek jilmayib nur sochardi.

Oltin donalari kabi kekxa xirmonchilarning panshaxalaridan sachrab tushayotgan bug'doy donalarining mayin shildirashida ham, ko'kda parvoz qilib yurgan yolg'iz kalxatning qanot qoqishida ham, xullas, ko'rib, uqib, sezib yurgan narsalarimning hammasidan Doniyorning kuyi eshitilayotgandek bo'lardi.

Kechqurun darada arava haydab borayotganimizda men o'zimni xuddi boshqa bir olamga kirib borayotgandek his qilardim. Ko'zlarimni yumib Doniyorning ashulasiga quloq solar ekanman, ona suti bilan qonimga singib, bir qarichligimdan tanish bo'lgan manzaralar ko'z o'ngimdan birma-bir o'ta boshlardi. Goh ovulning zumrad osmonidan pag'a-pag'a bulutlar suzib o'tishar, goh o'tlab yurgan yilqilar uyuri dukurlashib, kishnashib yaylovda chopib qolishar, qulunlar kokillarini o'ynatib qop-qora ko'zlarini jovdiratganlaricha onalarini qidirishib qolar, goh suruv-suruv qo'ylar tepaliklarda o'tlab yurishar, goh qoyalardan oqib tushayotgan shalola oynadek yarqirab ko'zlarni qamashtirar, dengizdek mavjlanib yotgan qamishzorlar orasiga cho'kib borayotgan quyoshni lolarang ufq sari yo'rtib borayotgan yolg'iz otliq mana hozir qo'li bilan ushlab oladigandek bo'lib tuyulardi, keyin o'zi ham quyosh bilan birga butalar orasiga kirib g'oyib bo'lardi.

O', jonajon, bepoyon dalam! Qozoq qondoshimning yeri bilan payvand bo'lgan azamat dalam. Mana, tog'lari-mizni ikki yoqqa ayirib tashlab, qamish va shuvoqlarga

ko'milib, buyuk bir dengizdek chayqalib yotasan. Nimalarga qodir ekanligingni kim biladi sening! Qarog'im, sirtingdan qarasa qimirlagan jon yo'qdek bo'zarib yotganing-yotgan. Ammo kechagina qon-qardoshlaring unib-o'sgan bag'ringda urush boshlanib, dushmanlar o'lkamizga chang solganda, quchog'ingdagi giyohlar yonib, dovyurak chavandozlaring dushman ustiga sherdek tashlanganda, musaffo osmoningni issiq chang qopladi, yer-ko'klarzaga keldi. O'shanda qirg'oqning narigi betidan ot o'ynatib kelgan qozoq xabarchisi:

– Otlan, qirg'iz, otlan! Yov keldi! – deb saraton quyuni ichida yana qayoqqadir otini yeldek uchirib ketdi. O'shanda keng dalam, daryolarim, tog'larim larzaga kelib, o'z elini otga mingizdi.

Yig'lar jangga otlanganda osmon-u zamin titrab, yovni mahv etishga chorlab bong urildi. Minglab uzangilar bir-biriga tegib shaqirlashib, son-sanoqsiz chavandozlarning ko'zlaridan qahr va g'azab o'ti chaqnab, el bilan, yurt bilan xo'shlashdi. Ularning oldida qizil bayroqlar hilpirab, orqada otlarning tuyog'idan chiqqan chang orasida onalar va juvonlar: «Keng dalamiz madadkor bo'lsin! Xosiyatli ona-Yer madad bersin! Buyuk Manasning ruhi yor bo'lsin!» – deb bo'zlab qolishdi.

Senga jonim fido, ey muqaddas dalam, tog'larim! Elimga shu kuch-qudratni sen o'zing berding.

Mana shularning barisini Doniyor kuyga solib, ko'z o'ngimda yorqin gavdalantirib, sermazmun keng olamning butun zeb-ziynatini, ko'rkini ochib ko'rsatdi. «Yopiray, bularning barini u qayerdan o'rgandi ekan», deb hayron bo'laman. O'zimcha, chet yerlarda ko'p yillar sarson-sargardon bo'lib, o'z el-yurtini ko'rish ishtiyoqi bilan yashagan, shu quvonchli damni intizorlik bilan kutgan odamgina o'z ona tuprog'iga shunchalik mehr

qo'yishi, uni shu qadar seva olishi mumkin, degan fikrga keldim.

Doniyorning bu kuylarini tinglar ekanman, uning boshpana izlab o'tkazgan mashaqqatli yetimlik yillarini ham, qonli jang maydonlarida bosib o'tgan yo'llarini ham ko'z oldimga keltirar edim.

Ehtimol, uning ona Vatan haqidagi jo'shqin kuylari o'shanda tug'ilgandir. Doniyorning ashulalarini tinglab o'tirib, inson bolasi o'z ona tuprog'ini shunchalik seva olganligi uchun ham, tiz cho'kib, o'sha tuproqni xuddi o'z onangdek quchoqlab o'pging keladi. Ana shunda, birinchi marta yuragimda qandaydir yangi bir his uyg'onib, qalbimni o'rtab, qani endi o'sha yerning muqaddasligini, uning ko'rkini Doniyoarchalik seza bilsam, seva bilsam, uning madhiyasini Doniyoarchalik tarannum qilolsam, degan bir havas uyg'onganligini sezdim. Nimanidir orziqib kutardim, lekin nimaligini o'zim ham bilmasdim. Bunga ham xursand, ham xunob bo'lardim. O'shanda menda rassomlik san'atining ilk kurtaklari paydo bo'lganini, kelajakda hayotni bo'yoqlar, suratlar orqali tasvirlashga havas uyg'onayotganini bilmagan ekanman.

Men bolaligimdan surat solishni yaxshi ko'rardim, bolalar o'qish kitoblaridan ko'chirib solgan rasmlarimni ko'rishib: «Voy, xuddi o'zi-ya!» – deyishardi. Muallimlarimiz ham maktab devoriy gazetasini menga topshirishar edi. Lekin keyinchalik surat solishni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yishga to'g'ri keldi. Urush boshlanib, akalirim harbiyga ketgach, men o'qishni tashlab, o'z tengqurlarim qatori dalada ishlay boshladim, o'sha vaqtlarda surat solmoq kimning ham esiga kelardi deysiz.

Kelajakda rassom bo'laman, degan o'yim yo'q edi, ammo Doniyorning kuylari meni hayajonlantirib, hayotning butun go'zalligini sezishga ilhomlantirdi...

Men o'ngimda emas, go'yo tushdagidek bu totli xayolga berilib, xuddi dunyoga yangi kelib, ko'zim endi ochilgandek atrofga suqlanib qarardim. Mening uchun bu juda katta turmush sabog'i edi.

Jamilarining o'zgarib ketganini aytmaysizmi! Oldingi sho'x, hazilkash, gapga chechan kelindan go'yo asar ham qolmagandek edi. Uning o'ynoqi o'tkir ko'zlari endi go'yo bulutli kundagi quyosh singari negadir g'amgin boqardi. Yo'lda ketib borayotganimizda Jamila doimo chuqur o'yga tolar, lablarida bilinar-bilinmas tabassum o'ynab, u faqat o'zigagina ma'lum bo'lgan allaqanday latif bir narsadan huzur qilayotgandek, undan suyunayotgandek tuyulardi. Ba'zan esa, aksincha, xayolini bir narsa buzgandek, qopni aravadan yelkasiga silkib olib, shu turganicha qotib qolardi. U shu turishida go'yo quturib oqayotgan suvga duch kelib, uni kechib o'tishini ham, o'tmasligini ham bilmay lol bo'lib turgan odamga o'xshardi. Doniyorga esa u nima uchundir yaqin yo'lamay, uning ko'ziga tushishdan qochib, chetlab yurdi. Jamila o'zini uni avvalgidek nazariga ilmayotgandek qilib ko'rsatishga qanchalik urinmasin, oxiri bir kuni sabri chidamay xirmonda Doniyorga gap otdi.

– Ustingdan ko'ylagingni yechsang bo'lardi. Yuvib berardim.

Ko'ylakni soyga olib borib yuvdi-da, quritish uchun yozib qo'yib, burishgan joylarini tekislagan bo'lib, uni ancha vaqtgacha mehr bilan siladi. Ko'ylakning to'zigan joylarini quyoshga tutib ma'yus tikilar, nimadandir ko'yingandek boshini chayqab qo'yardi.

Keyingi kunlarda Jamila biroz ochilib, qah-qah urib kuladigan, hazil-huzul qiladigan bo'ldi. Bir kuni beda o'rog'idan kelishayotgan bir to'p qiz-juvon bilan yigitlar xirmonga burilishdi. Oralaridagi harbiydan qaytib kelgan yigitlar:

- Hoy qizlar, bug'doy nonni o'zlaring yeyaverasizlarmi, qani, bizning ulushimizni beringlar, bo'lmasa hammangni suvga pishamiz! - deyishdi hazillashib va panshaxalarini o'qtalishdi.

- Bizlarni panshaxalar bilan qo'rqitolmaysizlar. Mana bu qiz-juvonlarni nima bilan mehmon qilishni o'zim bilaman, sizlar tuyoqlaringni shiqillatib qolinglar, - dedi Jamila o'rnidan sapchib turib.

Yigitlarning hafsalasi pir bo'ldi shekilli:

- Unday bo'lsa, qiz-juvoning bilan baringni qo'shib suvga pishamiz, - deyishdi battar o'chakishib.

Shu zahotiyiq tapir-tupur olisha ketgan yoshlar shovqin-suron ko'tarishib, bir-birini suvga itara boshlashdi.

- Ushla, qo'yib yuborma! - deb qichqirardi Jamila, hech kimga bo'sh kelmay, ustalik bilan chap berib. Yigitlar ham shuncha qiz-juvonning ichida faqat Jamilani ko'zlari ko'rgandek, nima uchundir, hammasi ham unga yopishar, tortqilashar, har biri uni quchoqlab bag'riga bosishga harakat qilardi. Mana, uch yigit birgalashib Jamilani yerga yiqitishdi-da, oyoq-qo'lidan ko'tarib, suv bo'yiga olib borishdi.

- Hozir hammamizni o'pasan, bo'lmasa, suvga tashlaymiz! Qani, bo'l tez! - deyishib xoxolab kulishgan yigitlar uni enkaytira boshladilar.

- Qo'ymanglar, yigitlar, bo'sh kelmanglar!

Ichagi uzilib kulgan Jamila baliqdek sirg'anib, qo'ldan chiqib ketar, xotinlarni yordamga chaqirib qichqirar, lekin ular qiy-chuv ko'tarishib, o'zlarining suvda oqib borayotgan ro'mollarini ushlash bilan ovora edilar. Yigitlar xoxolashib Jamilani suvga otib yuborishdi, osmonga sachragan suv tomchilari xuddi kumush donalaridek tovlanar edi. Hali ham kulgidan o'zini to'xtata olma-

gan Jamila suvdan chiqib kelar ekan, uning to'zg'igan ho'l sochi yana ham chiroyiga chiroy qo'shib yuborgan edi. Chit ko'ylagi badaniga yopishib, siynasi olmaday dirkillab turardi. Jamila bo'lsa parvoyifalak, qiqir-qiqir kular, ust-boshidan sirqib tushayotgan suvni ham pay-qamasdi.

- O'p, darrov o'p! - deb qistashardi yigitlar! Jami-la ularni o'par, yigitlar uni yana suvga otishar, u bo'lsa go'yo buni xush ko'rgandek, suvdan chiqib, sochini sil-kitib, yana qotib-qotib kulardi.

Yoshlarning bu qilig'iga xirmonda kulmagan odam qolmadi. Xirmon sovurayotgan chollar ham o'zlarini yigirma besh yashar bo'z bolalardek his qilib, ajin bos-gan yuzlari sevinchdan porlab: «Ha, ha, bo'sh kelma, ushla! Etagidan tort!» - deb ko'pkarida uloq tortishgan-dek zavq-shavq bilan qichqirishar, sharaqlab kulishardi. Men ham o'zimni to'xtata olmay qotib-qotib kulardim. Bu safar yangamni qo'riqlash esimga ham kelmabdi. Birgina Doniyor indamay, qovog'ini solib o'tirardi. Unga ko'zim tushishi bilan men ham jim bo'ldim. U xirmon-ning bir chekkasida yolg'iz o'zi o'tirgan ekan.

Doniyor yigitlarga yeb qo'ygudek o'qrayib qarar, va-johatidan go'yo hozir yugurib borib Jamilani ularning qo'lidan ajratib oladigandek edi. Yuziga tik boqishga boti-nolmay, farishtadek pok deb bilgan Jamilani yigitlarning quchoqlab o'pishi, tortqilashib o'ynaganlari Doniyor-ning ko'ngliga juda qattiq botdi. Uning butun fikri-zikri, es-hushi Jamilaning husni-jamolida edi. Doniyor yigit-lardan qanchalik qizg'anmasin, xandon otib kulayotgan Jamiladan ko'zini olmay, uning bu qilig'iga ham koyinib, ham maroqlanib, xo'mraygan qovoqlari ostidan muloyim boqib, tishini tishiga qo'yib o'tirdi. Yigitlar Jamilaga har tomondan yopishib, betlarini o'ptirganlarida Doniyor

quti o'chib, turib ketmoqchi bo'lar, lekin oyoqlari itoat qilmayotgandek qimir etolmasdi. Bir vaqt Jamila uning qarab turganini payqadi shekilli, qanoti qayrilgandek bo'shashib xiralik qilavergan yigitlarni siltab tashladi.

– Yetar, hazilning tagi zil bo'lmasin tag'in!

– Iye, senga nima bo'ldi, – deb kimdir xoxolab kulib, uni yana quchoqlamoqchi bo'lgan edi, Jamila uning ko'krigidan itarib yubordi:

– Nima ishing bor? Nari tur!

Keyin Doniyorga yalt etib bir qaradi-da, ko'ylagini siqqani butalar orasiga kirib ketdi.

Doniyor bilan Jamila o'rtasidagi munosabatning qanday oqibatlariga olib kelishini o'shanda men bilmagan edim. Rostini aytsam, bu haqda chuqurroq o'ylashga qo'rqib, ko'pincha o'zimni boshqa narsalarga alahsitiishga harakat qilardim. Lekin Jamilaning Doniyordan chetlab yurgani va bunga o'zi yana ich-ichidan kuyungani negadir ko'nglimni g'ash qilar edi. Bundan ko'ra ilgariidek hazillashib yuraversa bo'lmasmidi? O'zim shunday deyman-u, biroq kechalari ovulga qaytayotganimizda Doniyorning ashulasini eshitarkanman, ularni o'ylab, qalbim quvonchga to'lib-toshar, haligi g'amgin o'y-fikrlar xayolimdan ko'tarilib, dunyoning butun laz-zati shu ashulada deb bilardim. Daradan o'tib, daryo bo'yiga chiqqanimizda Jamila aravadan tushib, piyoda yurardi. Men ham aravadan tushib yurardim, yayov yurib, miriqib kuy tinglaganga nima yetsin! Bunday paytda yo'ldagi chang-to'zonlar orasida emas, xuddi osmonda, bulutlar qo'ynida ketib borayotgandek bo'lasan kishi! Avval yangam ikkalamiz aravalarimiz yonida boramiz, so'ngra asta-sekin beixtiyor Doniyorga yondashib qolganimizni o'zimiz ham sezmay qolamiz. Qandaydir sehrli bir kuch bizni Doniyor sari yetaklardi.

Qorong'ida uning yuz ifodasini, ko'z qarashini ko'rishni istardik, nahotki shu qadar yurak bilan kuylayotgan kishi o'sha o'zimizning kamgap, odamovi Doniyor bo'lsa! Yuragi talpinib, kuydan orom olgan Jamila har doim unga yaqinlab borganida Doniyor tomon sekin qo'l cho'zgani-ni o'zi ham sezmay qolardi. Lekin zavq-shavq bilan kuylayotgan Doniyor buni payqamas edi. Uning o'y-xayo-li qayerlardadir, osmonda kezib yurgandek uzoq-uzoqlarga ko'z tikib, qo'llarini ko'ksiga qovushtirgancha, kuy ohangiga chayqalib o'tirardi. Jamilaning qo'li shilq etib tushib, arava chetiga tekkanda xuddi hushiga kelgandek qo'lini tortib olar va yo'l o'rtasida serrayib turib qolardi. Jamila hangu-mang bo'lib, anchagacha Doniyorga mo'ltayib qarab turar, keyin yana qadam tashlardi.

Ba'zan menga yangam ikkovimizni ham bir xil, allaqanday ajib his-tuyg'u hayajonga solayotgandek bo'lib tuyulardi. Ehtimol, bu his-tuyg'ular ikkovimizning ham qalbimizda ko'pdan buyon yashirilib yotib, endi vaqt-soati kelib tug'yon urayotgandir.

Jamila ish bilan alahsirab, uncha sir boy bermaslikka harakat qilardi. Lekin xirmonda qolib, qo'li ishdan bo'shadi deguncha, Jamila o'tirgani joy topolmay kalovlanib qolardi. Bekorchilikdan nima qilarini bil-magan odamdek shu o'rtada aylanib yurar, so'ngra xirmon sovurayotganlarning yoniga borar, ularga yordamlashmoqchi bo'lib, uch-to'rt kurak g'alla tashlardi-da, keyin birdan kurakni chetga irg'itib, somon g'arami oldiga ketardi. U dam olmoqchi bo'lgandek g'aram soyasiga o'tirardi-yu, go'yo yakka-yolg'iz o'tirishdan qo'rqqandek meni chaqirardi:

– Bu yoqqa kel, kichkina bola!

Men, yangam hozir menga butun sir-asrorini ochib, yuragidagi dardini aytsa kerak, deb kutardim.

Lekin u hech narsa aytmas, erkalatib boshimni o'z tizzasiga qo'yardi-da, o'zi olis-olislarga uzoq tikilgan-cha qaltiragan issiq kaftlari bilan sochimni, yuzimni sekin-sekin silardi. Men yangamning tashvishli, g'amgin chehrasiga qarar ekanman, negadir o'zimni unga o'xshatardim. Chunki uning ham qalbini allaqanday bir hissiyot o'rtayotganini, uning ham yuragida yangi umid-orzular uyg'ona boshlaganini sezib qolgandim. Nazarimda, Jamila bu otashin hisni qalbidan chiqarib tashlashga urinayotgandek bo'lardi. Biroq o'z sevgisini tark etolmay, uning barcha zahmatlariga chidashga majbur bo'lardi. Men ham bunga o'xshab, bir ko'nglim Jamila Doniyorni sevsa yaxshi bo'lardi, desa, bir ko'nglim, sevmagani yaxshi, derdi. Axir, ming qilsa ham kelinimiz-ku, akamning xotini-ku. Uni birovga qanday ravo ko'ray. Biroq bu xil fikrlarni darrov xayolimdan chiqarib tashlashga harakat qilardim. Jamilaning tizzasiga bosh qo'yib yotib, uning sal ochilgan g'uncha lablariga, yosh to'la shahlo ko'zlariga termilib qarash menga dunyo-dunyo rohat bag'ishlar edi. Jamila o'shanda naqadar go'zal, naqadar latofatli edi. Qalbining naqadar pok, beg'uborligi, o'y-xayollarining naqadar teran, yorqin ekanligi uning nur yog'ilib turgan chehrasidan ko'rinib turardi. O'sha kezlarda men shularning hammasini o'z ko'zim bilan ko'rib yurgan bo'lsam ham, ammo tub mohiyatiga uncha tushunib yetmagan edim. Lekin hozir oradan qancha vaqtlar o'tib ketgandan keyin o'sha voqealarni eslab, ko'pincha o'zimga-o'zim savol beraman: balki sevgi degan narsa – inson har tomonlama kamolotga yetib, aql-idroki to'lgandan keyin paydo bo'ladigan bir tuyg'umikin? Bu ham shoir yoki rassom ilhomiga o'xshab insonga kuch-qudrat bag'ishlab, yangi orzu-umidlar, istiqbol sari yetaklovchi bir kuch emas-

mikin? Ehtimol, oshiqlikning butun siri ham shundadir. Jamilaning yuziga qarab, ba'zi paytlarda o'zim ham his-hayajonlariga sherik bo'lgandek, qandaydir sirli bir narsa yuragimga quvonch bag'ishlagandek bo'lar edi. O'rnimdan sapchib turib, yugurgim kelar, ovul chetidagi keng dalaga chiqib yuragimga g'ulg'ula solayotgan tashvish bilan quvonchning siri nimadaligini yer va samodan qichqirib so'ragim kelardi. Bir kun men bu savolimga javob topgandek bo'ldim.

Kunlardan birida biz stansiyadan ovulga qaytib kelayotgan edik. Qosh qorayib qolgandi. Ko'kda yulduzlar jimirlardi, atrof jimjit, bu sukunatni Doniyorning vodiy bo'ylab yangragan ashulasigina buzardi. Jamila ikkovimiz uning orqasidan borardik. Doniyorning ashulasi bu safar negadir yolg'izlik dard-alamlarini ifoda qilgandek juda mungli eshitilib, kishi qalbini poralar edi. Ko'zimga qaynoq yosh kelib, tomog'imga bir narsa tiqilgandek bo'ldi. Jamila bu safar qo'llarini Doniyor tomon uzatib, unga yaqin bordi-da, aravaga suyanib, boshini quyi solganicha indamay ketaverdi. Doniyorning ovozi tobora kuchayib, tungi dashtda yangidan to'lqinlana boshlaganda, Jamila qaddini rostlagancha aravaga sakrab chiqib oldi. U Doniyor bilan yonma-yon o'tirdi-da, qimirlashdan qo'rqqandek, qo'lini ko'ksiga qovushtirgancha qotib qoldi. Qani, bu yog'i nima bo'larkin, degandek, men ham ulardan ko'zimni uzganim yo'q. Jamilaning chiqib o'tirganini Doniyor payqamadi shekilli, unga qaramay kuylayverdi.

Birozdan so'ng Jamila qo'llarini asta-sekin Doniyorning yelkasiga tashladi-da, unga suyanib, boshini yelkasiga qo'ydi. Shunda Doniyorning tovushi bir zum titradi-yu, keyin yana ham kuchayib, qo'ng'iroqdek yangradi. U sevgi haqida kuylardi.

Tong otib, gullagan vodiylar yuzidan qora parda ko'tarilganda, men o'sha keng dala o'rtasida sevishgan ikki yoshni ko'rdim. Ular menga hech nazar solmasalar ham, ko'z ostidan qarab, sehrlangandek ergashib borardim. Sevishganlar men bilan ishi bo'lmay, faqat menigina emas, balki butun borliqni ham unutib yuborgandek, jonga orom beruvchi kuy oqimida chayqalib, bir-biriga termilishib sekin borishardi.

Nazarimda, Doniyor bilan Jamila butunlay boshqacha bo'lib qolgandek edi. Bular men ilgari ko'rmagan-bilmagan qandaydir yangi, baxti kulib boqqan kishilar edi. Ha, ularning biri, ko'zi qorong'ida o'tdek yonib, eski ko'ylagining yoqasini ochib yuborib, dala-dashtga yangroq kuy taratib borayotgan Doniyor edi.

Ha, ikkinchisi, Donyorga erkalanib jimgina o'tirgan mening yangam Jamila edi! Uning kiprikklarida sevinch yoshlari miltirar, yuzida baxt nuri porlar edi.

Chinakam baxt shu emasmi? Doniyor o'zidagi ona Vatanga, yorug' dunyoga bo'lgan otashin, yuksak mehr-muhabbatini ham, ana shu ulug' sevgi tug'dirgan dilrabo kuyni ham Jamilaga tortiq etdi.

U Jamila uchun, Jamila haqida kuylardi. Axir baxt degani shu emasmi?! Ularga yuragimdan baxt-saodat tiladim. Doniyorning kuylari meni yana hayajonga soldi-da, birdan, kutilmaganda miyamga g'alati bir fikr keldi: «Men ularning suratini chizaman!» – dedim o'zimcha va go'yo nodir bir narsa topib olganday o'zimda yo'q suyunib ketdim. Lekin shu zahoti o'z fikrimdan o'zim cho'chib ketdim:

«Bu ish mening qo'limdan kelarmikin, eplay olarmikinman?» Lekin orzu-istak qo'rquvdan kuchli keldi. «Ha, men ularning suratini albatta chizaman, men ularni xuddi hozirgidek baxtiyor qilib tasvirlayman!» derdim.

Men shunday shirin orzu-xayollar og'ushida mast bo'lib, atrofga nazar tashlar ekanman, avgust tuni ko'zimga yana ham go'zal ko'rinib, dala gullab-yashnayotgandek bo'lib tuyulardi. Orzu-niyatimga xuddi hozir yetadigandek bo'lardim. Lekin endi bilsam, o'shanda juda g'o'r, yosh bola ekanman, kelajakda qanchadan-qancha qiyinchiliklarga duch kelishimni bilmagan ekanman. Men o'zimga, ona Yerni Doniyor ko'zi bilan ko'ra bilish, Doniyor qalbi bilan seva bilish kerak, derdim.

Men uning ajoyib ashulalarini bo'yoqlar yordamida hikoya qilib beraman. Menda ham o'sha tog'lar, dalalar, maysazorlar, bulutlar, daralarning jonli tasviri beriladi. Buning uchun juda katta mahorat kerakligini o'ylamay, «bo'yoqlarni qayerdan olsam ekan, maktabdan so'rasam berishmas, axir o'zlariga kerak-ku!» – deb tashvishlanib yurardim. Endi bilsam, o'shanda chuchvarani xom sanab, bolalik qilib yurgan ekanman.

Doniyorning ashulasi nima uchundir birdan uzilib qoldi. Bunday qaragam, Jamila Doniyorni mahkam quchoqlab, uni bag'riga bosib olgan ekan. Biroq, shu zahotiyoq nimadandir cho'chigandek tisarilib, aravadan sakrab tushdi. Doniyor shoshib qolganidan tizginni tortib aravani to'xtatdi. Jamila teskari qaraganicha yo'lning qoq o'rtasida serrayib turib qoldi, so'ng boshini shartta burdi-da, yig'i aralash:

– Nega qaraysan? Menda nimang bor? Qarama menga, aravangni hayda, jo'na! – dedi-da, orqada qolgan aravasi tomon ketdi. Men lol bo'lib, og'zimni ochib qolgan ekanman, yangam meni ham koyib berdi:

– Xo'sh, sen-chi, sen nega angrayib turibsan, aravanga min! Boshimga bitgan balo bo'ldilaring-da!

«Qiziq, unga nima bo'ldi, chap yonidan turganmi», deb o'ylardim yo'l-yo'lakay. Albatta chuqurroq o'ylagan

odam Jamilaning rostdan ham iztirob chekayotganini izohsiz ham tushunar edi: ko'z ochib ko'rgan eri Saratov gospitalaridan birida yotsa, yaqinda qaytib boraman, desa, axir bu oson gapmi?

Men hech narsa to'g'risida o'ylagim kelmasdi. Men o'zimdanda ham, Jamiladan ham xafa bo'ldim, agar Doniyorning bundan keyin ashula aytmasligini, uning ovozi-ni boshqa eshitmasligimni aniq bilsam, Jamiladan butun vujudim bilan nafratlangan bo'lardim.

Hozir o'lgudek charchab, ko'nglim negadir g'ash bo'lib, tezroq xirmonga yetib, somonga cho'zilsam derdim. Arava tinmay silkinib, tinkani quritar, tizgin qo'limdan chiqib-chiqib ketardi.

Xirmonga yetib kelganimizda bir amallab otlarning xomutlarini yechdim-da, ularni aravaning tagiga tashlab, keyin somon g'arami ustiga borib cho'zildim. O'sha kecha otlarni Doniyor tushovlabdi.

Lekin ertalab juda xursand bo'lib turdim, ko'nglim musaffo tong singari ravshan, quvonchga to'la edi. Ha, men Jamila bilan Doniyorning suratini chizaman. Lekin «o'xshata olarmikinman?» degan gumon butun miyam-ni chulg'ab olgan edi. Ko'zimni yumib, ularni qanday tasvir qilmoqchi bo'lsam, ana o'shanday tasavvur etdim. O'rnimdan irg'ib turdim-da, kattakon soy bo'yiga tushib, yuz-qo'limni yuvdim. Keyin o'tloqqa tushovlangan otlar-ni ko'zdan kechirdim. Ertalab shudring tushgan muzdek beda oyoqlarimni savalab, tizzamgacha shilta ho'l qil-gandi. Lekin men buni pisand qilmay, oldinga chopib bo-rar, tevarak-atrofdagi har bir narsani sinchiklab ko'zdan kechirar, yodimda saqlab qolishga urinar edim. Mana, quyosh tog' orqasidan ko'tarilib kelar, ariq bo'yidagi yolg'iz kungaboqar esa unga tomon bo'y cho'zardi. Uni kakralar o'rab olgan, biroq kungaboqar bo'sh kelmay

ko'kka intilar, sariq gulli boshlarini mag'rur ko'tarib, quyosh nurini shimirardi. Mana, ariqning arava o'tgan joyidan - g'ildiraklar izidan suv jimirlab oqmoqda. Suv o'rtasida ko'karib turgan binafsharang yalpizdan atrofga muattar hid taralardi.

«Qani endi rassom bo'lsam-u musaffo go'zal tongni, ko'k bilan o'pishgan azamat tog'larni, shudring qo'ngan ko'm-ko'k bedazorni, ariq bo'yidagi bir tup kungaboqarni suratga solsam!» Biroq xirmonga kelishim bilan bu shirin xayollarimdan asar ham qolmay, ko'nglim g'ash bo'ldi.

Aftidan, Jamila o'tgan kechasi uxlamay chiqqan bo'lsa kerak, ko'zlari kirtayib, qovog'idan qor yog'ib turrardi. Menga u hech narsa demadi, qayrilib qaramadi ham. Xirmonga brigadir O'rozmot kelib, endi otidan tushayotganida, Jamila uning yoniga bordi-da, salom-alik ham qilmay, tomdan tarasha tushgandek gapirib qoldi!

- Aravangizni oling! Qayoqqa yuborsalaring ham mayli, lekin stansiyaga g'alla tashimayman!

- Iye, senga nima bo'ldi, Jamilaxon, jin urdimi? - dedi O'rozmot hazillashib.

- Jin urgani yo'g'-u, lekin bormayman dedimmi, bormayman.

O'rozmotning jahli chiqdi:

- Bu gapingni qo'y, g'alla tashiysan, vassalom! - dedi u qo'ltiqtayog'ini yerga do'q etkizib urib. - Agar birov xafa qilgan bo'lsa, ayt, mana shu tayog'im bilan gardaniga bir tushiray. Bo'lmasa, ishingga jo'na. G'alla menga emas, frontga kerak, ering ham frontda-ku. - Brigadir jahl bilan shartta burildi-da, tez-tez odimlab ketdi.

Jamila g'ing deyolmay, qo'lidagi qamchini o'ynatib, aybdor odamdek, qizarganicha turib qoldi. Berigi yoqda turgan Doniyorni ko'rdi-yu, sir boy bermay, ogir

xo'rsinib qo'ydi. Doniyor hamma gapni eshitdi-yu, lekin sezdirmadi. U teskari qaragancha xomut iplarini qattiq tortib bog'lay boshladi. Jamila ham xirmon o'rtasida birpas turdi-da, so'ng: «E, nima bo'lsa-bo'lar» degandek qo'l siltab aravasi tomon ketdi.

O'sha kuni biz ovulga har kungidan barvaqt qaytdik. Chunki borayotganda ham, kelayotganda ham Doniyor otlarini zovtalab haydab bordi. Jamila g'amgin, gapirmas edi. Men qaqragan biyday dalani ko'rib ko'zlarimga ishonmasdim: axir kuni kecha u xuddi afsonalarda tasvirlangandek gullab-yashnab turgandi-ku... Kechagi ajoyib manzara, Doniyor bilan Jamilaning aravada yonma-yon o'tirganlari sira ko'z o'ngimdan ketmas edi. Go'yo hayotning eng go'zal bir lavhasini qo'limga ushlab turgandek bo'lardim. O'sha ajib bir lavha butun fikr-u yodimni band qilgan edi. O'ylagan maqsadimga yetmagunimcha jonim xotirjamlik topmaydigandek edi. Xirmondagi hisobchining bir varaq qalin qog'ozini o'g'irlab olib, g'aram orqasiga yashirinib, g'alla sovuradigan kurak ustiga qo'yganimga yuragim chiqib ketayotgandek dukullab bo'g'zimga tiqildi. Otam meni birinchi marta ot ustiga mingizgandagi kabi «bismillo!» dedim-da, qalamni qog'ozga tekkizdim. Ana-mana deguncha Doniyorning qiyofasini qog'ozga chiza boshladim. Lekin bu hali mukammal bo'lmagan, shunchaki o'rgamchikka chizilgan surat edi. Lekin, Doniyorning qomati o'ziga ancha o'xshay boshlaganida boshim ko'klarga yetib, qayerdaligimni, nima ish qilayotganimni ham unutib qo'ydim. O'sha avgust tuni, yastanib yotgan bepoyon dala qog'oz betida jilolangandek, Doniyorning dilrabo kuyi hozir ham qulog'im ostida jaranglab turgandek bo'ldi. Ko'z o'ngimda askarcha ko'ylagining yoqasi ochiq Doniyor bilan uning yelkasiga bosh qo'ygan Jamila gav-

dalandi. Bu mening umrimda birinchi marta chizgan mustaqil suratim edi! Mana arava, mana yonma-yon o'tirishgan Doniyor bilan Jamila, mana bo'sh tashlab qo'yilgan tizginlar, mana qorong'ida sag'risi zo'rg'a ko'rinib yo'rtib borayotgan otlar, undan narida biyday dala, uzoq-uzoqlarda yulduzlar miltillaydi... Ishga shunchalik berilib ketibmanki, kimningdir tepamga kelib jahl bilan qichqirganidan hushimga keldim. Qarasam, Jamila ekan:

- Nima balo, kar bo'lib qoldingmi?

U meni izlab yurgan ekan, shoshganimdan suratimni berkitishga ham ulgurolmay qoldim.

- Bug'doyni allaqachon yuklab bo'ldik, bir soatdan beri qichqiramiz-a, ovozing chiqsa-chi!.. Qo'lingdagi nima? - deb Jamila suratni mendan tortib oldi: «Bunima qiliq!» - deb avzoyi buzilib, qog'ozga termilganча qoldi.

O'shanda xijolatdan juda mulzam bo'ldim. Jamila suratga uzoq tikilib turdi-da, keyin yoshlangan ko'zlari bilan menga ma'yus boqib:

- Shuni menga bergin-a, kichkina bola! - dedi u sekingina: - Sendan menga yodgor... Jamila surat solingan qog'ozni ikki buklab qo'yniga solib qo'ydi.

Biz yo'lga chiqib, ovuldan ancha uzoqlashib ketguncha o'zimga kela olmadim. Qalbimni shu qadar to'lqinlantirgan o'sha lavhani chindan ham qog'ozda aks ettira oldimmi yoki bu bir tush - xayolmi deb gumonsiradim. Lekin shunday bo'lsa ham qalbimning chuqur bir joyida chizgan suratimdan faxrlanish hissi uyg'onib, yuragim sevinchdan to'lib-toshar, yaqinda bo'yoq topsam, juda ko'p suratlar chizib, maktabga ilib qo'yardim degan shirin xayollar meni mast qilardi. Endi bilsam, bu bolalikka xos bir fazilat ekan. Men o'z xayollarim bilan band bo'lib, juda tez ketayotganimizni ham payqamabman. Chunki

oldinda borayotgan Doniyordan orqada qolmaylik deb Jamila otlarga ustma-ust qamchi urardi. Keyingi paytlarda Doniyor aravasini har qachongidan ham tez haydaydigan bo'lib qolgandi.

Jamila Doniyor bilan yonma-yon borardi. U goh o'ngga, goh so'lga qarar, ba'zan esa biron ayb ish qilib qo'ygandek ayanchli jilmayib turardi. Buni ko'rib men ham jilmayardim va: «Chizgan suratim yangamga yoqdi shekilli, xafaligi tarqab, ko'ngli yozildi. Jamila Doniyorga ashula ayt desa, u albatta aytib beradi... Demak, bugun Doniyorning ashulasini maza qilib tinglar ekanman-da... Eh, tezroq ayta qolsa ekan», degan o'y ko'nglimdan kechardi!

Bu safar biz stansiyaga ancha barvaqt yetib keldik, lekin otlarimiz qora terga tushib ketgan edi. Tarozi ham bo'sh ekan, Doniyor aravadan tusha solib, qoplarni tashiy boshladi. Uning buncha shoshib-pishib ishlashiga, indamay tumshayib yurganiga hayron edik. Poyezdlar o'tganda, Doniyor to'xtab qolib, ularning orqasidan uzoq vaqt qarab turar, negadir chuqur o'ylanib qolardi. Jamila ham go'yo uning ko'nglidagini bilmoqchi bo'lgandek, Doniyor boqqan tomonga qaradi.

Jamila aravasining yoniga borib Doniyorni chaqirdi:

– Beri kel-chi Doniyor, qashqa otning taqasi tushay deb turibdi, shuni olib tashla.

Doniyor otning tuyog'ini tizzalari orasiga qisib, taqani ko'chirib olib, qaddini rostlayotganida Jamila sekin shivirladi:

– Nima, hech narsani tushunmaysanmi deyman? Yo mendan boshqa qiz-juvon qurib qolganmi?

Doniyor qiyo boqdi-yu, lekin hech narsa demadi.

– Nima, menga oson deb o'ylaysanmi? – dedi Jamila xo'rsinib.

Doniyor Jamilaga mehr bilan boqib, allanima dedi-yu, lekin men eshitmay qoldim, chunki yuganidan ushlab turgan otim boshini siltab pishqirib yubordi. Doniyor nimadandir mamnun bo'lgandek qo'lidagi taqani silab, o'z aravasi tomon ketdi. Men unga qarab, nahotki uning yuragi Jamilaning haligi so'zlaridan taskin topdi ekan, deb hayron bo'lardim. Axir «menga oson deb o'ylaysanmi?» degan so'zining nimasiga xursand bo'ladi?

Biz qoplarni tashib bo'lib, endi ovulga qaytmoqchi bo'lib turganimizda, hovliga egniga g'ijimlangan eski shinel kiygan, yelkasiga xalta ilib olgan bir oriq yarador askar kirib keldi. Undan sal oldin stansiyaga bir eshelon kelib to'xtagan edi. Haligi askar chor-atrofga alang-jalang qaradi-da:

– Gurkurov ovulidan kim bor?! – deb qichqirdi. Bu kim bo'ldiykin, deb o'yladim-da:

– Men Gurkurovdan bo'laman, – dedim. Askar quvonib ketdi-da:

– Kimning bolasisan, ukajon? – deb so'rab oldimga kelmoqchi bo'lgan edi, birdan Jamilaga ko'zi tushib, turgan joyida dong qotib qoldi.

– Karimmisan? – dedi Jamila shodlanib.

– Voy, Jamila, singiljonim! – deb askar Jamilaning yoniga yugurib borib, u bilan qo'shqo'llab ko'risha ketdi.

Bu kelgan yigit Jamilaning uzoq qarindoshi, hamqishlog'i ekan.

– Buni qara, xuddi bilgandek shu yoqqa qayrilibman-a! – dedi u hayajon bilan. – Sodiqning yonidan chiqqanimga atigi besh kun bo'ldi, gospitalda u bilan birga yotdik, Xudo xohlasa, u ham bir-ikki oyda kelib qoladi. Men kelayotganimda xotiningga xat yozib ber, o'z qo'lim bilan topshiray deb xat yozdirib olgandim... Juda yaxshi qilgan ekanman-da, mana, omonatingni ol! – deb

xursand bo'lib, askar shineling ichidan uchburchak xatni olib, Jamilaga uzatdi. Jamila xatni shosha-pisha oldi-da, quvonganidanmi, yo uyalganidanmi avvaliga qizarib, so'ngra rangi quv o'chib, indamay Doniyorga ko'z qirini tashladi. U boyagi xirmondagidek oyoqlarini kerib, aravasining yonida yolg'iz turarkan, Jamilaga ma'yus boqardi. Bu orada har tomondan yugurib kelishgan kishilar askarni o'rab olib, ba'zisi qarindosh, ba'zisi hamqishloq chiqib, hol-ahvol so'rashib ketishdi. Jamila o'z hamqishlog'iga minnatdorchitik bildirishga ulgurmagan ham ediki, Doniyor uning yonidan aravasini taqir-tuqur qilib o'tdi-da, chang-to'zon ko'tarib yo'lga tushdi. Kishilar uning orqasidan:

– Nima balo, uni jin urdimi? Esi joyidami o'zi? – deb qichqirib qolishdi.

Askarni ham tanish-bilishlari olib ketishdi shekilli, hovlida yangam ikkalamizdan boshqa hech kim qolmabdi. Biz Doniyorning aravasi ko'zdan g'oyib bo'lguncha, olisda ko'tarilayotgan changga qarab turdik.

– Yur, yanga, uyga ketaylik, – dedim men.

– O'zing ketaver! – dedi Jamila.

Ana shunday qilib, biz birinchi marta alohida-alohida ketdik.

Havoning dimligidan nafas olish qiyin edi. Yerdan ko'tarilgan harorat lablarimni qabarsitib, tomog'imni quritib yubordi. Jazirama quyosh nuri ertalabdan kuydirib, qovjiratib yotgan yer beti endi sho'rxok tuz bilan qoplanib, asta-sekin soviyotgandek bo'lardi. Quyosh sho'rxok yerdan ko'tarilayotgan sarob singari parda ichida ufq sari cho'kib borardi.

Uzoqda, ufq tepasida qizil-sur bulutlar yig'ila boshladi. Ba'zan kuchli garmsel esib, otlarning tumshuqlariga chang aralash oqish sho'rxoklarni keltirib urar ham-

da ularning chang bosgan yol va dumlarini yulqib, yo'l bo'yidagi ermanlarni uchirib ketardi.

«Yomg'ir yog'adi shekilli» deb o'yladim. Shunda yolg'izlik dardi ichimni o'rtaib, allanimadan qo'rqqandek otlarni jadal haydab ketdim. Mengina emas, hatto uzun oyoqli tuvaloq qushlar ham bir narsadan cho'chigandek qamishzorlar orasiga kirib yashirinishdi. Shamol jazirama issiqdan qovjiragan qariqiz yaproqlarini allaqayerlardandir yo'l ustiga uchirib kelardi. Biz tomonlarda bunday o'simliklar o'smaydi. Chamamda, bu yaproqlar qozoq cho'llaridan uchib kelgan bo'lsa kerak. Tevarak-atrofda qimirlagan jon yo'q. Doniyor ham ko'rinmaydi, orqada qolgan Jamiladan ham darak yo'q. Quyoshning oxirgi nuri ham so'ndi. Toliqqan dala ham mudrab uyquga ketdi.

Men xirmonga qosh qorayganda yetib keldim. U yer tinch, g'ir etgan shabada yo'q. Doniyorini chaqirgan edim, qorovul javob berdi:

– U soyga ketdi, nima ishing bor edi? – dedi-da, so'ngra bir yutinib olib, o'zicha ming'irladi. – Havoning dimligini-chi, hamma uy-uyiga ketishdi. Shamol bo'lmasa, xirmonda ish bo'larmidi...

Otlarni bedazorga tushovlab, soyga burildim. Doniyor odatdagidek tik tushgan jar tepasida tizzasini quchoqlab, boshini quyi solgancha jar ostida suvning shovullab oqishiga quloq solib o'tirardi.

Uning muhtar bo'lib o'tirishi yuragimni ezib yubordi. Doniyorning yoniga borib, uni mahkam quchoqlab, tassalli bermoqchi, iliq so'zlar bilan ko'nglini ko'tarmoqchi bo'ldim. Lekin nima ham deya olardim, uni qanday yupa-taman axir. Anchagacha ikkilanib turdim-da, so'ngra xirmonga qaytib ketdim.

O'shandan keyin g'aram ustida yotib ancha vaqtgacha uxlay olmay, osmonni qoplab kelayotgan bulutlarga

qarab xayol surib ketdim. «Inson hayoti nega bunchalik murakkab, sira tushunib bo'lmaydiya». Jamilaning bo'lsa hamon daragi yo'q. Nega buncha hayalladi ekan, qayerlarda yurganikin, deb aravaning g'ildirak tovushlarini eshitishga zor bo'lib quloq solib yotdim. Qattiq charchagan bo'lsam ham, sira uyqum kelmadi. Tog'lar tepasidagi bulutlar orasidan yashin yalt-yult etib chaqnardi.

Doniyor kelganda hali uyg'oq edim. U nima qilarini bilmay, qayta-qayta yo'lga qarab, xirmonda biroz aylanib yurdi-da, so'ngra yonimga kelib, o'zini yuztuban otdi.

«Endi u ovulda qolmaydi, boshini olib ketsa kerak», deb o'ylardim. Lekin bechora qayerga ham borardi? Boshpanasiz bir musofir kimga ham kerak? Bechoraga qiyin bo'ldi-da, endi nima qilar ekan?

Endi ko'zim ilingan ekan, xirmon tomondan arava tovushi eshitildi. «Jamila bo'lsa kerak», deb o'yladim uyqu aralash.

Qancha uxlaganimni bilmayman, bir vaqt naq qu-log'im tagida shitirlagan tovush eshitilib, birov kelayotgandek bo'ldi. Qanot serpigandek qandaydir bir sovuq narsa betimni silab o'tdi. Ko'zimni ochsam Jamila ekan. Cho'milib kelgan bo'lsa kerak, ko'ylagini ham ho'llab olibdi, shuning uchun ham yonimdan o'tayotganida salqin shabada esgandek bo'ldi. Jamila to'xtab qoldi-da, u yoq-bu yoqqa alanglab, Doniyorning bosh tomoniga o'tirdi.

- Doniyor, mana men o'zim keldim! - dedi u sekin shivirlab.

Atrof jimjit, osmonni gumburlatib yashin chaqnadi.

- Xafa bo'ldingmi? Qattiq xafa bo'ldingmi? Yana jimlik cho'kdi, qirg'oqdan tuproqning suvga «sho'lp» etib tushgani eshitildi.

- Lekin mening aybim nima? Senda ham gunoh yo'q.

Tog'lar ustida yashin chaqnadi. Jamila cho'chib yalt etib qaraganida, yashin uning yuzini yoritib yubordi. Jamila atrofga bir qaradi-da, o'zini Doniyor ko'ksiga tashladi, uning yelkasi Doniyorning baquvvat qo'llari ostida dir-dir uchardi. Jamila ham g'aramga cho'zilib, Doniyor bilan yonma-yon yotdi.

Kuchli shamol somonni ko'kka sovurib, xirmon chetida qiyshayib turgan o'tovni yalab o'tdi-da, qayun bo'lib osmonga ko'tarildi. Chaqmoq bulutlar orasida ko'kimtir iz qoldirib, qarag'ay singandek qasira-qusur qilib hammayoqni larzaga soldi. A'zoyi badanim titrab, ham qo'rqib, ham quvonib ketdim. Momaqalldiroq, yozning oxirgi momaqalldirog'i yopirilib kelar, ilk kuz nafasi dimoqqa urilardi.

Endi Jamilani hech qanday kuch to'solmasdi. U Doniyorga sekin shivirladi:

– Chindan ham gumonsiradingmi, nahotki men seni unga almashtirsam! U meni hech qachon sevgan emas, sevmaydi ham! Mayli, kim nima desa deyaversin, lekin men senikiman! Yolg'izim, azizim, men seni hech kimga bermayman. Men seni ko'pdan beri sevaman. G'oyibona oshiq bo'lib kelishingni intizorlik bilan ko'zim to'rt bo'lib kutgandim. Kutganligimni bilgandek, mana, sen ham meni izlab kelding...

Jarlik orqasidagi soy qirg'oqlaridan ivib suvga qulab tushayotgan tuproq chaqmoq yorug'ida ko'rinib turardi. Dastlabki yirik yomg'ir tomchilari somon ustiga shitirlab tusha boshladi.

– Jamilam, jonginam, sevgilim, Jamilaxon! – deb Doniyor qirg'izcha va qozoqcha eng nafis so'zlar bilan o'z ma'shuqasini erkalatardi. – Men ham seni ko'pdan beri sevib yurardim. Umrimda ko'rmagan bo'lsam ham, okoplarda yotib seni o'ylardim. Sevgan yorim Vatanimda ekanligini bilardim. Bu sen ekansan, Jamilam!

- Shunqorim, mard lochinim! Bu yoqqa qara-chi, ko'zlaringga to'yib boqay!

Yomg'ir sharros quyib berdi. Qora uy tepasiga yopilgan namatlar xuddi qanot qoqqan qushdek shamolda uchib ketdi. Goh qiyalab, goh tik quygan jala yerni orziqib kutgandek ustma-ust o'pard.

Ketma-ket momaqaldiroq gumburlab, butun osmon qa'rini tilib o'tgandek bo'lardi. Uzoq-uzoqlardagi tog'lar bahor lolalaridek qizarib ko'rinardi.

Yomg'ir kuchaya bordi. Men bo'lsam, somonga ko'milib olib, yuragimning duk-duk urishini sezib yotardim. Men nihoyatda baxtiyor edim! O'zimni uzoq kasallikdan keyin birinchi marta ko'chaga chiqqan odamdek his etib, har bir narsaga suqlanib qarar, go'yo hayot lazzatini endi bilayotgandek edim.

Yog'in ham, chaqmoqlarning yorug'i ham somon ostida yotgan joyimga yetib borardi, lekin men o'zimni juda yaxshi his etardim, uyquga ketar ekanman, o'zimcha kulimsirab qo'yardim. Qulog'imga chalingan sharpaning nimaligini bilmasdim. Bu Jamila bilan Doniyorning shivirlashimi yo bo'lmasa, tinayotgan yomg'irning somonga shitirlab tushishimi?

«Mana endi yomg'ir tinmaydi, hademay kuz ham kiradi!» derdim o'zimga-o'zim. Nam somon bilan erman hidi dimoqqa urib, kuzdan darak berardi.

Lekin bu kuzda bizni nimalar kutayotgani haqida o'ylamabman.

O'sha kuzda men ikki yillik tanaffusdan keyin yana maktabga qatnay boshladim. Darsdan bo'sh vaqtlarimda ko'pincha haligi soy bo'yidagi jar tepasiga borib o'tirardim. Xirmon huvullab bo'shab qolgan edi. Bu yerda men maktabdan olgan bo'yoqlar bilan o'zimning dastlabki etyudlarimni chizdim.

Chizgan suratchalarimdan o'zimning ham ko'nglim to'lmas edi.

«Bo'yoqlarimning mazasi yo'q. Qani'endi chinakam, asl bo'yoqlar bo'lsa!» – deb o'ylardim ichimda. Yaxshi bo'yoqlarning qanday bo'lishini bilmasdim ham. Ras-somlar ishlatadigan moybo'yoqlarni faqat keyingi vaqt-lardagina ko'rishga muyassar bo'ldim.

Bo'yoq o'z yo'li bilan-u, lekin muallimlarning gapida ham jon borga o'xshardi: rassom bo'lish uchun o'qish kerak. Bu gap to'g'riligini bilib tursam ham, o'qishimga sira ko'zim yetmasdi.

O'qish qayoqda deysiz: akalarim dom-daraksiz ketgan bo'lsa, men ikki uyning yolg'izgina dastyori bo'lsam, o'qishga yuborisharmidi. Shuning uchun o'qish to'g'risida og'iz ham ochmasdim. Lekin o'qishni qo'msab, borolmasligimga ich-ichimdan achinardim, buning ustiga, bu yil kuzning bu qadar ko'rkam kelishi-ni aytmaysizmi!

Qo'lingdan kelsa, o'tirsang-u, chizsang, ajoyib surat chiqardi-da.

Gurkurovning suvi kamayib, qozondek-qozondek toshlar turtib chiqib, ularning usti yam-yashil, sap-sariq yo'sin bilan qoplangandi. Ertalabki izg'irindanyalang'och tolchalarning nozik tanalari qizarib ketgandi, biroq teraklarning sap-sariq yaproqlari hali to'kilmagan edi.

Yilqichilarning yozi bilan o't yoqilaverib tutundan qorayib ketgan o'tovlari katta soyning u yer-bu yerida ko'zga tashlanardi. O'tovdan buralib-buralib chiqayot-gan ko'k tutun xuddi to'y to'ylagan xotinlardek ovul-ma-ovul suzib yurishardi. Toychoqlar atrofga yoyilib ketgan onalarini qidirishib, zo'r berib kishnashardi. Endi toychoqlar kishnagani-kishnagan. Chunki biyalarni to bahorgacha uyurda saqlash qiyin. Tog'lardan qaytgan

mollar hosili yig'ib olingan dalalarda poda-poda bo'lib yurishardi.

Dasht sahni tuyoq izidan ilma-teshik bo'lib ketgan edi.

Bu yil ham kuz kuzligini qildi: hammayoqni to'zitib izg'irin shamol qo'zg'aldi va osmonning avzoyi buzilib, qor aralash yomg'ir yog'a boshladi. Bir hafta surunkasiga yoqqan yomg'ir bir kun sal tinishi bilan, men Gurkurov tomonga qarab jo'nadim. Toshloqdagi bir tup tog' chetani qip-qizil cho'g'dek yonib, «meni suratga ol» degandek bo'y cho'zib turardi.

Men soy bo'yidagi butalar orasida surat chizib o'tirganimda, qosh qorayib qolgan edi. Bir vaqt boshimni ko'tarib qarasam, narigi sohilda ikki kishi turibdi, daryoning sayoz joyidan o'tishgan bo'lsa kerak. Ularning Doniyor bilan Jamila ekanini darrov tanidim. Men ularning jiddiy va tashvishli yuzidan ko'zimni uza olmay tikilib turdim. Doniyor har galgidek dadil qadam tashlar, yurgan sayin shineling bari ohori to'kilgan askarcha etigining qo'njlariga shartillab tegardi. Jamila bo'lsa egniga bozorga borganda kiyadigan parcha-parcha qizil gulli ko'ylagini, chiybaxmal choponini kiyib, boshiga oq jun ro'molini o'rab olgandi. Bir qo'lga tugunchak ko'tarib, ikkinchi qo'li bilan Doniyorning xaltasidan ushlab bormoqda. Ular yo'l-yo'lakay nimalar to'g'risidadir o'zaro gapirishib borishardi. Ularning ovulimizni tashlab, qayoqqadir ketishayotganini sezib, yuragim «jiz» etib ketdi. Mana, ular jarlikdan o'tib, qamishzor oralab ketib borardi. Men bo'lsam, xuddi bir narsani yo'qotgan kishidek ularning orqasidan qarab, nima qilarimni bilmay qoldim. Qichqiray desam, nafasim siqilib, ovozim chiqmasdi.

Quyosh tog'lar yoqalab suzib borayotgan bulutlarga qizg'ish nurlarini so'nggi bor sochdi, atrofni qorong'ilik qoplay boshladi.

Doniyor bilan Jamila orqa-oldilariga qaramay, temir yo'l razyezdini ko'zlab tez-tez odimlab borishmoqda. Bora-bora ularning qoralari uzoqlashib, birozdan keyin qamishzor orasiga kirib, butunlay g'oyib bo'ldi.

Ana o'shandagina men o'zimga kelib, orqalaridan ovozimning boricha:

– Jamila-a-a-a! – deb qichqirdim.

Dala ustida ancha vaqtgacha: «a-a-a» degan aks sado eshitilib, birozdan so'ng tinar edi. Yana bir marta jahl bilan:

– Jamila-a-a-a! – deb qichqirdim-da, so'ng ularning orqasidan yugurib qoldim. Suvni suv demay, oyoqyalang, boshyalang, ularning orqasidan quvib borardim, ust-boshim jiqqa ho'l bo'lgandi.

Shunga qaramay, yana tezroq chopa boshladim. Birdan oyog'im nimagadir chalinib ketdi-da, yuztuban yiqildim. Boshimni ko'tarmay, ikki qo'lim orasiga olib, o'ksib-o'ksib yig'lab yubordim. Ko'z yoshlarimdan namlangan mayin tuproq qo'l-betimni muzlatib g'ira-shira qorong'ilik ko'nglimga g'ulg'ula solgandek, o'pkam qisilib, achchiq-achchiq yig'ladim, qamishlar go'yo mening qayg'u-hasratimga hamdard bo'lgandek tinmay shitirlashar edi.

– Jamila! Jamila! – derdim men o'pkamni bosolmay piq-piq yig'lab. Men eng yaqin, eng aziz odamlarim bilan xayrlashar edim. Mana hozirgina, yerda yotib, o'zim ham Jamilani sevib qolganligimni tushundim. Bu mening ilk, bolalikdagi sevgim edi.

Yuzimni ko'z yoshidan ho'l bo'lib ketgan yengimga artib, yana anchagacha yig'lab o'tirdim. Men faqat Jamilalar bilangina emas, balki o'zimning bolalik davrim bilan ham xayrlashar edim.

Qorong'ida timirskilanib uyga kelganimda hovlimizda shovqin-suron avjida edi: it egasini tanimasdi. Kim-

dir otga egar urardi. Bezori Usmon bo'lsa, har kungidek mast, otini gijinglatib, ovozing boricha baqirardi:

- Aytmaganmidim, mana oqibati nima bo'ldi. Yo'lchi-boy ota sharmandayi sharmisor bo'ldi. Qani ketdik, bu sayoq it, chala qozoqni ushlab bo'ynini uzmasam, otimni boshqa-qo'yaman. O'n yilga kesilsam, kesilaman-u, lekin har qanday yalangoyoqning xotinlarimizni olib ketishiga yo'l qo'ymayman. Qani ketdik, yigitlar! Qayerga ham borardi deysan? Ular qaysi tomonga ketisharkin degan fikr xayolimdan o'tdi-yu, yuragim shuv etib, a'zoyi badanim muzlab ketdi. Nima qilarimni bilmay, otliqlarning orqasidan men ham ovul chekkasiga yugurib bordim-da, ularning razyezd tomonga emas, stansiyaga olib boradigan katta yo'l tomonga qarab burilib ketganlarini ko'rib, jonim o'rniga tushdi. So'ngra uyga qaytib keldim-da, yig'laganimni hech kim bilmasin, deb, otamning to'niga o'ralib yotdim.

Ovulda har xil mishmish gaplar tarqaldi. Hamma xotinlar Jamilani qoralashardi:

- Ahmoq-da! Aqli bo'lsa tuz ichgan joyiga tuflab, sanqib yurgan bir musofirga ergashib ketarmidi.

- Shunisiga kuyaman-da! Uning nimasiga qiziqdi ekan deyman-da! Eski shineli bilan, teshik etigidan bo'lak hech vaqosi yo'q edi-ku!

- Qo'ton-qo'ton qo'yi bormidi! Uyi yo'q, joyi yo'q, nasl-nasabi betayin bir daydi-da! Mayli, uvoli o'ziga, hali attang deydi... Bu tannoz xotinning holini o'shanda ko'rarmiz.

- Tavba, Sodiqdan ortiq erni topib bo'pti.

- Qaynonasini aytmaysanmi, qaynonasi-chi? Bunday yuvosh qaynonani qayerdan topadi! O'ziga o'zi qildi, juvonmarg, mayli!

Burungi yangamni, Jamilani qoralamay, uning qilmi-

shini to'g'ri deb topgan yolg'iz men bo'lsam kerak. Doniyorning eski shinelini bilan teshik etigidan boshqa hech narsasi bo'lmasa ham, lekin uning ma'naviy boy, qalbi yuksak odamligini boshqalar bilmasa ham men bilardim. Jamila Doniyorning etagini ushlab ketib, o'z baxtini toptadi, degan gaplarga ishonish u yoqda tursin, aksincha, men u o'z baxtini endi topdi, deb ishonardim. Faqat oyimga achinardim, xolos. Jamila bilan birga uning butun kuch-quvvati ketgandek. Oyim g'amgin bo'lib, o'zini ancha oldirib, qaddi bukilib qoldi. Oh, bechora oyim. Hayot oqimi ba'zida eskilik ildiziga shafqatsiz bolta urib, yangi baxt sari intilishini oyim tushunmasa kerak-da.

Agar bo'ron azim chinorni tag-tomiri bilan qo'porib tashlasa, u qaytib qaddini rostlayolmaydi... Oyimning har bir xatti-harakatidan uning oldingi kuch-quvvati qolmaganligi sezilib turardi. Ilgarilari u hech kimdan ignaga ip o'tkazib berishni iltimos qilmas, qarilik g'ururi bunga yo'l qo'ymas edi. Bir kuni uyga kirib kelsam, oyim ignaning ko'zini topolmay, qiynalib yig'lab o'tiribdi.

– Ma, ipni o'tkazib ber! – dedi u qaltiragan qo'llari bilan igna va ipni menga uzatib. So'ngra og'ir xo'rsindi-da, ko'z yoshlarini artib, o'zicha ming'irladi: – E-e, sho'rlik kelinim, ko'ra-bila turib o'zingni o'tga tashlading-a. Uymizning to'ri seniki, yeganing oldingda, yemaganing ke-tingda edi...

O'zingni o'zing juvonmarg qilding... Bizni dog'da qoldirib ketding... Nega ketding... Uymizda nima kamchilik ko'rding... Sho'rlik Jamila...

Oyimning shunday mung'ayib o'tirganini ko'rib, o'zimni tutolmay, beixtiyor: «Yo'q, oyi, u sho'rlik emas!» – deb qichqirib yuborgim keldi-yu, lekin o'zimni bosdim. Oyimni mahkam quchoqlab, Doniyorning kimligini,

uni jonimdan aziz ko'rishimni aytib, yig'lab yuborishimga oz qoldi. Lekin bu so'zlarni aytishga tilim borarmidi. Bu gapim bilan oyimni bir umrga xafa qilgan bo'lardim. Lekin baribir bu begunoh «qilmishlarim» sir bo'lib qolmadi.

Oradan ko'p o'tmay Sodiq akam harbiydan qaytib keldi. Rostini aytganda, u ko'rinishda unchalik sir boy bermasa ham, lekin nomusdan qattiq kuyinib, jig'ibiyron bo'lib yurdi. Usmonlar bilan ichishib qolgudek bo'lsa:

– Ketgan bo'lsa sadqayi sar! Sarson-sargardon bo'lib yurib, oxiri bir kun ochidan o'ladi-ketadi. Xotinman deganing to'lib yotibdi, chertib-chertib olish mumkin. Oltin boshli xotindan, baqa boshli er yaxshi! – derdi jahl bilan.

– Gaping-ku to'g'ri-ku-ya, – deb javob qaytarardi Usmon. – Afsuski, o'shanda qo'limga tushmadi-da, unisining ichak-chavog'ini ag'darib, bunisining sochlaridan otga bog'lab sudratardim! Ehtimol, ular janubda, paxta dalalarida, yo bo'lmasa qozoq yerlarida tentib yurishgandir. Sayoqlik Doniyorga kasb bo'lib qolgan. Shunisiga dog'manki, buni hech kim bilmay, hech kim sezmay qolgan-a, qanday bo'lganiga kishining sira aqli yetmaydi-ya... Bu ishning hammasini o'sha qanjiqning o'zi qilgan, isini ham chiqarmadi-ya, la'nati, bo'lmasa men uni naq...

Bunday gaplarni eshitganimda qonim qaynab, mushtlarim tugilardi. Kuchim yetsa, o'sha Usmonning basharasiga tuflab: «Pichan o'rog'ida adabingni bergani esingdan chiqibdi-da... Eng yaramas, eng razil odam sensan-ku!» degan bo'lardim.

Bir kuni uyda maktab devoriy gazetasiga surat chizib o'tirgan edim, oyim ham pechka oldida cho'qqayib o't yoqib o'tirardi, bexosdan eshik ochilib, uyga rangi ko'karib, g'azabidan ko'zlariga qon to'lgan Sodiq akam kirib keldi.

U meni ustimga yopirilib kelayotganda yelkasiga tashlab olgan shineli yerga tushib ketdi.

– Buni sen chizdingmi? – deb so‘radi u bir varaq qog‘ozni tumshug‘imga tiqib. Qog‘ozdagi suratni ko‘rib yuragim orqamga tortib ketdi: bu o‘sha xirmonda o‘tirib qalamda chizgan Doniyor bilan Jamilaning surati edi. Suratga ko‘zim tushishi bilan go‘yo ular menga qarab turishgandek bo‘ldi.

«Qiziq, Jamila buni nega tashlab ketdying? Uni bir yerga yashirib qo‘ygan-u, keyin esidan chiqarib ketgan bo‘lsa kerak!» – deb o‘yladim ichimda.

– Ha, men chizgan edim! – dedim.

– Bu-chi, bu kim o‘zi?

– Doniyor.

– E, ablah, sotqin! – deb o‘shqirdi Sodiq akam menga va suratni mayda-mayda qilib yirtirdi-da, oyog‘i ostiga olib toptab, keyin eshikni qattiq yopib chiqib ketdi.

Uy ichiga og‘ir jimlik cho‘kdi.

– Sen buni bilarmiding? – deb so‘radi oyim bir mahal.

– Ha, bilardim.

Oyim pechkaga o‘t yoqib o‘tirib, menga shunday ta’na va hayrat nazari bilan qaradiki, men nima qilishimni bilmay, bosh barmog‘imni uzib olgudek bo‘lib:

– Men ularning suratini yana chizaman! – dedim.

Oyim g‘ing demay boshini ma’yusgina chayqab, yerga boqdi. Yerda sochilib yotgan suratga qarab, ichimni o‘tdek o‘rtayotgan xo‘rlikka hech chiday olmadim. Mayli, men oilamiz, urug‘imiz uchun «sotqin» bo‘layin, biroq men odamgarchilikka, haqiqatga, hayot haqiqatiga xiyanat qilganim yo‘q. Aksincha, adolat tarafdori bo‘ldim. Mening ko‘nglim sof, niyatim xolis ekanligini hech kim bilgan emas, buni odamlarga ham aytib bo‘lmaydi, boshqalar tugul, hatto oyim ham buni tushunmas edi, albatta.

Oyim indamay o'tiraverdi. Izza bo'lganimdan ko'zlarimga yosh keldi, yirtib tashlangan surat parchalari go'yo jonliday yerda aylanib yurardi. Doniyor bilan Jamilaning yorqin qiyofasi sira ko'z o'ngimdan ketmas, Doniyorning o'sha avgust kechasi aytgan orombaxsh qo'shiqlarini yana eshitayotgandek bo'lardim. Ularning ovuldan ketganlarini esladim-da, men ham g'ayratga to'lib, ular kabi o'z istiqbolim yo'lida qiyin safarga o'tlanishga qat'iy bel bog'ladim.

- Men o'qishga ketaman! - dedim oyimga. - Rassom bo'lgim keladi, rassomlik o'qishiga boraman, otamga ham aytib qo'ying...

Men, hozir oyim urushda halok bo'lgan akalarimni eslab, faryod ko'tarib yig'lasa kerak, deb o'ylagan edim. Lekin, baxtinga oyim yig'lagani yo'g'-u, faqat g'amgin, eshitarlar-eshitilmas qilib gapirdi.

- Mayli, o'zing bilasan, borsang bora qol... Uchirma qanot bo'lganlaringdan keyin gapimizga kirarmidilaring, har qaysing o'z bilganlaringni qilasizlar. Biz nima bilamiz, balki sizlarning bilganlaring to'g'ridir, balki juda katta odam bo'lib ketarsanlar... Hozir zamon o'zi shunaqa-ku. Mayli, boraver... Ehtimol, o'sha yoqlarga borganingdan keyin suratkashlik yaxshi kasb emasligini o'zing tushunib olarsan... Uyingni, ota-onangni unutma, nasihatim shu...

Shu kundan boshlab kichik uy o'z-o'zidan bo'linib ketdi. Hademay men ham o'qishga jo'nadim. Rassomlik maktabini bitirib, o'z mahoratimni oshirish uchun yana Sankt-Peterburg akademiyasiga o'qishga borganimda, o'z diplom ishimni topshirdim. Bu dipiom ishi - ko'pdan beri orzu qilib, yuragimda saqlab yurgan suratim edi.

Albatta, sizlar bu suratda Doniyor bilan Jamila tasvirlanganini darrov fahmlagandirsizlar. Ular daladagi

yolg'izoyoq yo'ldan yonma-yon ketishar edi. Doniyor-ning shineli shamolda yelpinib, yuzidan sevinch balqigan Jamila uning xaltasidan ushlab olgandi.

Ularning oldida Doniyor kuylagan poyonsiz, yorug', keng dala yastanib yotardi. Hozir olamda Jamila bilan Doniyordan baxtli odam bo'lmasa kerak!

To'g'ri, suratimni har tomonlama mukammal, bekam-u ko'st ishlangan deb aytolmayman, axir, mahorat degan o'z-o'zidan darrov kelmaydi-ku.

Bu – og'ir, mashaqqatli mehnat mevasi... Lekin bari-bir bu surat men uchun dunyoda eng aziz, eng qimmatli narsa edi. Chunki o'zimdagi san'atga bo'lgan barcha mehr-muhabbatim, ixlosim, zavqimni men birinchi marta ana shu suratga bergandim.

Mana endi ancha tajribali bo'lib qolgan bo'lsam ham, ba'zan chizgan suratlarim ko'nglimdagidek bo'lib chiqmaydi, o'zimga yoqmaydi, o'shanda o'z kuchimga o'zim ishonmay, gumonsirab qolaman.

Shunday og'ir damlarda o'sha surat – Doniyor bilan Jamila meni o'ziga chorlaydi. Ularga uzoq tikilib, har gal ular bilan maslahatlashgandek bo'laman.

«Hozir qayerdasiz, qaysi yo'ldan ketyapsiz? Hozir damimizda yangi yo'llar ko'p. Qozog'istondan tortib Oltoy va Sibirga qadar cho'zilib ketgan! Hozir u yerlarda cho'lni bo'stonga aylantirish, yangi yerda yangi turmush qurish uchun ko'plab azamatlar mardona mehnat qilmoqdalar! Balki sizlar ham o'sha yoqqa ketgandirsizlar! Unday bo'lsa, oq yo'l! Safarlaring bexatar bo'lsin! Jamila, mening Jamilam, sen boshingni baland ko'tarib, keng daladan mag'rur qadam tashlab ketding... Hozir ham o'shandaymisan, hozir ham yo'l yurishdan toliqmaysanmi? Yo o'z kuchingga ishonmay, charchagan, ikkilanib qolgan kunlaring ham bo'ladimi? Bo'sh kelma, bardam bo'l,

Doniyordan madad ol! Doniyor senga sevgi, vafo, ona Yer, hayot to'g'risidagi jo'shqin kuylarini kuylab bersin! O'shanda ko'z o'ngingda keng dala gullab, avgust tunidagi kuchli bo'ron guvullasin! Olis yo'ldan qo'rqma, Jamila, sening yo'ling baxt yo'lidir, sen o'z baxtingni topding!»

Men ularga qarab, Doniyorning ovozini eshitaman, demak, Jamila ikkisi meni safarga chorlaydi.

**Ha, men yo'lga chiqishim kerak! Ha, keng dala bag'ridan o'tib, ovulimga boraman! Tug'ilib o'sgan yerim – kuch-quvvatim! Men undan yangi-yangi bo'yoqlar topaman. Chizgan suratimning har bir bo'yog'idan, har bir lavhasidan Doniyorning kuyi eshilib tursin! Chizgan suratimning har bir bo'yog'ida, har bir chizig'ida Jami-
laning qalbi urib tursin.**

1958-yil

BIRINCHI MUALLIM

Zaynab tarjimasi

Bu suratni hali tamom qilganim yo'q. Qanday chiqishini hozircha aytish qiyin. Har kuni ilk saharda turib, xomaki etyudlarimni yana ikki-uch marta ko'zdan kechirarkanman, tong sukunatida u yoq-bu yoqqa asta-asta yurib o'yga cho'maman. Yo'q, hali ko'nglimdagi ni topganimcha yo'q, yana tag'in ko'p ishi bor. Bu surat hali ko'ngildagi bir tilak, qalbimni hayajonga solgan orzu-umid, xolos...

Hali tamomlanmagan asar to'g'risida oldindan jar solishni o'zim ham azaldan yoqtirmasdim. Bu baxillikdan emas. Beshikdagi chaqaloqning kim bo'lib voyaga yetishini qayoqdan bilib bo'ladi deysiz? Lekin bu safar o'zingiz ko'rib turibsiz, shu odatimdan voz kechib, xom-xatala asarimni o'rta tashlab, undan gap ochmoqchiman... Indamay yurishga hech ilojim yo'q.

Rostini aytsam, bir o'zim yolg'izlik qilib qoldim, bezovta qilib, es-hushimni o'zimga band etgan bu voqea yuragimga sig'may, quchog'im ham yetmay turibdi.

Bo'lgan voqeani aynan tasvirlab, xalqni undan bahramand qilsam, degan umidim bor. Istar edimki, ko'pchilik ham fikr-mulohazalarini o'rta tashlasa... Bu asar xalq damidan chiqqan olovdek bo'lsa-yu, unga o'z qon-ingizdan qon, kuchingizdan kuch qo'shib bersangiz, shu vajdan bu voqeani sizlarga bayon etishni o'z burchim deb bilaman...

Ovulimiz Oqjar tog'ining etagida, katta soy sharqirab oqib turgan keng tekislikda; undan pastroqda – Qora-tog'gacha yastangan adir bo'ylab cho'zilgan temir yo'l-ning ikki tomoni qozoq dalasi...

Ovulimiz ustidagi tepalikda ikki katta terak bo'lardi; men buni bolalik chog'imdanoq bilardim. Bu qo'shtarak hali ham bor. Qachon qaramang, ovulga qaysi tomondan kirmang, hammadan burun tepalikda bir-biri bilan yonma-yon turgan o'sha baland teraklar ko'zga chalinadi.

Bilmadim, nima uchundir, bolaligimdanmi yoki kasbim rassomlik bo'lganidanmi, haytovur, har gal stansi-yadan tushib, tepalikdan o'tib, ovulimizga qarab yo'l olganimda, qo'shtaraklar joyida turganmikin, deb sabrsizlik bilan beixtiyor shu tomonga qarayman. Teraklar naqadar katta bo'lsa ham, uzoqdan shuncha dargumon-u, lekin ularning surati ko'z oldimga kelib turaverardi. Tezroq ovulga yetib, ertaroq tepalikka chiqsam, qo'shtarakka egilib salom bersam, ularning shovullashini to'yib-to'yib eshitsam, deb yuragim orziqardi.

Ko'cha-ko'yda nima ko'p – daraxt ko'p, lekin bu teraklar o'zi boshqa bir olam, qandaydir xosiyatli, tili borday. Kun-tun yaproqlari dirillab, chayqalgan uchlari bir-biri bilan o'pishib, o'zini ming ko'yga solib shovullaydi. Goh sohilga kelib urilgan erka to'lqinday eshitilar-eshtilmas guvullashib qo'yadi, goh jim o'ylanib qolib, sog'ina-sog'ina yuragi qon bo'lganday, allanimalarni eslab xo'rsinib, yulqingan shamol bulut haydab, yomg'ir haydab, butoqlarini egib yuborganda, teraklar bir-biridan madad olib: sindirib bo'psan, deganday battar o'jarlik qilib, zarda bilan to'lg'anib qo'yishadi.

Ho' ancha keyin esim kirib ulg'ayganimda, men bu

teraklarning sir-asroridan voqif bo'ldim. To'rt tomoni ochiq baland tepada turishganidan, bular doimo shamol o'qiga to'g'ri kelib havoning har bir o'yiniga javob qaytarib turishgan. Tinmay shovullab, ming ohangda ovoz chiqarib turishlari ham shundan. Lekin mening bu idrok qilganlarim bolalik xayolimning ilk taassurotini sovuta olmadi. O'sha vaqtdagi hayajonlarim hali ham o'z haroratini yo'qotmadi, nazarimda, bu teraklar hali ham qandaydir bir sirni yashirgan jonli maxluqday.

Bolalik umrimning eng shirin orzulari shu teraklar soyasida qolib ketganday, esimga tushgan sari yana qayta boshdan eslagim keladi. O'qishimiz tamom bo'ldi deguncha bizlar chumchuq qidirib shu yerga kelardik.

Chuvillashimizga mast bo'lganday qo'shterakning tepa shoxlaridagi yaproqlari hilpirab, bizga soya tashlardi. O'sha kezlarda yoriq tovon, kaftlarimiz qovjiragan biz tentaklar teraklarga mushukday tirmashib chiqa boshlaganimizda chumchuqlar chirillab qolardi. Chirillashiga qararmidik! Hadeb bir butoqdan ikkinchisiga o'taverib, chumchuqlar «pir» etib uchib ketgan baland butoqqa chiqqanimizda, ko'z oldimizda namoyon bo'lgan olam manzarasini ko'rib hayratdan damimiz ichimizga tushib ketardi, tutmoqchi bo'lgan chumchuq bolalarini ham esimizdan chiqarib yuborardik. Ko'zimizga kattakon bo'lib ko'rinib yurgan kolxoz otxonasining tepadan xuddi chigirtkaday ko'ringaniga, qishloqdan nari cho'zilib ketgan dalaning kattaligiga, yana undan nariroqdagi qancha-qancha qadrdon yerlar, ovulimizdagi ariqlardan boshqa tag'in qancha-qancha kumushday tovlanib oqayotgan suvlarga suqlanib qarab, bu dunyoning che-ti shumi yo undan narida ham shunday osmon, shunday bulutlar, shunday yerlar bormikin, deb xayol surib ketardik. O'shanda qulog'imizga shamol ovozi chalinsa,

unga jo'r bo'lib qimirlagan yaproqlar, ko'z ilg'amas uzoq-uzoqlarda ajoyib va g'aroyib narsalar ham bor deganday shivirlab, betlarimizni silab erkalatardi. Yuragim dukduk urib qinidan chiqib ketadiganday, qo'shterakning shovullashiga astoydil quloq solardim. Ko'z oldimga ertakdagiday butun olam kelibdi-yu, lekin bir narsa esimga kelmabdi. Bu teraklarni kim o'tqazgan-u qanday umid bilan o'stirganini o'ylamabman.

Shu qo'shterak qad ko'tarib turgan joyni ovuldagilar nima uchundir «Duyshenning maktabi» deyishardi. Birortasining moli yo'qolib: «Hoy falonchi, g'unajinimni ko'rdingmi»? – deb so'rasa, to'xtab unga: «Ho', yuqoridagi «Duyshenning maktabi»da yilqilar yuribdi, o'sha yoqdan xabar olib ko'r», – deb javob berishardi. Kattalarga taqlid qilib biz ham: «Yuringlar, Duyshenning maktabiga ketdik, terakka chiqib chumchuq haydaymiz», – der edik.

Bir vaqtlar o'sha tepada maktab bor ekan. Bizning zamonamizda bu maktabdan asar ham qolmagan-u, lekin qo'shterakli tepaning nomi xalq og'zidan tushgan emas. Bolalik chog'imda bu maktab o'rnini xo'p qidirib ham ko'rganman. Keyinchalik: «Nimaga «Duyshenning maktabi» deyishadi, Duyshen o'zi kim?» – deb qariyalardan surishtirsam, bu savolimga ular hech qizig'i yo'q, anchayin gapday qo'l siltab javob qilishardi: «Kim bo'lardi, shu yurgan oqsoq-qo'y¹ Duyshen-da. O'sha hurriyatdan keyin ho' anavi tepada eski bir molxona bo'lardi. Duyshen “komsomol bo'ldim”, – deb, o'sha yerda maktab ochib, bola o'qitgan.

Maktab qayoqda deysan, anchayin bir gap-da. U vaqtlar o'zi qiziq zamon emasmidi, Xudo ko'rsatmasin, uzan-

¹ Oqsoq qo'y – urug'ning nomi.

giga oyog'i yetib, otning yolidan tutamlab olganlarning hammasi o'ziga bek, o'ziga xon bo'lib qolgandi. Har kim o'z bilganini qilardi. Duyshen ham o'shanda miyasiga kelganini qildi-da. Hozir u maktabdan bir parcha guvala ham qolmagan, ilgari nomi yo'q tepa edi. Endi «Duyshenning maktabi» degan nom oldi....»

Duyshen degan kishini uncha yaxshi bilmas edim. Baland bo'yli, burgutqovoq, salobatli odamga o'xshardi. Uning hovlisi ariqning narigi tomonida, ikkinchi brigada ko'chasida edi.

Men ovulda turgan kezlarimda Duyshen kolxoz mirobi bo'lib ishlardi, egarning qoshiga katta ketmonni chirmab olib, shatakdan chiqib qolgan, o'ziga o'xshash suyaklari ko'rinib qolgan otni minib, goh-gohda o'tib qolardi. Keyin qariganida pochtachilikka o'tib ketdi, deb eshitgandim.

Lekin gap unda emas. Komsomol deganda men o'sha vaqtlarda ishga ham, gapga ham epchil, yalqov-poraxo'rlarni gazetaga yozib turuvchi ovul yigitlarining eng miqtisini tushunardim.

Rostini aytsam, soqoliga oq oralagan, qaysar otiga kuchi yetmagan haligi rosmana odamning bir zamonlar qanday qilib komsomol bo'lganini, xat-savodi bo'lmasa ham, bolalarni qanday o'qitib, qanaqa o'qituvchi bo'lganini o'zimcha hech tasavvur qilolmadim.

O'sha vaqtlarda bu gaplar ovulda aytilgan son-sanoqsiz ertaklardan bo'lsa kerak, deb qo'ya qolgandim. Keyin bilsam, «Duyshenning maktabi» degan gapning o'z tarixi bor ekan, buni tasodifan yaqinda bilib qoldim.

O'tgan kuzda kolxozdan menga bir telegramma keldi.

Ikki yildan buyon kolxozimiz o'z kuchi bilan yangi maktab solayotgan ekan. Maktab binosi qurilib bo'lgandan keyin ovuldagilar meni maktabni ochish maro-

simiga chaqirishibdi. Bu quvonchli kunlarda elim bilan birga bo'lay degan niyatda darhol yo'lga otlandim. Ovul manzaralarini suratga olish niyatida ovulga to'y marosimidan uch-to'rt kun ilgari jo'nab ketdim. Shahardan chaqirilganlardan akademik Sulaymonovani ham kutib o'tirishgan ekan. Bu ayol bu yerda bir kun-yarim kun turib, keyin Moskvaga jo'nab ketadi, deyishdi. Akademik Sulaymonovanning kelishini eshitib juda suyunib ketdim. Taniqli bu olimaning ovulimizdan ekanligi, qiz vaqtida shaharga ketib, o'qib, olima bo'lgani ovulda qulog'imga chalinib yurardi. O'zi bilan shahardaligimda tanishib olgan edim.

Men ko'rganda Oltinoy Sulaymonova sochiga oq kirib, elliklarga borib qolgan, to'lishgangina ayol edi. Mashhur hamqishlog'imiz universitetda kafedra mudiri bo'lib ishlardi, falsafadan leksiya o'qib turar, xizmat qiladigan yeri akademiya bo'lib, tez-tez chet ellarga borib-kelib turardi. Opaning bemalol o'tirib, men bilan to'yib suhbatlashishga vaqti bo'lmay yurardi. Lekin har gal goh majlisda, goh to'satdan ko'chada uchrashib qolganimizda ovuldagilarning omon-esonligini so'rar, asarlarim to'g'risida qisqacha bo'lsa ham biron fikr aytmay qo'ymasdi. Men bu kishining kamtarligiga, odamoxunligiga qoyil qolib, bir kuni o'ziga dangal aytdim:

– Opa, ovulga borib, el-yurt bilan ko'rishib kelsangiz bo'lardi. Ovuldagilarning hammasi nomingizni sirtidan tilga olib, faxrlanib yurishadi, lekin ko'pchilik sizni tanimaydi. Atoqli olima qizimiz ovulimizdan yotsiraydi, bizlarni tanigisi kelmaydi, deydiganlar ham yo'q emas...

– Gapingiz to'g'ri, ukam, – deb Oltinoy Sulaymonova xo'rsinnb qo'ydi, – borishga o'zim ham ko'pdan intizorman. Bormaganimga ham talay vaqt bo'ldi. Ovulda tug'ishgan qarindoshlarim yo'q-ku, lekin elingdan yaqin

tug'ishganing bo'larkanmi?! Albatta boraman, fursat topdim, boraman... O'zim ham yurtimni xo'p sog'inganman...

Akademik Sulaymonova o'sha kuni kechikibroq keldi. Uning mashinasi kelib to'xtaganda maktabning tantanali majlisini endi ochmoqchi bo'lib turishgan edi. Majlisdagilarning hammasi duv etib chiqib uni kutib olishdi, tanigan-tanimagan hamma - yosh-u qari u bilan qo'l berib ko'rishgisi kelardi. Oltinoy Sulaymonova bunchaligini kutmagan bo'lsa kerak. Ko'ngli tog'day ko'tarilib, suyunib ketganidan nima qilishini bilmay, ikki bukilib odamlarga ta'zim qila-qila borib prezidiumdan o'rin olib o'tirdi. Qancha-qancha tantanali majlislarda bo'lib izzat-ikrom ko'rgan Oltinoy Sulaymonova, bu safar oddiygina qishloq maktabida hamqishloqlarining ochiq chehra bilan kutib olishganini ko'rib, hayajoni zo'r kelganidan ko'z yoshlarini tutolmay qoldi. Majlisning oxirida pionerlar uning bo'yniga qizil galstuk taqib, qo'lga guldasta tutqazishdi. Yangi maktabning faxriy kitobiga uning nomini birinchi qilib yozib qo'yishdi.

O'quvchilarning konserti va o'yin-kulgilardan keyin, kechqurun bir to'da muallimlar, ovul faollari bilan birga hammamiz maktab direktorining uyida mehmon bo'ldik.

Mehmonda ham Oltinoy Sulaymonovanning kelganiga suyunishib, uni gilam bilan yasatilgan to'rga o'tqazishib, qo'llaridan kelgancha izzat-hurmatini bajo keltirishdi. Katta dasturxon atrofida o'tirganlar duv-duv gap bilan ovora. Qadahlar ko'tarilib, tostlar aytilayotgan edi, bir vaqt qo'lga bir dasta gazeta-jurnal ushlagan bir yigitcha eshikdan kirib keldi-da, mezbonga o'ntacha telegramma cho'zib: "Og'ay, qo'l qo'yib beringiz", - deb iltimos qildi.

Ilgarigi o'quvchilardan kelgan tabrik telegrammalar qo'ldan-qo'lga o'tib, kimdir gap orasida:

– Hoy, buni Duyshen qariya olib keldimi? – deb so'rab qoldi.

– Ha, – dedi yigit. – Majlisdagilarga o'qib eshittirishsin, deb otini xo'p yeldirib kelibdi-yu, kechikibroq qolgani uchun oqsoqolning ko'ngli o'rniga tushmadi.

– Nima qilib turibdi, ayt, tushsin otdan, uyga kirsin, – dedi mezbbon.

Yigit chiqib ketganda yonimda o'tirgan Oltinoy Sulaymonova bir seskanib tushdi, rangi quv o'chib nimanidir eslaganday mendan so'radi:

– U qaysi Duyshen, kimni aytishyapti?

– Kolxozning pochtachisi, opa, – dedim men. – Duyshen oqsoqolni tanirmidingiz?

Ha, deganday bosh irg'ab Oltinoy Sulaymonova bir narsa demoqchi bo'lib, o'rnidan turishga harakat qilgan edi, deraza yonidan bir otliq dupurlab o'tib ketdi, uyga kirib kelgan yigit:

– Tushing desam, u kishi unamadi, og'ay, – dedi, – hali xat tarqatishim kerak, – deb ketib qoldi.

– Mayli, ketaversin, u cholning ham o'ziga yarasha ulfatlari bor, – dedi allakim xomush tortib.

– O, Duyshen deganni bilmas ekansizlar, u qonun-qoidani juda o'rniga keltiradi, xizmatini bajar-masdan hech qayoqqa burilmaydi, – dedi yana bittasi.

– To'g'ri aytadi, juda ajoyib odam o'zi. Urush tamom bo'lgandan keyin Ukrainada ekan, gospitaldan chiqib, o'sha yerda turib qolibdi, kelganiga besh yilcha bo'lgan. Suyagim unib-o'sgan ovulimda qolsin dedim, deydi. Bu dunyodan sho'rlik toq o'tib ketibdi...

– Bir kirib o'tsa bo'lardi... Ha, mayli, – deb mezbbon tag'in qo'lini siltab qo'ya qoldi.

Bir mahal to'rd a o'tirgan ovul oqsoqollaridan biri qadah ko'tarib so'z qotdi:

– O'rtoqlar, esinglarda bo'lsa kerak, bir vaqtlar «a» harfini ham bilmagan «Duyshenning maktabi»da bizlar ham o'qigan edik... – U shu gapni aytdi-yu, ham ko'ngli buzilib, ham kulgisi qistab, ko'zini yumib, boshini chayqab qo'ydi.

– Voy, tavba!

– Rost, rost! – deb kulib qo'yishdi boshqalar.

– Nimasini aytasan! Ozmuncha nag'ma ko'rsatganmi Duyshen deganing? Biz bo'lsak uni rosm ana o'qituvchi deb yuribmiz-a!

Qah-qah kulgi bosilishi bilan haligi qadah ko'targan odam yana gapini davom ettirdi:

– Mana endi, oldimiz dong'i chiqqan akademik bo'lib, ketimiz oliy ma'lumotli, o'rta bilimli bo'lib oldik. Ovulimizda bugun yangi o'rta maktab ochdik, boshqa tomonlarini aytmaganda ham, zamonamizning qanchalik o'zgarganligi shundan ko'rinib turibdi. Qani, kelinglar, og'a-inilar, ovulimizning o'g'il-qizlari bundan buyon ham o'qimishli bo'lib, o'z zamonasining peshqadam kishilari qatoridan joy olishsin!

Bu gap hammaga ma'qul tushib, shov-shuv ko'tarildi. Faqat Oltinoy Sulaymonova juda xijolat tortganday, labini tishlab qizarib ketdi. U qadahni labiga tegizdi-da, yana qaytib o'rniga qo'ydi. Gap, kulgi bilan alahsib qolgan odamlar uning bu holatini sezganlari ham yo'q.

– Opa deyman, bir nimadan xijolat bo'lib o'tiribsiza? – dedim men.

– O'zim, shunchaki, inim, – dedi-da, Oltinoy Sulaymonova ikki-uch marta soatiga qarab qo'ydi, boshqa indamadi.

Keyin mehmonlar eshikka sayri havo qilishga chiqqanda qarasam, Oltinoy Sulaymonova bir chekkada yolg'iz o'zi tepalikda chayqalgan qo'shterakka tikilib, xayol surib turgan ekan, sekin qadam bosib yoniga bordim.

Botishga taraddudlanib, kuzgi dalaning chetiga chiqib olgan qip-qizil kun nurlari tepalikda turgan teraklarning cho'qqilariga bir tegib, bir tegmay mavjlanib turgan ekan.

– Sho'rlik teraklar bargini to'kyapti, bahorda bu teraklarni gullaganda ko'rsangiz! – dedim.

– O'zim ham shuni o'ylab turgan edim, – deb Oltinoy Sulaymonova boshini silkib xo'rsinib qo'ydi. – Har bir jonivorning bahori ham, kuzi ham bor.

Uning ajin bosgan so'lg'in yuziga g'amgin-o'ychan ko'lanka tushib, o'tkir qora ko'zlari o'ksiganday bo'ldi, teraklarga dard-alam bilan tikilib qarab qoldi. Shu paytda ko'pni ko'rgan bu o'qimishli ayol, qani endi bir zamonlar o'tib ketgan o'n sakkiz yoshim qaytib kelsaydi, deb ko'nglidan o'tkazgan qizil ro'mol, qirmizi yuzini eslagan qadimgi qirg'iz ayollariga o'xshab ketdi.

Teraklarga tikilib u yana bir narsa aytgisi keldi-yu, lekin niyatidan qaytdi shekilli, indamay turdi-da, birdan qo'lida ushlab turgan ko'zoynagini taqib oldi.

– Moskva poyezdi bu yerdan soat o'n birda o'tadi shekilli? – deb so'radi.

– Ha, opa, o'n birda o'tadi.

– Unday bo'lsa, hozir yo'lga chiqishim kerak ekan.

– Nega birdan ketadigan bo'lib qoldingiz? Bir-ikki kun turaman deb va'da bergan edingiz-ku? Hali javob ham berishmas.

– Zarur ishlarim bor. Hozir ketmasam bo'lmaydi. Ovuldoshlarning hammasi yopirilib, ketmaysiz, xafa bo'lamiz, – deyishlariga qaramay, tayyor ovqatga ham

to'xtamay, Oltinoy Sulaymonova uzr so'radi-da, oxiri yo'lga chiqadigan bo'ldi.

Kun botib, qosh qorayganda, ovuldoshlari o'pkalaganday bo'lib uni mashinaga o'tqazib jo'natib yuborishdi. Men Oltinoy Sulaymonovani stansiyaga kuzatib bordim.

Oltinoy Sulaymonova nima vajdan to'satdan yo'lga otlanib qoldiykin? Shunday ulug' ayyom kunida ovuldoshlarini ham xafa qilib qo'ydi. Yaxshi ish bo'lmadi. Ikki-uch yo'la sababini so'ray deb og'iz juftladim-u, lekin qattiq tegarmikin deb qo'rqdim. Hozirgi holatida savolimga biron javob bermasligiga ko'zim yetib turgandi. Yo'l bo'yi Oltinoy Sulaymonova bir og'iz ham gapirmadi, qattiq o'yga botib, yuzidan g'amginlik arimadi.

Stansiyaga kelib, poyezdga tushar oldida yurak yutib undan so'radim:

– Opa, xafa ko'rinasiz, ko'nglingizga qattiq tegadigan biron gap o'tdimi?

– Yo'g'-e! Ko'nglingizga unday gap kelmasin! Kimdan xafa bo'lardim? O'zimdanda xafa bo'lsam bo'ladi. G'aflatda qolgan ekanman... Qaytanga mendan har qancha domongir bo'lsanglar ham kamlik qiladi.

Shu bilan Oltinoy Sulaymonova Moskvaga jo'nab ketdi. Men shaharga qaytib kelgach, dastlabki kunlarning birida o'ylamagan-kutmagan yerda Oltinoy Sulaymonovadan xat oldim.

Moskvada mo'ljalidan ziyodroq turib qolishidan darak bergan xatida bunday deb yozgandi:

«Qadrdon inim, shoshilinch zarur ishlarim bo'lsa ham, hammasini yig'ishtirib qo'yib, shu xatni yozmaslikka ilojim bo'lmadi. Agar shu xatda yozganlarim sizni qiziqtirsa, shu hikoyatimni xaloyiqqa yetkazish ustida o'ylab-mulohaza qilib ko'rsangiz deb iltimos qilaman.

Bu faqat bizning ovuldoshlarimizga emas, hammaga, ayniqsa yoshlarga ibrat bo'lar, deb o'ylayman. Men ko'p xayol ko'chalariga kirib chiqdim, oxiri shu fikrga keldim. Bu – mening shuncha zamonlardan buyon yuragimda asrab kelgan sirim. Qancha ko'p odam bu sirdan voqif bo'lsa, o'zimni shunchalik baxtiyor deb bilaman, vijdon azobidan shuncha ko'proq xalos bo'laman. Meni uyatga qo'yarmikanman deb xijolat ham bo'lmang. Hech narsani yashirmay, ochiq yozing...»

Bir necha kun shu xat ta'siri ostida yurib, oxiri qis-sani Oltinoy Sulaymonova tilidan hikoya qilishga qaror berdim.

... Bu voqea 1924-yili yuz bergandi. Ha, xuddi o'sha yili...

Hozirgi kolxozimiz yerlari u vaqtlarda o'troq kambag'al-jataqchilar ovuli edi. U vaqtlarda o'n to'rt yoshli yetim qizcha edim, amakimning qo'lida turardim.

O'sha yili kuzda chorvadorlar tog'ga qishlovga ko'chib ketgandan keyin ovulimizda askar shineli kiygan bir yigit paydo bo'lib qoldi. Shineli esimda qolganining vaji shuki, u negadir qora movutdan tikilgan edi. El-yurtdan ovloqdagi tog' pinjiga kirib olgan kichkina qirg'iz ovulida bu katta bir voqea bo'ldi.

Oldin uni, o'zi komandir ekan, ovulga ham katta bo'lib kelibdi, deyishdi, keyin bilishsa, komandir qayoqda deysiz, ocharchilik vaqtida ovuldan temir yo'lga ketib dom-daraksiz bo'lib ketgan Tashtanbekning o'g'li Duyshen degan yigit ekan, uni ovulga o'qituvchi qilib yuborishganmish, maktab ochib, bola, o'qitar ekan, deyishdi.

«Maktab», «o'qish» degan so'zlar u zamonlarda endi eshitilib kelayotgan gaplar edi, ularning ma'nosiga tushunadiganlar ham kamdan-kam edi.

Bu gap rostmikin, endi nima bo'larkin, deb turishganida bir mahal, xaloyiq ovul o'rtasidagi tepaga yig'ilsin, degan xabar kelib qoldi.

Amakim: «Voy, tavba, bu tag'in qanaqa majlis bo'ldiykin? Bo'lar-bo'lmasga odamlarni ishdan qoldirishdan boshqani bilishmaydi», – deb javrashini qo'ymaydi-yu, keyin axiyr eldan kam yerim bor ekanmi, deganday, qirchang'i bo'lsa hamki, otiga minib, yig'inga jo'nab ketdi, men ham uning ketidan qo'shni bolalarga ergashib yugurib bordim.

Biz entika-entika har gal yig'ilish bo'ladigan tepalikka yetib borganimizda, u yerda bir to'da otliq va yayov odamlar o'rtasida haligi qora shinel kiygan rangpar yigitcha nutq so'zlab turgan ekan. Uning gaplarini yaxshiroq eshitish uchun yaqinroq surilib borgan edik, po'stini yirtiq bir chol uyqudan turgan odamday, to'satdan tutilib-tutilib uning gapini bo'ldi:

– Ey, bolam, ilgari bola o'qitishni mullalarga chiqargan edi, sening otangni biz bilamiz. O'zi ham bizga o'xshagan oyoqyalang edi. Qani ayt-chi, yigitcha, sen o'zing qayoqdan mulla bo'lib qolding? – dedi.

Duyshen shu ondayoq javob berib:

– Otaxon, men mulla emasman, men komsomolman. Endi mullalar bola o'qitmaydi, muallimlar o'qitadi. Men askarlikda yurib, xat-savodli bo'lib olganman, ilgari ham oz-moz o'qigandim. Men mana shunaqa mullaman, bildingizmi? – dedi.

– Ha, mundog' degin...

– Baraka top! – deb uning so'zini ma'qullashdi.

– Ana shunaqa, komsomol meni muallimlikka tayinlab, bolalarni o'qitasan deb yubordi.

Maktab ochish uchun biron joy kerak bo'ladi. Sizlar yordam bersangizlar, anuv tepadagi eski otxonani tuza-tib, maktab ochsak degan o'yim bor. Qani, nima masla-hat berasizlar?

Mushukday shumshayib bir ko'zini yumib egarning qoshini quchoqlab o'tirgan Satimqul tajang tirs etib tu-purib qo'yib gap qotdi:

- E, qo'ysang-chi, o'qishingdan bizga nima foyda bor?

Duyshen nima deyishini bilmay ko'zlari lipillab ketdi.

- Rost, to'g'ri aytyapti, - deb boshqalar uning gapi-ni ma'qullashdi. - Biz ketmon chopib kun ko'rib yurgan dehqonmiz, endi bolalarimiz o'qib amaldor bo'lisharmi-di? Aylanay, ko'p boshimizni qotirma!

Hamma jim qoldi. Duyshenning rangi o'chib, ovozi titradi:

- Sizlar nima, bolalaringizning o'qishiga qarshimisiz-lar? - deb o'rtaga savol tashladi.

- Qarshi bo'lsak nima, zo'rlik qilarmiding? Unaqa zamonlar o'tib ketgan. Hozir erkimiz qo'limizda, ozod-likka chiqqanmiz! - dedi kimdir.

Duyshenning rangi bo'zday oqarib ketdi. Shinelining ilgaklarini uzib yuborayozganday, cho'ntagidan to'rt buklangan qog'ozni olib shoshilib ochdi-da, hammaga ko'rsatib turib zarda bilan gap boshladi:

- Sizlar hali bolalarni o'qitish kerak, deb yozilgan bu qog'ozga qarshimisizlar, bunga Sovet hukumati-niing muhri bosilgan-a! Sizlarga yer-suv bergan, sizlarni ozodlikka chiqargan kim o'zi, bilasizlarmi?! Qani, Sovet hukumatining qonuniga kim qarshi? Qani aytsin, kim?!

«Qani kim» deb azbaroyi baqirib aytgan gapi sukunatda yotgan kuz havosini o'qday yorib o'tib, aks sadosi qoya toshlarga borib urilganday bo'ldi. Hamma yoq suv quyganday jim, hamma boshini egib turardi.

- Bizlar o'zi kimmiz, kambag'allarmiz, - deb endi Duyshen muloyimlik bilan gap boshladi. - Bizni umr bo'yi xo'rlab, oyoq osti qilib kelishdi, umrimiz johillik-da o'tdi. Sovet hukumati endi bizlarga ko'zi ochilsin, xat-savodi chiqsin deyapti. Buning uchun bolalarni o'qitishimiz kerak...

Duyshen javob kutganday jim turgan edi, haligi, sen qayoqdan mulla bo'lib qolding, deb so'ragan yirtiq po'stinli odam insofga kelganday:

- Ha, mayli, juda bola o'qitging kelib qolgan bo'lsa, o'qitaver, bizga nima... - deb qo'ydi.

- Lekin sizlardan iltimosim bor, - dedi Duyshen, - menga yordam beringlar. Anuv tepadagi boydan qolgan otxonani tuzatsak deyman, ko'prik solish kerak, maktabga o'tin kerak bo'ladi...

- Shoshmay tur, hoy yigit, - deb Satimqul tajang yana tirs etib bir tupurdi-da, biron narsani nishonga olganday, ko'zlarini qisib turib gap boshladi:

- Sen, yigitcha, deyman, maktab ochaman, deb muncha katta ketmasang? Ustingga kiyishga choponing yo'q, ostingda minishga oting, bir parcha bo'lsa ham haydab qo'ygan yering, qo'rangga bog'lab qo'ygan bironta moling yo'q-ku! Sen, nima, ot o'g'irlab kun ko'rmoqchimi-san?..

- Bir kunim o'tar. Hukumat menga moyana to'laydi.

- Boyadan beri qayoqda eding, shundoq demaysanmi? - Satimqul gapni o'rinlatib, o'zidan-o'zi rozi bo'lganday, iljayib egar ustida bir kekkayib qo'ydi. - Gap bu yoqda ekan, bildik endi.

- Undog' bo'lsa, yigitcha, bilganingni qilib, hukumat moyanasi bilan bolalarni o'qitaver, hukumatning xazinasi nima ko'p, pul ko'p. Bizni tinch qo'y, o'z tashvishimiz ham boshimizdan oshib yotibdi...

Satimqul shu gaplarni aytdi-yu, otning boshini burib jo'nab qoldi. Uning orqasidan boshqalar ham tarqab ketishdi. Duyshen qog'ozni qo'lga ushlagancha, nima qilishini bilmay anchagacha turib qoldi...

Men Duyshenga achinib ko'zimni uzmay qarab qolgan ekanman, yonimda o'tib borayotgan amakim jerkib:

– Ha, alvasti, sen nima qilib yuribsan bu yerda, tur. Uyga bor! – degan edi, bolalarning orqasidan chopib ketdim. – Buni qara, bu tirmizaklar ham yig'ilishga suquladigan odat chiqarishibdi-ya!

Ertasiga bir gala qizlar suvga ketayotganimizda yo'lda Duyshenni ko'rdik. U ketmon, belkurak, bolta ko'tarib suvdan kechib o'tib ketdi. Shu-shu, har kuni azonda qora shinel kiygan Duyshen yolg'iz o'zi tepalikka, egasi tashlab ketgan otxonaga chiqib, kechqurun allamahalda ovulga qaytib tushardi. Goho orqasiga kattakon bir bog'yantoq yoki poxol ortib chiqib ketayotganini ko'rardik. Uni uzoqdan ko'rganlar uzangiga oyoq tirab, qo'llarini soyabon qilib:

– Hoy, anavi tepalikda poxol orqalab ketayotgan Duyshen muallim emasmi! – deb qiziqsinib gaplashib ketishardi.

– Ha, o'sha!

– Voy, sho'ring qursin, muallimlik ham oson emas ekan-ku...

– Bo'lmasam-chi! Orqalagan yukini qara, boyning qaroli ham muncha ko'tarmaydi.

– Gapga kelganda, eh-he, juda chechan ko'rinadi!

– Qo'lida muhr bosilgan qog'ozi bor-da, hamma gap shunda...

Bir kun adirdan tezak terib kelayotganimizda, muallim nima qilib o'tirgan ekan deb maktab tomonga burildik. Bu saroy ilgari bir boyning otxonasi edi.

Qish-qirovda qulunlagan biyalarni toychoqlari bilan shu yerda boqishardi. Sovet hokimiyati o'rnatilgandan keyin boy qayoqqadir qochib ketdi-yu, shu bilan otxonasi bo'sh qoldi. Bu yerga hech kim oyoq bosmay qo'yganidan atrofini o't, tikanak bosib ketgan edi. Endi qarasak, tikanaklar ildizi bilan sug'urib olinib bir joyga uyib qo'yilibdi, otxona hovlisi supurib-sidirilibdi. Yomg'ir yuvib, qulab tushgan devorlari loy bilan shuvalibdi, eshikning shalog'i chiqib osilib qolgan halqasi bir amallab eplashtirib yana qoqib qo'yilibdi.

Biroz dam olmoqchi bo'lib, bo'yimiz teng tezak qoplarni yerga qo'yib turgandik, ust-boshiga loy chaplangan, yenglari shimarilgan Duyshen uydan chiqib keldi-da, bizni ko'rib, yuzidagi terlarini artib:

– Ha, yaxshi qizlar, kelinglar. Tezak terib yuribsizlarmi? – dedi.

Biz uyalganimizdan churq etmay, bir-birimizga qarab, qop tagida o'tirgan yerimizdan, ha, deganday bosh silkib qo'ydik. Duyshen uyalganimizni sezdi-da, bizga dalda berganday jilmayib gap qotdi:

– Qoplargiz o'zingizdan ham katta-ya! Kelganninglar yaxshi bo'пти qizlar, bu maktabni sizlarga atab ochyapman. Maktabinglar ham taxt bo'lib qoldi. Hozirgina bir burchakka pechkaday qilib o'choq ham qurib qo'ydim, ana, ko'rdinglarmi, tomdan mo'risi ham chiqib turibdi! Endi qishga o'tin g'amlasak bo'lgani, o'tindan g'am yemasak ham bo'ladi, dalada nima ko'p – quvray ko'p. Yerga qalin poxol to'shaymiz-da, ana undan keyin o'qishimizni boshlab yuboramiz. Qalay, o'qishga havasinglar bormi, maktabga qatnaysizlarmi?

Dugonalarim orasida yoshi kattasi men edim, shu sababdan javob berishga botinib:

– Kelinoyim yuborsa, qatnayman, – dedim.

– Nega yubormas ekan, uyga qamab, ustingdan qulf solib qo'yarmidi? Isming nima?

– Oltinoy, – dedim, etagimning yirtig'idan ko'rinib turgan tizzamni kaftim bilan bekitib.

– Oltinoy... Isming ham o'zingga mos, chiroyli ekan. – U erkalatganday jilmayib qo'ygan edi, dilim ham iligan-day bo'ldi. – Oltinoy, esli qiz ko'rinasan, boshqa bolalarni ham o'zingga ergashtirib, maktabda o'qiymiz, deb olib kel, xo'pmi?

– Xo'p, amaki.

– Meni og'ay denglar. Maktabni ko'rasizlarmi? Tortin-masdan kirib ko'raveringlar.

– Yo'q, biz uyga ketamiz, – deb uyalinqirab javob berdik.

– Mayli bo'lmasa, uy-uyinglarga boringlar, bira-to'la o'qishga kelganda ko'rarsizlar. Men qorong'i tushguncha borib yana biroz yantoq o'rib kela qolay.

Duyshen o'roq, arqonlarni olib dalaga qarab ketdi. U ketgandan keyin biz ham qoplarimizni orqalab ovul to-mon jo'nab qoldik. To'satdan kallamga bir fikr keldi:

– Hoy, qizlar, – deb dugonalarimni to'xtatdim. – Kelinglar, tezagimizni maktabga to'kib ketamiz, har qalay qishga yarab qolar.

– Uyga quruq boramizmi? Aqlingni yeganmisan?!

– Borib yana terib kelamiz-da.

– Be, kech bo'lib qoldi, uyda toza so'kish eshitamiz.

Shunday deyishdi-da, o'rtoqlarim menga qaramasdan, qoplarni ko'tarishib jo'nab qolishdi. Men o'shanda nima vajdan shunday qilganimga hali ham tuzukkina aqlim yetmay yuradi.

Qizlar gapimga kirmaganlaridan izza bo'lib orim keldimi yoki go'daklik chog'imdan men sho'rlik biron shirin so'z eshitmay bir umr dakki yeb, ko'z yoshim ham qurib qolganidanmi, ko'rmagan, bilmagan bir odam

yuragimni ilitib: «Es-hushli qiz ekansan», deb erkalatib aytgan ikki og'iz shirin so'zi meni eritib yubordimi...

Qismatim, toleyim, hayotimning butun achchiq-chuchuklari, azob-uqubatlari mana shu bir qop tezakdan boshlanganini yaxshi bilaman, bunga imonim komil. Bunday deyishimning boisi shuki, o'sha kuni bu qil-mishimning oxiri nima bo'ladi, deb o'ylab-netib o'tirmay, umrimda birinchi marta yurak yutib ko'nglim tortgan ishga tavakkal qadam qo'ydim.

O'rtoqlarim meni tashlab ketishgandan keyin yugurib Duyshenning maktabiga qaytib bordim, qopdagi tezakni eshik tagiga to'kdim-da, tezak terish uchun g'izillab yana adirga tushib ketdim.

Kattakon bir ishni qoyil qilib qo'yganday, yuragim dukilab, sevinchim ichimga sig'may ketdi. Kuch-g'ayratim jo'sh urib, to'g'ri kelgan tomonga chopqillab ketaveribman.

Baxtiyorligimdan quyosh ham xabardor-u, u ham quvonchimga sherikday, qushday parvoz qilib ketishimdan uning ko'ngli ochilganini o'zim ham bilardim. Nega deganda, hozirgina savob ish qilgan edim-da!

Quyosh tepalar ustiga yaqin kelib qolgan edi-yu, lekin, nazarimda, nigohimga to'yib olgisi kelganday, hali-veri botgisi yo'q edi. Quyosh yo'limga poyonдоз solib, oyoqlarim ostidagi kuz tuprog'ini to'q qizil, pushti va och qizil nur bilan bezab turardi. Gir atrofimda kapalakchalar lip-lip etib olovday yonadi. Ming yamoq kamzulimning kumushrang tugmalarida quyosh olovday yonib turadi.

O'zim g'izillab chopib ketyapman-u, yer, osmon, shamolga qarab: meni ko'rib qo'yinglar! Ko'rdingizmi, g'ururdan boshim osmonda! Men endi maktabda o'qiyman, boshqa bolalarni ham o'zim bilan o'qishga olib boraman... – deb shodligim ichimga sig'may ketyapti.

Shu ko'yi o'zimda yo'q, o'ynoqlab yugurib borayotgan edim, bir vaqt tezak terish esimga tushib qoldi. Qiziq, yoz bo'yi bu yerlardan poda arimas, har qadamda tezak uchrardi. Endi, aksiga olib, tezakdan nom-nishon ham ko'rinmasa-ya, xuddi yer yutganday! Yo o'zim qidirdimmi? Tezak axtarib yuraveribman. U zormanda qolgur ham onda-sonda bir ko'rinib qoladi deng.

Qorong'i tushguncha qopim to'lmay qolsa-ya, deb yuragimni vahima bosib, shoshilganimdan chiy butalari orasida adashib qolibman. O'zim qo'rqib ketyapman. Bir amallab qopimni yarimlaganimda kun botib, adirlarga bir zumda, qorong'i tushdi-qo'ydi.

Hech mahal yolg'iz o'zim bunday bemahalda yurmagan edim. Sukunatga cho'mgan tepalarni zimiston tun burkab oldi. Bu yerda meni bir narsa ushlab qoladiganday, qopni darrov yelkamga tashlab, ovulga qarab chopdim. Azbaroyi vahima bosganidan, baqirishim, yig'lashim ham hech gap emasdi, lekin Duyshenning haligi gaplari esimdan chiqmagan, u ojizligimni ko'rib yana mendan hafsalasi pir bo'lmasin, degan xayolga bordim-da, or-nomus kuchlilik qildi, ko'zimni chirt yumib, damimni ichimga yutib kelaverdim. O'qituvchi xuddi menga tikilib qarab turganday, yon-verimga qarashdan ham hayiqaman, o'zimni dadil tutib boraverdim.

Hamma yog'imdan ter quyilib, chang bosib ovulga yetib keldim, hansiraganimcha ostona bosib uyga kirgan edim, o'choq yonida o'tirgan kelinoyim menga qarab o'shqirib o'rnidan turib ketdi.

Kelinoyim o'zi badfe'l, qo'pol ayol edi.

- Qaysi go'rda yuribsan? - deb dag'dag'a qildi men tomon tashlanib, javob qaytargunimcha bo'lmay qo'limdagi qopni yulib olib uloqtirib yubordi: - Qorong'i tungacha sanqib yurib tergan tezaging shumi?!

Qizlar kelib allaqachon chaqimchilik qilib qo'yishgan bo'lsa kerak, deb o'yladim.

– Xudoning balosi, itvachcha! Maktabda kimning bor? O'liging qola qolsa bo'lmasmidi shu maktabda! – Kelinoyim qulog'imni burab ura ketdi, – itvachcha, yetimcha! Bo'rining bolasi o'lsa ham it bo'lmaydi! Odamlarning bolalari daladan uyga tashisa, sen uydan dalaga tashiysan! Maktabingni burningdan chiqarmasam... Qarab tur hali. Ikkinchi oyoq bosganingni ko'rsam, iligingni sindiraman. Hali shoshma, seni... Qani maktabdan og'iz ochib ko'r-chi!

Baqirib yubormasam go'rgaydi, deb nafasimni chiqarmay, o'zimni bosib turdim. Keyin o'choqqa xashak tashlab, ko'k mushugimni silab o'tiraverdim, ko'zimdan tirqirab yosh chiqib ketdi...

Mushugim har gal yig'laganimda kelib tizzamga o'tirib olardi. Kelinoyimning kaltagidan yig'laganim yo'q, qarg'ish-do'pposlashlariga-yu o'rganib qolgandim: endi kelinoyim meni o'lsa ham maktabga yubormaydi, deb shunga kuyib yig'ladim...

Chamasi, shundan ikki kun o'tgach, ertalab ovulda itlar hurib, odam ovozlari eshitilib qoldi. Bilsak, Duyshen uyma-uy kirib bolalarni o'qishga yig'ib yurgan ekan. U vaqtlarda ovulimizda ko'cha qayoqda deysiz, guvala uylar ovulda yakkam-dukkam-u, har kim ko'ngliga yoqqan joyga uy solib o'tiraverardi. O'ntacha bolani ergashtirib, Duyshen hovlima-hovli kirib yurgan ekan.

Bizning hovlimiz bir chekkada edi. Kelinoyim ikkalamiz o'g'irda tariq yanchib turgan edik, amakim hovlida o'raga ko'milgan bug'doyni olayotgan edi. Bozorga sotmoqchi bo'lgan ekan.

Kelinoyim ikkalamiz navbatma-navbat o'g'ir dastasini goh ko'tarib, goh tushirib tariq yanchib turibmiz-u,

fursat kelganda Duyshenlar tomonga ko'z qirimni tashlab ham olaman. Bizning hovliga kirmay burilib ketmasaydi, deb qo'rqaman. Kelinoyim meni maktabga bermasligiga ko'zim yetib turgan bo'lsa ham, nimadandir umidvor bo'lib, hech bo'lmasa muallim bu hovlida turishimni bilib qo'ysin, deb betoqatlik bilan kutaman: «Ey Xudo, kela qolsa ekan», deb Xudodan tilab turibman.

– Salom, yanga, hormanglar, mana bir gala bo'lib hol-ahvol so'ragani keldik, – deb Duyshen hazil-huzul bilan salom berib, bir to'da bolalarni orqasidan ergashtirgan gacha hovliga kirib keldi.

Kelinoyim salomiga istar-istamas alik olganday bir nima deb ming'irlab qo'ydi-yu, lekin amakim o'radan boshini ko'tarmadi ham. Duyshen pinagini ham buzmay, hovlining o'rtasida yotgan g'o'laga savlat to'kib borib o'tirdi, qo'liga qalam-qog'oz oldi.

– Bugun maktabni ochmoqchimiz. Qizingiz necha yoshda?

Kelinoyim javob qaytarmay, zarda bilan o'g'ir dastasini «gurs» etib urdi-da, yana aylantirib-aylantirib qo'ydi. Kelinoyimning gapirgisi kelmay, ensasi qotib turganligi avzoyidan sezilib turardi. Endi nima bo'lar ekan, deb ichimdan zil ketganday bo'ldim. Duyshen menga qarab, kulib qo'ygan edi, huv bir galdagiday ko'nglim yayrab ketdi.

– Oltinoy, necha yoshga kircansan? – deb so'radi. Men qo'rqqanimdan indamadim.

– Yoshi bilan nima ishing bor, nima, tergovchimisani! – dedi qo'rslik bilan kelinoyim. – O'qishing o'zingga buyursin. Bunga o'qishni kim qo'yibdi, nonni «nanna» deb yurgan erkatoylar ham o'qimasdan yurishibdi-ku! Bir galasini yig'ib olibsan-ku, o'shalarni olib boraver maktabingga, biz bilan ishing bo'lmasin.

Duyshen irg'ib o'rnidan turdi-da, rangi o'chib, qovoqlari solinib:

– Bu gapni o'ylab gapiryapsizmi? Xo'sh, bu yetim Xudoga nima yomonlik qilibdi? Yoki yetimlar o'qimasin degan zakon bormi?

– Zakon-pakoning bilan ishim yo'q. Men o'zim zakonman, menga zakonchilik qilma.

– Og'zingizga qarab gapiring. Bu qiz sizga kerak bo'lmasa, bizga kerak. Sovet hukumatiga kerak! Bizga qarshi chiqsangiz, zakonchiligimizni ko'rsatib ham qo'yamiz!

– Sen o'zing kimsan, kim seni katta qilib qo'ydi bu yoqlarga! – deb o'dag'ayladi kelinoyim. – Bunga, yedirib-ichirib yurgan men xo'jayinlik qilamanmi yoki sayoqvachcha darbadar senmi?

Shu payt beligacha yalang'och bo'lib olgan amakim o'radan ko'rinmaganda, bilmadim, bu dahanaki jangning oxiri nima bo'lar edi? Amakim bu uyda er kishi, xo'jayin borligini unutib, xotining har narsaga burnini suqishini yoqtirmasdi. Shunday paytlarda xotinini o'lguday tutib urardi. Bu gal ham zardasi qaynab ketdi shekilli:

– Hoy, xotin deyman! – deb jerkib tashladi u, o'radan chiqib, – sen qachondan beri bu uyning biy-bekasi bo'lib qolding?! Ko'p gapirma, ishingni qil! Ayda, Tashanbekning o'g'li, adi-badi aytishib o'tirma, olib ketaver qizni, o'qitasanmi-cho'qitasanmi, bilganingni qil. Ayda, qo'radan tuyog'ingni shiqillatib qol! Ket...

– Buni maktabda yayratib qo'yib, o'g'irni kim yanchar ekan-u, qozon-tovoqqa kim qarar ekan, – deb kelinoyim manjalaqilik qila boshlagan edi, amakim baqirib:

– Yum og'zingni, gap bitta! – dedi.

Har yomonning bir yaxshisi bor, deganlariday, birinchi marta maktabga borishim mojarosi shunday bo'lgan

edi. Shundan buyon Duyshen har kuni ertalab hovli-ma-hovli yurib, bizni maktabga olib ketar edi.

Birinchi kuni maktabga borganimizda u bizni yerga to'shalgan poxol ustida o'tqazib, har birimizga bittadan daftar, bittadan qalam va bittadan taxtacha berdi-da:

– Taxtachani tizzangizga qo'ysangiz xat yozish oson bo'ladi, – deb tushuntirdi.

Keyin devorga yopishtirilgan suratni ko'rsatib:

– Bu kishi Lenin! – dedi.

Leninning shu surati bir umr esimda qoldi. Keyin bu suratni nimagadir hech yerda uchratmadim, o'zimcha uni «Duyshen ko'rsatgan surat», deb yuraman. Lenin o'sha suratida halpillagan harbiy kiyimda, ozg'in, soqol-mo'ylovi o'sgan edi. Yarador qo'lini bo'yniga osib olgan, bostirib kiygan kepkasi ostidagi ziyrak ko'zlari bilan sokin boqib turardi. Bu mayin, mehrli ko'zlar bizga: «Bolakaylar, kelajagimiz qanday porloq bo'lishini bilsangiz edi!» deb turganday edi. O'sha xayrli daqiqada, nazarimda, u chindan ham mening kelajagim to'g'risida xayol surib turganday tuyulgandi.

Duyshen bu suratni ko'pdan beri yonida olib yurgan bo'lsa kerak, rosmana plakat qog'ozga bosilgan ekan, eskirib, chetlari unda-munda yirtilib ham ketgan... Maktabimizning to'rt devorida shu suratdan boshqa hech nima yo'q edi.

– Bolalar, men sizlarga harf yozishni, o'qish va hisobni o'rgataman, – degan edi o'shanda Duyshen. – O'zim nimani bilsam, sizlarga ham shularni o'rgataman...

Aytganiday, Duyshen bilganlarini ayamasdan, sabr-toqat bilan bizga ta'lim bera boshladi. Har birimizning yonimizga kelib qalam ushlashni o'rgatib bo'lgandan keyin, biz eshitmagan gaplarni zo'r ishtiyoq bilan tushuntirib, qulog'imizga quyib bordi. Hozir ham o'ylab turib,

yozilgan narsani o'zi zo'rg'a hijjalab o'qiydigan bu chalasavod yigitning shunday buyuk ishga bel bog'laganiga hayron qolaman, axir uning qo'lida bironta darslik, hatto oddiy alifbe kitob ham yo'q edi-da! Ota-buvalari, yetti pushti xat-savodsiz o'tib kelgan bolalarni o'qitish oson ekanmi! Duyshenning na dars programmasi va na metodikadan xabari bor edi. Dunyoda bunday narsalar borligini bilmasdi ham. Duyshen bizni bilganicha, qo'lidan kelganicha o'qitdi, ko'ngliga nima kelgan bo'lsa shuni o'qitaverdi. Uning sof ko'nglidan chiqqan g'ayrat-tashabbusi behuda ketmadi, o'z samaralarini berdi, bunga imonim komil.

U qahramonlik ko'rsatdi-yu, lekin bu qahramonligidan o'zi ham bexabar edi. Ha, bu chin qahramonlik edi, nega deganda, o'sha kezlarda ovulidan boshqa joyni ko'rmagan qirg'iz bolalari ko'z oldida, agar yoriq-teshiklardan qorli tog' cho'qqilari ko'rinib turadigan shu kulbani maktab deb atash mumkin bo'lsa, shu maktabda to'satdan quloq eshitmagan, misli ko'rilmagan yangi dunyo namoyon bo'ldi.

Lenin yashab turgan Moskva shahri Avliyootadan katta, Toshkentdan ham bir necha marta kattaligini, dunyoda Talas vodiysiday keladigan ulkan-ulkan dengizlar borligini, bu dengizlarda tog'day-tog'day kemalar suzib yurishini biz ana o'shanda bilgan edik. Bilsak, bozorda sotiladigan lampa moyini yer ostidan qazib chiqarishar ekan. Xalq boyib, turmushimiz yaxshilanganda maktabimiz derazalari katta-katta oq uyda bo'lib, bolalar partalarda o'tirib o'qiydigan bo'lishiga biz o'sha vaqtdayoq ishongan edik.

Uncha-muncha harf taniganimizdan keyin, «Ota», «Ona» so'zini bilmasak ham, birinchi yozgan so'zimiz «Lenin» bo'ldi. Bizning siyosiy alifbemiz: «boy», «batrak»,

«sovet» degan soʻzlar edi. Duyshen «revolyutsiya» soʻzi-
ni yozishni bir yildan keyin oʻrgataman, deb vaʼda qildi.

Duyshen, otasi temir yoʻlda ishlab yurgan kezlari, Mixail Semyonovich degan bir kekxa muallimning qoʻli-
da ikki qish oʻqigani, keyin armiyaga borib, oqlar bilan urushganlarini hikoya qilganda, biz ham xayolimizda u bilan yonma-yon turib jang qilganday boʻlardik. Lenin toʻgʻrisida xuddi uni oʻz koʻzi bilan koʻrganday hayajonlanib gapirardi. Uning aytganlarining koʻplari, albatta, buyuk dohiy haqida xalq ogʻzida doston boʻlib yurgan ri-
vovatlar edi. Bunga hozir aqlim yetib turibdi, lekin bular oʻsha kezlarda biz, Duyshen shogirdlari uchun kundek ravshan haqiqatlar edi.

Bir kun oqkoʻngillik bilan:

– Ogʻa, Lenin bilan qoʻl berishib koʻrishganmisiz?
– deb savol bergandik, muallimimiz bir xil boʻlib bosh chayqadi-da:

– Yoʻq, bolalar, Lenin bilan yuz koʻrishish nasib boʻlmagan menga, – deb bizning oldimizda xijolat boʻlganday xoʻrsinib qoʻydi.

Har oyning oxirida Duyshen ish bilan volostga piyo-
da joʻnab ketardi-yu, shu bilan ikki-uch kun deganda qaytib kelardi.

Shu kunlarda biz uni juda sogʻinib qolardik. Bir tugʻishgan akamni kutganday kelinoyimga sezdirmay, tez-tez pastki yoʻlga qarab, muallimning xurjun koʻtar-
gan qiyofasi koʻrinarmikin, yuragimni ilituvchi tabas-
sumini qachon koʻrarkinman, maʼrifatli soʻzlarini qa-
chon eshitarkinman, deb yoʻliga intizor boʻlib kutardim.

Duyshenning shogirdlari ichida eng kattasi men edim. Shuning uchun ham boshqalardan uquvim yax-
shiroq edi, lekin, nazarimda, boshqa sababi ham yoʻq emasdi. Muallimning har bir soʻzi, koʻrsatgan har bir

harfi men uchun tabarruk, muallimga ixlosim zo'r edi. Duyshenning ta'limini qulog'imga quyib olishdan ham muhimroq ilinjim yo'q edi bu dunyoda.

Duyshenning bergan daftarini ayab-avaylab, yer-u ko'kka ishonmay, yurgan yo'limda o'roq uchi bilan yer chizib, ko'mir bilan devorga, xivich baland qor ustiga harf suratini solib, so'z to'qib yurardim. Nazarimda, dunyoda Duyshendan o'tar olim, undan o'tar aqlli odam yo'q edi.

Shu orada qish ham kirib qoldi.

Birinchi qor tushguncha tepaning etagida shildirab oqib turgan ariqdan qo'l ushlashib kechib o'tib yurdik. Keyin ariqning suvi oyoqni kesib yuboradigan bo'lib, kichkina bolalarning ko'zidan tirqirab yosh ham chiqib ketdi. Endi bolalar turnaday tizilib turishardi. Duyshen ularni galma-galdan bittasini yelkasiga olib, ikkinchisini qo'lida ko'tarib ariqdan o'tkazib qo'yardi.

Shularni hozir o'ylab ketib, ko'rgan ko'zimga ham ishongim kelmay qoldi. Odamlar o'sha vaqtda johilligidanmi deymay yoki bo'lmasa aqli kaltalik qilganmi, haytovur, Duyshendan kulishardi. Tog'da qishlab, har zamon tegirmonga kelgan boylarni asti qo'yavering. Ustlarida pochapo'stin, boshlarida suvsar telpak, ostlarida semiz otlarini o'ynatib, kechuv yonida bizga duch kelganlarida Duyshenni kalaka qilganlari-qilgandi:

– Manavi, bittasini qo'liga, bittasini orqalab olgan jo'jabirday kim o'zi? – deb qamchisi bilan turtib o'tmay qo'ymasdi birontasi.

Boshqa biri:

– Attang, bunaqa mehnatkashligini bilganimda, kichik xotinlikka olardim-ku! – deya xoxolab kulib, hamma yog'imizga loy sachratib o'tib ketishardi.

O'shanda xo'rligim kelib yig'laguday bo'lardim, g'azabim qaynab, kuchim yetsa otning tizginidan ush-

lab, «Muallimimizning sadaqasi ketgur, uyatsiz, ahmoqlar!» – deb yuzlariga tik boqib qichqirgim kelardi.

Biroq norasida qizning gapiga kim ham quloq solardi. Achchiq-achchiq ko'z yoshlarimni ichimga yutib qolaverardim. Duyshen bo'lsa hech nima ko'rmagan, hech nima eshitmaganday, bu sassiq gaplarga parvo ham qilmasdi. Qaytanga, biron qiziq gap o'ylab topib, bizlarni alahsitish payidan bo'lardi.

Ko'prik solishga yog'och topish uchun Duyshen har qancha harakat qilsa ham, bo'lmadi. Bir kuni maktabdan qaytayotganimizda, bolalarni ariqdan o'tkazib qo'ydik-da, Duyshen ikkalamiz ariq bo'yida qoldik. Suv kechishdan qutulish uchun tosh va chimdan hatlamchi yasamoqchi bo'ldik.

Rostini aytganda, ovuldagilarning o'zlari insof qilishsa, shu yerga ikkita-uchta taxta olib kelib tashlashsa, ko'prik ham bitardi-qo'yardi, lekin u zamonlarda o'qishning ma'nosiga aqli yetmagan xaloyiq, Duyshenni anchayin bekorchi afandi deb bilishardi. Chidasang o'qit, bizni tinch qo'y, deganday, ot kechgan yerga ko'prik solib o'rganmagan odamlar, bizning mushkulimizni oson qilish yetti uxlab tushlariga ham kelmabdi-ya! Lekin ular, tanalariga bir o'ylab ko'rishsa bo'lardi: nima uchun boshqalardan ortiq bo'lsa borki, lekin kam yeri bo'lmagan, aqli-hushi joyida bu navqiron yigitning shuncha azob-uqubat, xo'rliklariga qaramay, tirishib-tirmashib ularning bolalarini o'qitib, qo'lidan kelgancha ularga ilm berayotganining vaji nima edi?

Biz o'sha kuni ariqqa hatlamchi solayotganimizda birinchi qor tushgan edi. Suyak-suyaklardan o'tib oyoq-qo'lni qaqshatgan muzdek suvda Duyshenning oyoq-yalang bo'lib olib, katta-katta xarsangtoshlarni ko'tarib yurganiga hali-hali aqlim yetmaydi. Ariqning o'rta yeri-

dan zo'rg'a qadam tashlab borardik, suv oyog'imni kesib ketay derdi, bir vaqt boldirimning tomiri tortishib, alamiga chidolmay qoldim, nomus kuchli, na baqirishimni bilaman, na qaddimni rostlay olaman. Ko'zim tinib yiqilib ketayotgan ekanman. Duyshen ko'rib qoldi, qo'lidagi toshni irg'itib yuborib yonimga yugurib keldi, dast ko'tarib, ariqdan olib chiqdi-da, yerda yotgan shineliga qo'ydi. U goh tirishib, ko'karib qolgan oyoqlarimni uqalar, goh muzlab qolgan qo'llarimni kaftlari orasiga olib ishqalar, goh og'ziga yaqin olib borib nafasi bilan ilitardi.

– Qo'y, Oltinoy, sadag'ang ketay, sen shu yerda isinib o'tiraver, – deb Duyshen yalinganday bo'ldi, – men o'zim hozir bitkazaman...

Hatlamchini bitirgandan keyin, Duyshen etigini kiyib turib, sovuqdan hurpaygan avzoyimni ko'rib miyig'ida kulib qo'ydi:

– Isidingmi, hasharchi qiz? Shinelni yopinib ol, ha balli! – dedi. Birozdan keyin: – Huv o'shanda tezak qoldirib ketgan senmiding, Oltinoy? – deb savol berdi.

– Ha, – dedim men.

Duyshen o'zi bilan o'zi gaplashganday: «O'zim ham shunday deb o'ylovdim» deganday miyig'ida kulib qo'ydi.

Hali-hali esimda, o'sha onda ikki yuzim yonib olov bo'lib ketdi: bundan chiqdi, bu arzimagan narsani muallimim bilgan va esida saqlab yurgan ekan-da! O'zimni baxtiyor his qildim, boshim osmonga yetdi.

Duyshen ham mening xursandligimni sezdi.

– Sadag'asi ketay, shu oppoq qizni, – dedi u meni erkalatib, – qanday dono qizki... Qani endi qo'limdan kelsa, seni katta shaharga yuborib o'qitsam. Ulug' martabali odam bo'lib yetisharding-a!

Shunday dedi-yu, Duyshen shartta burilib ariq bo'yiga bordi.

Toshlar ustidan shaldirab oqib turgan ko'm-ko'k suv labida ikki qo'li orqasida-yu, ko'krakkerib, tog' ustidan suzib o'tayotgan oq bulutlarga chanqoq ko'zlari bilan tikilib, o'y surib turgani hali-hali ko'z oldimdan ketgan emas.

Nimalarni o'yladi ekan o'shanda? Xayolida meni rostdan ham katta shaharga o'qishga yuborgan bo'lsamikin! Men bo'lsam Duyshenning shineliga o'ralib olib: «Oh, qani endi Duyshen tug'ishgan akam bo'lsayu, bo'yniga osilib erkalab qattiq-qattiq quchoqlasam, ko'zimni chirt yumib dunyoda bor shirin-shirin gaplarni shivirlab qulog'iga aytsam! Ey, Xudoyim, uni menga tug'ishgan aka qila qolsang nima bo'pti!» – deb tilak tilagan edim. O'shanda muallimimizning odamgarchiligi, yaxshi niyatlari uchun, bizlarning kelajagimiz to'g'risida g'amxo'rlik qilganligi uchun ham unga mehr qo'yib, izzat-hurmatini bajo keltirgan bo'lsak kerak. Bizlar go'dak bolalar bo'lsak ham, o'yimcha, o'sha vaqtdayoq aqlimiz yetib turardi shunaqa narsalarga.

Bo'lmasa tizzadan suv kechib, izg'irinda nafasimiz kesilib, shuncha uzoq joyga – tepalikka har kun qatnab tinka-madorimizni quritishga bizni kim majbur qilardi, deysiz? Maktabga o'z ixtiyorimiz bilan havas qilib borardik. O'qishlaringga borsalaring-chi, deb bizni qistovga oladigan hech kim yo'q edi. Bu muzxona saroyda yuz-ko'zlarimizni qirov bosib, oyoq-qo'llarimiz sovuqdan muzlab qolsa ham, chidab o'tirardik. Faqat pechka yoniga borib navbatma-navbat isinib olardik, qolganlarimiz o'z o'rnimizda Duyshenning darslariga quloq solib, o'qish bilan mashg'ul bo'lardik.

Mana shunday qahraton qish kunlaridan birida, endi o'ylasam yanvar oyining oxirlarida bo'lsa kerak, Duyshen uyma-uy kirib, bizlarni yig'di-da, maktabga boshlab ketdi. U indamay borar, qovoqlari burgut qanotiday

uyulgan, rangi o'chgan, yuzi bamisoli cho'g'da toblangan temirday unniqib ketgan edi. Biz muallimimizni hech qachon bunday holatda ko'rmagan edik. Uning avzoyiga qarab bizlar ham jim bordik: biron ko'ngilsiz hol yuz berganini sezib turardik.

Yo'lda qor tepaliklariga duch kelganimizda Duyshen doimo avval o'zi yo'l ochar, uning ketidan men yurardim, keyin hamma bolalar o'tib olishardi. Bu gal ham tepaga chiqaverishda kechasi qor uyilib qolgan ekan, Duyshen yo'l ochgani oldinga o'tib ketdi. Ba'zida odamning orqasidan ham uning avzoyini, ko'nglidan nima gaplar o'tayotganini bilsa bo'ladi. O'shanda ham muallimimiz boshiga og'ir musibat tushganligi sezilib turardi, nega deganda, u boshini quyi solib zo'rg'a oyoq sudrab ketayotgan edi. Ko'z oldimda goh qora, goh oq dahshat solib namoyon bo'lib turgani hali-hali esimda: bizlar g'ozday tizilib tepalikka chiqib ketayotganimizda, qora shinel ostidan Duyshenning bukchaygan qaddi ko'zga tashlandi, undan yuqorida oppoq qor tepaliklari tuya o'rkachlariday ko'rinib turar, shamol har gal hamla qilganda ularning uchini uchirib ketardi, undan ham balandroqda – sutday oppoq osmonda bir qora bulut qora dog'day ko'zga chalinardi.

Maktabga yetib kelganimizda Duyshen pechkaga olov ham yoqmadi.

– O'rninglardan turinglar, – deb buyurdi. Hammamiz o'rnimizdan turdik.

– Telpaginglarni olinglar, – dedi.

Bizlar hammamiz itoatgo'ylik bilan telpagimizni qo'limizga oldik, o'zi ham askarlikdan kiyib kelgan qu-loqchinini boshidan yulib oldi. Nima bo'layotganiga aqlimiz yetmay turaverdik.

Keyin muallimimiz sovuqdan bo'g'ilgan uzuq-uzuq ovoz bilan gap boshladi:

- Lenin otamiz olamdan o'tdi, hozir butun dunyoda odamlar motamda. Sizlar ham joy-joylaringizdan qo'zg'almay, mana bu suratga qarab turinglar. Bu kun bir umr xotiringizda saqlanib qolsin.

Maktabimizning ichi xuddi suv sepgandek jimjit bo'lib qoldi. Eshik-teshikdan shamolning uvullashi, shamol uchirib kelgan qorning shitirlab poxol ustiga tushishi ham eshilib turardi.

Tinim bilmagan shaharlar jimib, yer-u ko'kni larzaga keltirib turgan zavodlar sukutga ketganda, gumburlab dala-dashtlarni yangratib turgan poyezdlar yetgan joyida to'xtab, butun dunyo motam libosiga burkanib olganda - mana shu motam soatida xalqning bir bo'lagining bir zarrasi bo'lmish biz, Duyshenning shogirdlari, maktabimizda, hech kim ko'rmagan, hech kim bilmagan bu muzday saroyda muallimimiz bilan yonma-yon g'amgin qiyofada saf tortib turardik.

Lenin uchun hammadan ko'proq kuyib-pishgan, eng yaqin kishilariday vidolashdik. Lenin bobomiz bo'lsa yarador qo'li bog'loqlik, boyagi-boyagiday halpillagan harbiy kiyimda devorga osig'liq joyidan bizlarga jilmayib qarab turardi. U hamon o'sha ochiq chiroyi bilan bizga qarab: «Kelajagingiz qanday go'zal, qanday porloq bo'lishini bilsangiz edi!» deganday bo'lardi. O'sha sokin daqiqada, nazarimda, darhaqiqat u mening kelajagimni o'ylab turganday ko'rinib ketdi ko'zimga.

Keyin Duyshen ko'z yoshlarini artib, bizga bir ko'z yugurtirib chiqdi-da:

- Men bugun viloyatga jo'nab ketaman. Partiyaga kiram. Uch kundan keyin qaytib kelaman, - dedi.

O'sha uch kun, nazarimda, tabiatning eng achchiq, eng qayg'uli kunlari bo'ldi. Dunyodan o'tgan ulug' zotning o'rni to'lmay, tabiat armon taronasini bo'ronga,

o'ksik-o'ksik o'shqirgan shamolga berib, dard-u alamini qahraton sovuqqa berib, qoya va xarsang toshlarga kelib o'zini urdi, tinchini topolmay qoldi... Qayg'u-hasrat, namomat, talpinishdan o'zini tutolmay, dod-faryod ichida yerparchin bo'laverdi...

Ovulimizga jimlik cho'kdi, pastlab tushgan bulutlar orasida g'ira-shira qorasi ko'rinib turgan tog'-toshlar ostida jimib qoldi. Qurum bosgan mo'rilaridan uzun-uzun tutun chiqib turardi, odamlar uydan ko'chaga chiqmay qo'yishdi. Atrofda bo'rilar ham uvlab qolishdi. Quturib, katta yo'lda kuppa-kunduz kunlari ham huradigan bo'lib qolishdi, kechalari ovulga yaqin kelib, tishlab tortqilaydigan hech nima topolmay, tong otguncha uvlab izg'ib yurishardi.

Muallimimizdan negadir xavotir olib, ustida issiqroq to'ni ham yo'q, yupqa shinelda bu sovuqda qanday otib kelar ekan, deb yuragimni hovuchlab yurdim. Duyshen keladigan kuni ko'nglim g'ash bo'laverdi, o'zimni qo'yarga joy topolmay qoldim. Dam-badam eshikka chiqib, qorasi ko'rinarmikin deb ko'zim to'rt bo'lib turdim; jimjit, qorli dalada odamzod bolasidan asar ham ko'rinmadi. Nima bo'ldiykin, kelmay qolish odati yo'q edi-ku!

«Voy, Xudoyim-ey, kechga qolmay ertaroq kela qol-sa-chi! Bo'yginangdan aylanay, og'am! Bemahalda qayoqlarda yurganikin!» – deb ichimda koyib ham oldim.

Biroq, unsiz nidomga qirdan javob bo'lmagandan keyin, kelinoyimga bildirmay yig'lab ham oldim. Hadeganda, eshikka yugurib turishim kelinoyimning joniga tegib ketgandan keyin:

– Hoy, shumoyoq, eshikni tinch qo'yasanmi-yo'qmi? Gum bo'lib o'tirsang-chi o'rningda, ipingni yigir! Bolalarni ham toza muzlatding, yashshamagur! – deb dag'dag'a qilib meni eshikka chiqarmay o'tirg'izib qo'ydi.

Qosh qorayib qoldi, muallimning kelgan-kelmagani-dan bexabar o'tirardim. Tipirchilab yuragim o'ynab ketaverdi. Har zamonda, Duyshen yetib kelgan bo'lsa kerak, deb o'zimni ovutib qo'yaman. Aytgan kunida kel-may qolish odati yo'q edi-ku, deyman o'zimga-o'zim. Goh tobi qochib qolgan bo'lsa-ya, madori ketib zo'rg'a qa-dam tashlab kelayotgandir, bo'ronga qolib adashib ket-sa nima qilaman, deyman. Ip yigirmoqchi bo'laman-u, qo'lim titrab ip hadeb uzilgani-uzilgan, buni ko'rgan ke-linoyimning jazavasi tutib:

– Senga nima balo bo'ldi?! Yog'och bo'lib qolganmi deyman qo'ling? – deb menga xo'mrayib g'ajib tashla-moqdan beri bo'lib o'tirdi. Keyin sabri chidamay qoldi shekilli: – Qora qoning og'zingdan kelgur! Tur o'rning-dan, Sayqal buvining qopini oborib ber, – dedi.

Suyunganimdan o'rnimdan irg'ib turib ketibman. Duyshen o'sha Sayqal buvining uyida turardi-da. Sayqal buvi bilan Qartangboy otaning menga uzoqroq qarindoshligi bor edi. Ilgari ularnikiga borganimda, vaqt-vaq-ti bilan tunab ham qolardim. Kelinoyimning esiga shu narsa keldimi yo Xudoning menga rahmi keldimi, ish-qilib, qopni qo'limga ushlab turganimda kelinoyim yana:

– Juda jonimga tegib ketding, bor o'sha yoqqa! Xo'p deyishsa, Sayqalnikida yotib qola qol, yo'qol ko'zimdan... – deb qo'shib qo'ydi.

Yugurib hovliga chiqdim, shamol jazavasi tutgan shamanday bo'kirardi: o'qchiganday bo'lardi-da, ke-yin to'satdan kishiga hamla qilib, lovillab yonib tur-gan yuzlarimga qor tikanday kelib sanchilardi. Qop-ni qo'ltig'imga qisib olib, endigina ko'rinish bergan ot tuyoqlari izidan ovulning narigi uchiga qarab g'izillab chopib ketdim. O'zim bo'lsam: «Kelganmikin, muallim kelganmikin?» deb yakkash shuni o'ylayman. Halloslab

yugurib yetib bordim, qarasam, yo'q. Eshik oldida nafa-sim og'zimga tiqilib tosh qotib qolganimni ko'rib Sayqal buvi qo'rqib ketdi:

– Senga nima bo'ldi? Namuncha yugurmasang, tinchlikmi o'zi?

– Ha, o'zim. Mana, qopingizni olib keluvdim. Yotib qolsam maylimi?

– Ha, bolam qola qol, chirog'im... Obbo, jinni qiz-ey! Yuragimni ham qinidan chiqazayozding-a! O'zing ham kuzdan beri qorangni ko'rsatmay qo'yding. Kel, o'tga yaqin kelib o'tir, isinib ol.

– Qozonga go'sht tashla, kampir, qizimni mehmon qil. Duyshenning ham keladigan vaqti bo'lib qoldi. – Deraza yonida eski kigiz etikni yamab o'tirgan Qartangboyning ovozi chiqdi. – Allaqachon kelishi kerak edi, ha mayli, qorong'i tushguncha kelib qolar. Uyga qaytarda otning qadami ham ildamlashib qoladi.

Hademay derazalar qorong'ilanib, tun ham kirib koldi. Yuragim poyloqchilik qilib turganday, har gal itlar vovillaganda yo qulog'imga odam tovushi chalinganda bir seskanib tushardim. Lekin Duyshendan darak yo'q. Yaxshiyamki, Sayqal buvi bir mahalgacha undan-bundan gapirib, vaqt o'tganini ham bilmay qoldik. Ana kelar, mana kelar, deb kutib o'tiraveribmiz, qarasak, yarim kechadan oshib ketibdi, kuta-kuta charchagandan keyin Qartangboy ota:

– Qo'y endi, kampir, joyingni sol, yotamiz. Bugun kelmaydi endi. Kech bo'lib qoldi.

Boshliqlarning nimasi ko'p, ishi ko'p bo'ladi, biron ish bilan ushlanib qolgan bo'lsa kerak, bo'lmasa allaqachon uyda bo'lardi, – dedi-da, yechinib o'rniga yotishga tayyorlandi. Menga pechkaning orqasiga, bir burchakka joy solib berishdi. Ko'zimga hech uyqu kelmadi, cholning

yo'tali qo'zg'ab, u yonidan-bu yoniga ag'darilib, shivirlab duo o'qib yotdi-da, bir mahal tinchini yo'qotgan odamday:

– Otginaamning holi nima kechdi ekan? Tekinga birov bir tutam xashak bermaydi, yemni bo'lsa pulga ham topib bo'lmaydi, – deb ming'irlab qo'ydi.

Qartangboy ota birozdan keyin uxlab qoldi-yu, lekin shamolning uvullashi kishini tinch qo'ymadi. Shamol xuddi tomدا paypaslab yurganday g'udur panjalari bilan uyning tepasini ag'dar-to'ntar qilar, oynani timdalar-di. Hovlida shamol devorga kelib o'zini urayotgani baralla eshitilib turardi.

Cholning so'zlari menga tasalli bermadi. Nazarimda, Duyshen hozir yetib keladiganday, surati xayolimdan ko'tarilmay, ko'z oldimda turaverdi, yolg'iz o'zi qir-dalada ahvoli nima kechdiykin, deb yuragimni vahima bosaverdi... Shu ahvolda ko'zim yumilib ketgan bo'lsa kerak, bir mahal yuragim hovliqib ketdi-yu, boshimni yostiqdان ko'tardim. Sovuq, xunuk uvlagan tovush yangrab qayerlardadir havoda tarqalib ketdi. Bo'ri ovozi! Bit-ta emas, bir galaga o'xshaydi.

Bo'rilar to'rt tomondan uvlab, jadallik bilan yaqinlashib kelaverdi. Jo'r bo'lishib yer-ko'kni buzib galalashib, uvlashi goh uzoqlashib, goh yaqinlashib turar, shamolda qir-dalaga tarqalardi, axiyri ovul chetiga yetib kelishganday bo'ldi.

– Bo'ron chaqirishyapti, yer yutgurlar, – dedi kampir shivirlab.

Choljimgina quloq solib turdi-da, o'rnidan irg'ib turdi:

– Yo'q, kampir, bularning uvlashi bejiz emas! Birovni quvib kelishyapti. Odamnimi, biron yilqinimi, bir nimani o'rab olishgan. Eshityapsanmi? Xudo saqlasin, yana bizning Duyshen bo'lmasin! Axir, u hech nimani pisand qilmaydigan tentak-ku!

Qartangboy qorong'ida to'nini axtarib hovliqib qoldi.

– Chirog'ingni yoq, kampir, chirog'ingni yoqsang-chi!
Xudo xayringni bersin, tezroq bo'!

Titrab-qaqshab biz ham kampir bilan birga shoshib o'rnimizdan turdik, kampir chiroqni topib uyni yoritguncha bo'rilarining quturib uvlashi to'satdan to'xtab, jim bo'lishdi-qolishdi.

– Yiqitishdi, go'rso'xtalar! – deb chol baqirib yubordi-da, qo'lga tayoq olib o'zini eshikka qarab otgan edi, shu choq itlarning vovillagan ovozi eshitildi. Kimdir qor g'ichirlatib deraza yonidan o'tdi, toqatsizlik bilan eshikni taq-taq ura boshladi. Uy ichiga muzdek bulut yopirilib kirdi. Bulut tarqalganda qarasak, Duyshen turibdi.

Yuzida qoni yo'q, oppoq oqarib ketgan, entikib, gandaraklab ostonadan o'tib, devorga kelib suyanib qoldi. Azbaroyi holdan ketgandan:

– Miltiq! – dedi zo'rg'a.

Bizlar gapini anglamaganday angrayib turardik. Ko'z oldimni qorong'ilik bosib, chol- kampirning:

– Qora qo'y, oq qo'y sadaqa boshingdan! Bahouddin avliyo seni o'z panohida asrabdi! Senmiding, bo'tam? – degan gaplari qulog'imga kirganini bilaman.

– Miltiq qani, miltiq, ota? – deb Duyshen yana eshik tomonga otilgan edi.

– Miltiq yo'q, nima bo'ldi, qayoqqa borasan? – deb chol-u kampir Duyshenning bo'yniga osilishdi.

– So'yil bormi?

– So'yilni nima qilasan, hech qayoqqa bormaysan, esing joyidami, bolam? Kim bilan tenglashmoqchisan, bizga ham rahming kelsin, – deb ikkovlari yalinib-yolvorishdi.

Birdaniga butun avzoim shalayim bo'lganday sekin borib o'rnimga yotib oldim.

- Ulgurolmadim, hovliga yetib keluvdim hamki, bosib olishdi, - deb og'ir xo'rsinib qamchisini burchakka irg'itdi Dunshen. - Ot yo'lda kelayotgandayoq madori qurigan edi, bo'rilar quvib qolishdi, ovulgacha zo'rg'a yetib keldi-yu, gup etib yiqildi, o'sha zamoni hammasi kelib ustiga yopirilishdi.

- Xudo o'zi seni bir asrabdi! Ot ketsa, sadqayi sar, ot yiqilmaganda seni ham omon qo'yishmasdi, Avliyo Bahouddin qo'llabdi seni, oxiri baxayr bo'lsin. Endi yechinib o'tga yaqinroq kel. Kel, etigingni tortib qo'yay, - deb Qartangboy ota suyunganidan Duyshenni qo'yarga joy topolmay qoldi.

- Hoy, kampir, nimang bor yeydigan, isit. Bir Xudo asrabdi o'zingni, bolam.

Ular olovga yaqin borib o'tirishdi. Shundan keyin Qartangboy yengil tortib xo'rsinib qo'ydi:

- Ha, mayli, peshonangda yozilgani bo'пти. O'zing ham muncha kech yo'lga chiqmasang?

- Volkomda majlis cho'zilib ketuvdi, ota. Partiyaga kirdim.

- Bu ishing yaxshi bo'пти. Shundog' ekan, ertaga ertalab kela qolsang bo'lmasmidi? Axir, seni birov yelkangdan itarib, ket demagandir?

- Bolalarga bugun kelaman deb va'da beruvdim, - deb javob qildi Duyshen, - ertaga ertalab o'qishimizni boshlaymiz.

- Obbo, tentag-ey! Yana bolalarim deydi-ya! - deb Qartangboyning jahli chiqib bir sapchib tushdi: - Tavba, bolalarga va'da beruvdim deydi-ya! Shu mishiqilarni deb, Xudo ko'rsatmasin, biron falokatga uchrasang, unda nima bo'lardi? Nima deyapsan o'zing, bir o'ylab ko'rsang-chi?

- Buni men muqaddas burchim deb bilaman, otaxon. Bu-ku mayli-ku-ya, har gal piyoda borib, piyoda

kelardim, bu safar shayton meni yo'ldan ozdirib, yolg'iz otingizdan ajratib, bo'rilarga xomtalash qilib berganimni aytma sizmi...

- Bosh-ko'zingdan sadaqa, bolam! Shu qirchang'i otni ham gapirib o'tiribsanmi, - deb Qartangboy kinoya aralash gapirib qo'ydi. - Bir umr peshonamga ot bitgan emas, bu yog'i ham bir gap bo'lar. Sovet hukumatining sadag'asi ketay, yana otli bo'lib qolarman...

- Shundog' desangiz-chi, chol, - dedi Sayqal kampir yig'lamsiragan ovoz bilan, - ot sendan aylansin... Ovqatningni issig'ida icha qol, bolam...

Jimlik cho'kdi. Birozdan keyin Qartangboy xayol surib tezak cho'g'ini titkilab o'tirib:

- Qarab tursam, o'zing es-hushli yigitsan. Bu go'dak bolalarni o'qitaman, deb o'zingni ming azobga duchor qilyapsan. Shundan boshqa tuzukroq ish qurib qolganmi senga? O'zingni buncha xor qilmasang, undan ko'ra, birontasiga cho'ponlikka yollansang ham usting but, qorning to'q bo'lardi-ku, axir...

- Ota, jigarchilik qilib menga yuragingiz achishib turibdi, bilaman. Agar shu yosh bolalar ham sizga o'xshab, o'qishning nima keragi bor, o'qib nima bo'lardik deb turishsa, unda Sovet hukumatining ishi yurishmay qoladi-ku. O'zingiz Sovet hukumatining sadag'asi ketay, umri uzoq bo'lsin deyapsiz-ku! Shu vajdan bola o'qitishni o'zinga xorlik deb bilmayman. Qani endi, qo'limdan kelsa, bolalarga ko'proq bilim berolsam, armonim qolmas edi. Axir, Lenin ham aytgan-ku...

- Ha, aytgancha... - deb Qartangboy Duyshenning gapini bo'ldi-yu, biroz jim turgach dedi:

- Sen-ku, joningni jabborga berib yuribsan. Qani, ko'z yoshing bilan Leninni tiriltirib ololsang edi! Qani endi dunyoda shunaqa kuch topilsa edi! Yo bo'lma-

sa sen, boshqa odamlarda dard qolmagan, deb o'yla-
yapsanmi? Axir, yurak-bag'rimiz tutaqib ketyapti-ku!
Noilojmiz-da! Dini boshqa bo'lsa ham, siyosatga to'g'ri
keladimi-yo'qmi, unga atab kuniga besh vaqt duo o'qib
yuribman.

Ba'zida, Duyshen bolam, qanchalik qayg'urib ko'z
yoshi qilsak ham, bari bir, foydasi yo'qligiga aqlim yetib
turadi. Men kekxa boshimga shunday deb qo'ydim: Le-
nin xalq orasiga singib qoldi, Duyshen, endi qondan qon-
ga, otadan bolaga o'tib, abadiy barhayot bo'lib qoladi...

- Tilingizdan aylanay, otaxon, haq gapni aytdingiz. U
o'zi dunyodan o'tdi-yu, lekin bizlar hayotni Lenin anda-
zasi bilan o'lchaymiz.

Ularning gapini eshitib yotib, men anchadan keyin
sekin-asta o'zimga kelganday bo'ldim. Avval hammasi
tushday ko'rindi, Duyshenning eson-omon qaytganiga
anchagacha ko'nglim ishonmay yotdi. Bir mahal yura-
gim quvonchga to'lib-toshgandan nafasim bo'g'zimga
sig'may qolibdi, azbaroyi suyunganimdan o'pkam to'lib
ko'z yoshlarim duv-duv to'kilib, yig'lab yubordim!

Bilmadim, dunyoda hech kim menchalik xursand
bo'lganmikin! Shu damda chol-kampirning kulbasi ham,
bo'ronday bo'kirayotgan tun ham, ovulning bir burcha-
gida Qartangboyning yolg'iz otini tortqilab xomtalash
qilayotgan bir gala bo'rilar ham, hech nima ko'rinmay
qoldi! Qalb, idrok, butun vujudim nur singari bepoyon,
benihoya ajoyib baxt daryosiga g'arq bo'lgandi. Yig'im
eshitilmasin deb boshimni ko'rpaga burkab, og'zimni
qattiq yumib oldim-u, lekin Duyshen:

- Bu yig'layotgan kim bo'ldi? - deb so'rab qoldi.

- Ha, Oltinoy, boya qo'rqib ketuvdi, shunga yig'layap-
ti, - dedi Sayqal buvi.

- Oltinoy? Nima qilib yuribdi bu yerda? Duyshen

o'rnidan irg'ib turdi, tepamga kelib tizzalab o'tirdi-da, yelkamga qo'lini tegizib, – Iye, Oltinoy, nima bo'ldi senga, nega yig'layapsan? – deb so'radi.

Men bo'lsam yig'imni to'xtatolmay, yuzimni devorga o'girib, battar ho'ngrab yig'lab yubordim.

– Ha, oppoq qiz, nimadan qo'rqding? Tentak qiz! Kap-katta bo'lib-a... Qani... menga bir qara-chi!

Duyshenning bo'ynidan qattiq quchoqlab oldim, ko'z yoshlarim bilan yuvilgan, olov bo'lib yonib turgan yuzlarimni uning yelkasiga qo'yganimcha o'zimni tutolmay shirin-shirin yig'layverdim! Suyunganimdan ichimdan qaltiroq turdi.

– Voy, voy, yuragi tushdimi deyman. Kampir, bunga bir dam solib qo'ysang-chi, kel tezroq qimirlasang-chi, – deb Qartangboy ham namatdan turdi.

Hammalari besaranjom bo'lib qolishdi.

Sayqal buvi allaqanday duolarni o'qib, goh yuzimga suv purkab, goh yelkalarimni qoqib yuribdi-yu, yana o'zi menga qo'shilishib yig'laydi. O'shanda yuragim quvonchga to'lib-toshganidan o'rnidan jilib qolganini bilishsa edi, buni ta'riflashga holim yo'q edi, rostini aytganda, ojizlik ham qilardim.

Tinchib, ko'zim uyquga ketguncha, Duyshen qizib ketgan peshonamni sovuq qo'li bilan silab yonimda o'tirdi.

...Qish dovon oshdi. Bahor yeli yetib kelganda tog' qo'ynida oq qor, ko'k muz siljib o'ziga yo'l ochib katta-katta toshlarni yumalatib yuborganda, bahor taronasini o'ynab toshqin suvlar tog' yelkalaridan shildirab oqib tushdi.

Ehtimol, bu mening ilk yoshlik bahorim bo'lgandir. Bahor ko'rki ko'zimga har yilgidan boshqacharoq tu-

yuldi shekilli, bizning maktabimiz o'rnashgan tepadan ko'ringan ajoyib bahor manzarasi meni o'ziga maftun qilardi. Yer xuddi quloch yoyib o'zini to'xtatolmay tog'dan quyosh nuriga g'arq bo'lgan, yengil, suyuqqina tutun qoplagan ko'kimtir bepoyon dala-qirlarga g'izillab yugurib borayotganday bo'lar, allaqayerlardan havoni larzaga keltirib kishnagan cho'ziq yilqi ovozi eshitilib turar, osmonda kumush bulutlar oralab kishiga zavq berib o'tayotgan turnalar yer-u ko'kka bahordan darak berib uzoq safarga chorlaganday saf tortib o'tishardi.

Bahor kelishi bilan bizlarga ham jon kirdi. O'yin-kulgimiz ko'payib, maktabdan ovulga bir-birimizni quvalashib, qiyqirishib borardik. Kelinoyimning bunga g'ashi kelib, hargal bir qarg'ab olmasa ko'ngli o'rniga tushmasdi:

– Hey, ta'viya, muncha shataloq otmasang? So'laqmonday bo'ying bir joyga yetib qolibdi-yu, yurishingni qara, yo qariqizlikni bo'yingga olmoqchimisan? Sen tengi qizlar allaqachon erga chiqib, qaynanali-qaynatali bo'lib olishdi, sen bo'lsang... Huv, topgan matohing boshingda qolsin! Maktabing bilan qo'shmozor bo'lgur! Hali shoshmay tur, adabingni bermasammi seni...

Kelinoyimning do'qlari ham menga uncha kor qilmadi, uning qarg'ishlarini eshitaverib etim o'lib bo'lgandi. Ichiqoraligidan qariqiz derdi, bo'lmasa bo'yim o'zi shu yil bahorda sal cho'zilganini demasa, o'zim boyagi-boyagi, Duyshen aytmoqchi, sochi paxmoq malla qizman-ku...

Duyshenning gapiga jahlim ham chiqmasdi. «Sochim-ku paxmoq-ku-ya, – deb o'ylardim o'zimcha, – lekin malla emasman. Bo'yim yetsin bir chiroyli qiz bo'layki, odamlarning havasi kelsin!

Duyshen menga: «Ko'zlaring yulduzday yonib turadi, istarang issiq, Oltinoy», – deb aytib yuradi-ku!

Bir kuni maktabdan kelsam hovlimizda ikki begona ot bog'log'lik turibdi. Egar-jabdug'iga qaraganda, egalari tog'dan tushishgan. Ilgari ham bozor-o'chardan qaytishda hovlimizga kirib o'tishardi. Kelinoyimning qandaydir beo'xshov xoxolab kulgani ostona xatlamasimdanoq qu-log'imga chalindi:

- Jiyani bola, ko'pam pishiqlik qilaverma, kamib qol-maysan. Kelinoyimning qadrini jazmaning qo'lingga tek-kanda bilasan! Halizamon o'zing ham ko'rarsan! Xi-xi-xi!

Hammalari gur etib kulib yuborishdi, men ostona-da paydo bo'lganimni ko'rib, jim bo'lib qolishdi. To'rda namat ustiga yozilgan dasturxon yonida yuzlari qip-qizil, semiz bir odam o'tirgan ekan. U katta suvsar telpagi ostidan menga yalt etib qarab, tomog'ini qirib yo'talgan-day bo'ldi.

- E, keling, oppoq qiz, kela qoling oppog'im! - qar-sam, kelinoyim jilmayib, juda shirin so'z bo'lib qolibdi. Amakim ham namatning bir chekkasida yana birov bi-lan o'tiribdi.

«Tuz, ko'zir» deb qarta o'ynab, aroq ichib, ovqat yeb o'tirishibdi. Ikkovlarining ham kayfi bor-u, qarta urgan-da tebranib kallalarini qimirlatishadi.

Ko'k mushugim dasturxonga yaqin kelgan edi, yuzi qizil odam uni mushti bilan bir urdi, mushuk bechora jon achchig'idamiyovlab, bir burchakka borib jim bo'lib qoldi. Yegan mushti jonidan o'tib ketdi-da! Qanday qilib chiqib ketishimni bilmay turganimda, kelinoyim menga asqotdi:

- Aylanay bolam, ovqating qozonda, olib yeya qol, - dedi.

Uydan tashqari chiqib ketdim-u, lekin kelinoyimning tilyog'lamaligini ko'rib, ko'nglim g'ash bo'lib qoldi. Beix-tiyor hushyor tortdim. Chamasi, ikki soatlardan keyin mehmonlar otlariga minib, tog'ga jo'nab ketishdi. Keli-

noyim yana boyagiday: «Shumshuk, tirik yetimcha», – deb qarg'ay boshlagan edi. Ha, boyagi mastligida aytgan gaplari ekan-da, deb ko'nglim o'rniga tushdi.

Shu voqeadan biroz o'tgach, biznikiga bir ish bilan Sayqal buvi kirib keldi. Hovlida yurganimda uning: «Voy, bu nimasi! Uvoliga qolishdan qo'rqmaysanmi?» – deb ko'ngli buzilib gapirganini eshitib qoldim.

Kelinoyim bilan Sayqal buvi ikkalasi qattiq aytishib qolishdi, bir mahal Sayqal buvi qizarib-bo'zarib uydan chiqib ketdi. Kampir ham rahmi kelib, ham o'qrayib menga qaradi-yu, indamay chiqib ketdi. Ko'nglim g'alati bo'lib qoldi. Nega menga o'qrayib qaradiykin, nima yomonlik qiluvdim?

Ertasi kuni maktabga borsam, Duyshenning avzoyi buzuq ko'rindi, sir boy bermaslikka harakat qilmoqchi bo'ladi-yu, lekin nimadandir xafa. Yana razm solib tursam, men tomonga qaramaslik payidan bo'ladi. Darsdan keyin biz hammamiz gala-gala bo'lib maktabdan chiqqan edik, Duyshen meni chaqirib qoldi:

– To'xta, Oltinoy, – deb yonimga keldi-da, ko'zimga tikilib turib qo'lini yelkamga qo'ydi. – Uyingga borma, Oltinoy, gapimga tushundingmi? – dedi. Yuragim shuv etib ketdi. Kelinoyimning ko'nglidagi niyatini endi tushundim. – Javobini men o'zim beraman, – dedi Duyshen, – hozircha biznikida turasan, ko'zimdan uzoqqa ketmagin, xo'pmi?

Rangim o'chib ketgan bo'lsa kerak, Duyshen iyagimdan ko'tarib, ko'zimga tik boqdi:

– Qo'rqma, Oltinoy! – dedi, u odaticha kulib qo'yib, – men yoningda bo'lganimda hech kimdan qo'rqma. O'qishingdan qolma, hech nimani xayolingga keltirma!.. Qo'rqoqligingni o'zim ham bilaman-ku-ya... – deb esiga bir narsa tushgandan xoxolab kulib yubordi. – Senga an-

chadan buyon bir narsani aytmoqchi bo'lib yuruvdim. Esingdami, ho' o'shanda Qartangboy ota, azonda turib olib qayoqqadir chiqib ketgan edi. Bir vaqt qarasam, senga dam soldiraman deb, bilasanmi kimni – folbinni, haligi Jaynaqning kampirini boshlab kelibdi. – Nima-ga olib keldingiz, desam: – Bir dam solib qo'ysin, Olti-noyning yuragi qo'rqqanidan joyidan ko'chib qolibdi debdi. – E, bu alvastini jo'nating, bunga beradigan qo'y qani biz kambag'alda. Yolg'iz otni bo'lsa bo'rilar yeb ketdi, deb quvib yubordim. Sen uxlab yotgan eding, kavushini qo'lga berib chiqarib yuboruvdim, meni oppoq soqolim bilan uyatga qoldirding, deb Qartangboy ota bir haftagacha men bilan gaplashmay yurdi. Nimasini aytasan, kampir ikkovlari mehribon, ajoyib odamlar. – Yur endi, Oltinoy, uyga ketamiz, – deb Duyshen meni o'zi bilan olib ketdi.

Muallimimni bekorga xafa qilmaslik uchun o'zimni har qancha qo'lga olishga harakat qilsam ham, hadeb meni vahima bosaverdi. Kelinoyim kelib ura-ura oldiga solib olib ketsa, kim nima deya olardi? Keyin ko'ngillari-ga kelgan ishni qilishaveradi, ovulda kim ularning qo'lini tutardi? Kechalari mijja qoqmay, bir falokat boshlanadi, deb vahima qilib chiqardim.

Qay holatda yotib-turganimni Duyshen, albatta, bilardi. Yurak chigilimni yozib, ko'nglimni ko'tarish uchun ertasi kuni maktabga ikkita terak ko'chat olib keldi. O'qish tamom bo'lgandan keyin, Duyshen qo'limdan ushlab, bir chekkaga olib borib:

– Hozir ikkalamiz bir ish qilamiz, – dedi-da, menga sirli jilmayib qo'ydi. – Mana bu teraklarni senga atab olib keldim. Ikkalamiz ekamiz, bular katta bo'lib, baquvvat tortguncha, sen ham voyaga yetib, ajoyib odam bo'lib, gulday ochilasan. Qalbi pok, zehni o'tkir qizsan, nazarim-

da, o'qisang martabang baland bo'ladi. Bunga imonim komil, meni aytdi dersan, peshonang ham nishona berib turibdi. Hozir novdaday, shu terak ko'chatlariday navqironsan. Kel, Oltinoy, shu ko'chatlarni o'z qo'limiz bilan o'tqazaylik! Baxting o'qishdan ochilsin, chaqnagan ko'zingdan aylanay...

Bo'yim tengi yosh-yosh ko'k teraklar ekan. Maktabimizdan sal nariroqda ekib qo'ygan edik, tog' etagidan esgan shabada endigina yozilgan yaproqchalarni silab jon kirgizganday bo'ldi. Yaproqchalar zirillab, terakchalar tebranib qo'ydi.

– Mana ko'rdingmi? Bir chiroylik! – dedi Duyshen orqasiga tisarilib borib, – endi huv katta buloqdan ariq ochib kelamiz. Hali ko'rasan, biram sarvqomat bo'lib voyaga yetishsinki! Shu tepalikda og'a-iniday yonma-yon qad ko'tarib turishadi. O'tgan-ketganlarning ko'ziga tashlanib, hammaning bahrini ochadi. U vaqtga borib zamon ham boshqacha bo'lib ketadi. Oltinoy, boshimiz omon bo'lsa, u yaxshi kunlar ham nasib bo'lar...

Suyunganimdan ko'nglim shodlikka to'lib, nima deyishga gap ham topa olmay Duyshenga tikilib turaveribman. Uning rangpar yuzlari, cho'ziq qora ko'zlari qanday suluv, o'zi pok qalb egasi ekanligini ilgari bilmay yurganday, tol o'tqazganda loy bo'lgan barmoq bo'g'inlari, uzun-uzun zabardast qo'llari qo'qqisdan tegib ketganda kishining yuragi huzur qilishini sezmay yurgan ekanman. Hozir yuragimni hayajonga solgan allaqanday sezgi uyg'onib: «Duyshen og'ay, sizday bola tuqqan onaga rahmat... Sizni bag'ringa bosib o'pgim kelib turibdi!» – deb yuborishimga sal qoldi, yuragim dov bermadi, o'ylarimdan o'zim uyalib ketdim. Lekin hali-hali afsuslanib yuraman. Biroq, o'shanda tepamizda ko'm-ko'k osmon, to'rt tomonimiz ko'kalamzor adir-u, har birimiz o'z o'y-xayol-

larimiz bilan band edik. Boshimga tushgan xavf-xatarni shu baxtli onda butunlay unutib yuborgandim. Ertangi kunim nima bo'lishini ham, ikki kun bo'pti-yu, kelinoymeni izlab kelmaganini ham o'ylamay qo'ygan edim. Meni eslaridan chiqarib qo'yishdimikin yoki o'z ixtiyoriga qo'yib qo'yaylik deyishdimi? Keyin bilsam, Duyshen ko'nglimdan o'tib turgan hamma gaplarni bilib yurgan ekan, ovulga yetib kelganimizda:

– Ko'p ham qayg'uraverma, Oltinoy, bir ilojini toparmiz. Indinga volostga borib sening to'g'ringda gaplashib kelaman. Balki yordam berishar, seni o'qishga yubortirish niyatim bor. Borasanmi o'qishga? – dedi.

– Nima desangiz ham, muallim, ma'qul gap aytasiz, – deb javob berdim. Shahar degani qanaqa bo'lishini ko'z oldimga keltira olmasam ham, Duyshenning gaplarini eshitgach, ko'nglimda shaharga borib o'qish orzusi tug'ildi. Goh suyunib, goh begona yurtda holim nima kecharkin, deb vahima bosib, xullas, shu gap miyamda aylanib yuraverdi.

Ertasi kuni maktabda o'tirganimda ham shaharga borib qolsam kimnikida turaman, qani endi, savob uchun bironta odam boshpana bersa, o'tinini yorarman, suvini tashib berarman, kir-chirini yuvarman, axir qarab turmay, qo'limdan kelgancha rozi qilarman, deb xayol surib o'tiruvdim, to'satdan maktabimizning orqasida ot tuyoqlarining dupur-dupuri eshitilib qoldi.

To'satdan shitob bilan otliqlar paydo bo'lib, hozir maktabimizni yanchib vayron qiladiganday tuyuldi. Muallimimizning gapi qulog'imizga kirmay, hammamiz hang-mang bo'lib tosh qotib qoldik. Bu holatimizni payqagan Duyshen shoshib:

– Bolalar, ko'nglingizni bo'lmay o'qishingizga qaranglar, – dedi.

Lekin eshik shartta ochildi, qarasak, ostonada ach-chiq istehzo aralash kulimsirab kelinoyim turibdi. Duyshen eshik oldiga bordi-da, bosiq ovoz bilan:

– Xo'sh, xizmat? – deb so'radi.

– Xizmatimizning senga daxli yo'q, qizimni uzatmoqchi bo'lib yuribman. Hoy bepadar! – deb kelinoyim men tomonga otilgandi, Duyshen yo'lini to'sdi.

– Bular maktab qizlari. Uzatadigan qiz yo'q bu yerda! – dedi dadil va salobat bilan.

– Nima? Bor-yo'qligini hozir ko'rsatib qo'yamiz. Hoy, jiyan bola, qani kelinglar. Sochidan sudrab chiqinglar, bu yuzi qorani!

Kelinoyim otiqlardan biriga qo'li bilan ishora qilgan edi, anavi kungi suvsar telpak kiygan, yuzi qip-qizil, semiz odamga ko'zim tushdi. Uning ketidan qo'llariga uzun-uzun tayoq ushlagan yana ikki odam otdan tushib kelishdi. Duyshen eshik oldida turganicha o'rnidan qo'zg'almadi.

– Sen, hey daydi it, birovlarining qiziga o'z xotining-day xo'jayinlik qilmoqchisanmi deyman? Nari tur!

Shunday dedi-yu, suvsar telpakli xuddi ayiqday tashlanib Duyshenga dag'dag'a qildi. Duyshen eshik ke-sakisiga qattiq yopishib olib:

– Sizlarning bu yerga qadam qo'yishga haqingiz yo'q, bu – maktab! – dedi.

– Aytmadimmi? Bularning bir balosi bor. Uni o'zi al-laqachon yo'ldan urib olgan. Bu qanjiqni tekinginaga tuzog'iga ilintirib olgan! – deb kelinoyim chiyillab yubordi.

– Maktabing bilan nima ishim bor! – deb haligi semiz odam bo'kirib qamchisini ko'targan edi, Duyshen uning qorniga oyog'i bilan bir tepdi, semiz odam gup etib yerga yiqildi. Shu zahoti so'yil ushlab turganlar Duyshenning ustiga otilishdi. Qo'rqib rangi quv o'chgan bolalar

dod-voylashib yugurib yonimga kelishdi. Mushtlashish, so'yil zarbidan maktab eshigining tit-piti chiqib ketdi. Menga yopishib olgan bolalarni ham o'zim bilan sudrab mushtlashayotganlar tomonga otilib bordim.

- Qo'yib yuboringlar, muallimimizni urmanglar! Mana, kerak bo'lsam, meni olib ketinglar! - degan edim, Duyshen menga bir qarab qo'ydi. Yuzlari qip-qizil qonga bo'yalgan, dahshat va g'azabdan ko'zlaridan o't chaqnaib turardi. Yerdan bir parcha taxtani qo'lga oldi-da, u bilan hamla qila turib:

- Qochinglar, bolalar, ovulga qochinglar! Qoch, Oltinoy! - deb baqirdi. Azbaroyi zo'r berib baqirganidan ovozi bo'g'ilib qoldi.

Duyshenning qo'lini sindirishdi. U qo'lini ko'kragiga bosib, orqasiga tisarildi, ana ular bo'lsa qon hididan quturgan buqaday:

- Ur! Boshiga sol! O'ldir! - deb so'yil bilan uni yana rosa do'pposlashdi.

Darg'azab kelinoyim bilan suvsar telpakli bir sapchib yonimga kelishdi. Sochimni bo'ynimga o'rab, hovliga sudrab chiqishdi. Bor kuchim bilan ularning qo'lidan sug'urilib chiqishga urinib turganimda, ko'zim bir zumda yig'lashdan ham qo'rqib dong qotib qolgan bolalarga, devor tagida qora qoniga belanib yotgan Duyshenga tushdi.

- Muallim! Aylanay, og'a! Voydod, o'ldirishdi-ku bular, - deb baqirib unga intildim...

Qayoqda deysiz! Duyshen bir holatda... Yuz-ko'zlari, kiyimlaridan sog' joyi qolmagan. Ablahlarning kaltak zarbidan xuddi mast odamday, gandiraklab zo'rg'a oyoq ustida turar, likillab qolgan boshini tik tutishga harakat qilardi, ana ular bo'lsa tinmay do'pposlashardi. Meni yerga yiqitib, ikki qo'limni chilvir bilan orqamga bog'lashdi. Xuddi shu paytda Duyshen yerda sudralib qoldi.

– Og’a! – deb qichqirgan edim, og’zimni qo’l bilan yopib, o’zimni egar ustiga tashlashdi.

Suvsar telpakli odam otga minib olgan ekan, qo’li va ko’kragi bilan meni mahkam bosib oldi. Duyshenni urkaltak qilgan anavi ikkovi ham otga minib, hammalari jo’nab qolishdi. Kelinoyim otning yonida yugurgilab:

– Xo’p ta’ziringni yedingmi, juvonmarg bo’lgur! Jazmaning ham asfalasofilinga ketdi... – deb boshimga mushtlab ketayotganda, bir mahal orqadan qulog’imga:

– Oltinoy! – degan yurak-bag’irni ezadigan dahshatli ovoz eshitildi.

Osilib yotgan boshimni zo’rg’a ko’tarib qarasam, qop-qora qonga belanib chala o’lik qilingan Duyshen sog’ qo’liga kattakon bir tosh olib orqamizdan yugurib kelyapti. Uning orqasidan butun sinf bolalari uvvos solib og’aylab, baqirib kelishyapti.

– To’xta, hoy itlar! To’xta deyman! Qo’yvoringlar uni, qo’yvoringlar deyapman. Oltinoy! – deb gandiraklab yugurib bizga yaqin kelib qoldi.

Zo’ravnlar ot boshini tortishdi, ikkalasi Duyshenning atrofida ot aylantirib qolishgandi, u singan qo’lim xalaqit bermasin degan xayolda yengini tishlab otliqlarni poylab tosh otdi, lekin otgan toshi tegmadi.

Anavi ikkovi Duyshenni bittadan so’yil bilan urgandi, u loyga yiqilib tushdi. Ko’z oldim qorong’ilashib, dod solib yiglashayotgan bolalarning yerda yotgan muallimlari yoniga yugurishib kelib, dahshat to’la ko’zlarini unga tikib to’xtab qolishganini ko’rib qoldim, xolos. Meni qayerdan, qayoqqa olib ketishganini bilmayman. Ko’zimni ochsam, o’tovda yotibman. Qorong’i tushib kech kizar ekan, o’tov tuynugidan osmondagi hech narsadan bexabar yulduzlarning charaqlashi ko’zga chalinib, uzoq-uzoqlardan ariqning shuvullab oqishi, poda-po-

da qo'y haydab ketayotgan qo'ychivonlarning ovozlari eshitilib turardi. O'choq boshida qiyshaygan yog'ochday, qovoqlari soliq, unniqib qop-qorayib ketgan bir xotin o'tiribdi. To'rga qarasam, oh, qani endi ko'zimning o'qi bo'lsa-yu...

– Hey, xotin, turg'iz o'rnidan anuvni! – deb amr qildi yuzi qizil semiz odam. Qora xotin yonimga kelib, yog'ochday dag'al qo'llari bilan yelkamdan silkitib qo'ydi.

– To'qolingni bir amallab ko'ndir, bo'lmasa, baribir, o'z bilganimni qilaman!..

Shunday dedi-yu, anavi odamnusxa o'tovdan chiqib ketdi. Qora xotin bo'lsa o'rnidan qo'zg'almadi ham, og'zidan gap ham chiqmadi. Soqovmikin! Uning kul singari bo'zargan sovuq ko'zlarida hech qanday jon yo'q. Kuchuk bolaligidan miyasiga urilaverib ko'kmiya bo'lib qolgan itning termilgan ko'zlariga o'xshaydi. Yer ustidamanmi, qorong'i go'rga tushib ketganmanmi, o'lik-tirikligimni bilmay o'tiraverdim. Soyda oqqan suv mungli sharillab holimga achinganday, toshdan toshga urilib betoqat bo'layotganday...

Ming la'nat senday ichiqora dog'uli kelinoyiga! Iloym, uvolimga qolgin, qarg'ishim boshingga yetsin. To'kilgan ko'z yoshlarim, tanimdan oqqan qonlarim sel bo'lib seni o'z qa'riga tortsaydi!

Shu kecha meni o'n besh yoshimda qizligimdan judo qildilar... Meni zo'rlab xotin qilgan shu hayvonning bolalaridan ham yosh ekanman...

Ikki kun o'tib, uchinchi tunda bu kunimdan o'lganim yaxshi, mayli, o'ligim cho'l-biyobonlarda qola qolsin, quvib yetishsa o'qituvchim Duyshen singari jonim boricha olishib o'lganim yaxshi, degan o'y bilan qochmoqchi bo'ldim.

O'tov ichi qop-qorong'i, sekin yurib borib eshikni topdim, qo'lim bilan paypaslab qarasam, eshikni jun

arqon bilan tang'ib bog'lab qo'yishibdi, hadeganda qorong'ida arqon tugunlarini yechib eshikni ochish oson emas. Shundan keyin o'tov keragasini ko'tarib, ostidan sug'urilib biron iloj qilib chiqib ketmoqchi bo'ldim. Bor kuchimni ishga solib urinsam ham, butun harakatim bekor ketdi – o'tovni tashqaridan ham arqon bilan yerga tortib qattiq bog'lab qo'yishgan ekan, qo'zg'atib bo'lmadi.

Biron o'tkir narsa topib eshik iplarini qirqishdan boshqa iloj qolmadi. Qorong'ida paypaslab-paypaslab bilakdek yog'ochqoziqdan boshqa hech narsa topmadim. Jon achchig'ida shu qoziq bilan o'tov tagini kovlay boshladim. Miyamda faqat birgina fikr aylanib yuradi – yo bu yerdan qochib qutulaman, yoki bo'lmasa bu kunimdan o'lganim yaxshi, anavining xurragi, pishillashini eshitmasam bo'lgani, iloyim yo'lim oson bo'lsin, ajalim yetgan bo'lsa, mayli, bu qafasdan qutulib, muallimim Duyshenday o'z erkim uchun jonim bo'g'zimdan chiqquncha olishib o'la qolay!

To'qol nima degan odam bo'ldi! Bir umr yorug' dunyoni ko'rmagan sho'rli to'qol... Ham jismi, ham qalbi qul ikkinchi xotindan ham yomon xo'rlikka giriftor bo'lgan odam zoti bormi bu dunyoda!..

Jonim boricha yerni tirnab qaziy berdim. Keraga-ning tagidan ikki qo'l sig'adigan teshik ochilganda tong otib, nazarimda, ovul uyg'onganga o'xshadi. Eshikda itlar vovillab, odamlarning ovozi eshilib qoldi. Birozdan keyin yilqilar dupurlab, qo'ylar yo'talishib o'tdi-da, o'tovning yoniga kimdir kelib, arqonlarni yechib, o'tov tepasidan kigizlarni tushira boshladi.

Qarasam, indamas «kundoshim» qora xotin. Demak, ko'ch-ko'ch bo'layotgan ekan. Bugun azonda bu yerdan qo'zg'alib, dovon oshib boshqa qo'nishga ko'chib ketmoqchi bo'lib gaplashayotganlari kecha qulog'imga bir

chalinganday bo'lgandi. Sho'rim qurib, qochishim yana besh battar qiyin bo'lar ekan-da...

Keraganing ostini kovlagan joyimdan hech qimir-lamay yerga qarab o'tiraverdim. Yashirib ham nima qilardim... Baribir, o'tov tagi kovlanganini qora xotin ko'rdi-ku, ko'rsa ham, hech e'tibor bermay, indamay o'z ishini qilaverdi. Bu dunyosining unga hech daxli yo'g'-u, hayotning g'avg'osi uning his-tuyg'ulariga aslo taqilmay-diganday, o'zi bilan o'zi ovora, to'rda boshini ko'rpaga bur-kab ayiqqa o'xshab yotgan xo'jayinini, hoy, turing ko'chib ketyapmiz, deb uyg'otishni ham o'ziga lozim ko'rmadi.

Hamma o'tov kigizlari yig'ishtirib olingan edi, yap-yalang'och bo'ldi-qoldi, men bo'lsam hamon qafasga tushgan qushday o'tiribman, soyning naryog'ida odam-lar tuyalarga yuk ortib, to's-to'polon bo'lishib ko'chish taraddudini ko'rishyapti. Bir mahal soydan uchta otliq chiqib kelib, haligilardan nimanidir so'roqlashdi-da, biz tomonga yo'l olishdi. Avvaliga bular ko'ch ko'chirgani kelishgan bo'lsa kerak deb o'ylab o'tirdim. Keyin razm solib qarab ko'zimga ham ishonmay qoldim. Duyshen bilan yoqasiga qizil taqqan ikki militsioner to'g'ri biz-ning o'tovga qarab kelishyapti.

O'rnimdan turay desam holim yo'q, baqiray desam ovozim... Bir suyunib ketdimki, xayriyat, muallimim ti-rik ekan! Lekin, e-voh! Yuragim jarohatlangan, nomusim poymol etilgan... Jonim halqumimga kelib tiqilib qolgan-day, qulog'im bitib, a'zoyi badanim bo'shashib ketdi...

Yuz-ko'zlari bint bnlan bog'langan, chap qo'lini bo'yniga osib olgan Duyshen otdan sakrab tushib, eshik-ni oyog'i bilan bir itardi, shiddat bilan o'tovga kirdi-da, yuzi qizil odamning ustidagi ko'rpasini yulib olib irg'itib tashladi.

– Tur o'rningdan! – dedi g'azab bilan.

U boshini ko'tarib, ko'zini bir ishqaladi. Duyshenga tashlanmoqchi bo'lgan edi, militsionerlarning o'qtagan to'pponchalarini ko'rib jim bo'la qoldi. Duyshen chap qo'li bilan yoqasidan tortib, o'ziga yaqin keltirdi, ko'ziga tik boqib, g'azabdan lablarining qoni qochib:

– Tur, ablah! Qani, yur, ko'ngling tusagan yeringga olib borib qo'yamiz! – dedi. U itoatkorlik bilan o'rnidan qo'zg'aldi. Duyshen uni yana bir yoqasidan tortib ko'ziga tik boqdi-da, titroq tovush bilan:

– Sen uni giyohday oyoqosti qildim, rasvoyi olam qildim, deb xayol qilgandirsan? Bilib qo'y, la'nati, u zamonlar o'tib ketgan, hozir zamon bizniki, shu bilan endi sening kuning bitadi, – dedi. Uning etigini yalangoyoq kiydirib, ikki qo'lini orqasiga bog'lashdi, militsionerlar uni otga o'ngarib, biri yetaklab, biri haydab olib ketishdi. Men Duyshenning otiga mindim, u yonimda piyoda ketdi.

Biz yo'lga tushganimizda orqamizdan yurak-bag'irni ezadigan dahshatli baqirgan ovoz eshitildi. Qora xotin orqamizdan yugurib kelardi. U aqldan ozgan majnunday yugurib erining yoniga kelib, suvsar telpagini tosh bilan urib tushirdi, yuziga kul sochib yubordi:

– Qonimni suvday ichding, qonxo'r! Boshimga ne-ne kunlarni solmading, juvon o'lgur!

Mening qo'limdan endi o'liging qutulmasa, tiriging qutulmaydi! – deb baqirib o'kirganini eshitganda, yurak bag'rim ezilib ketdi.

Qirq yildan beri og'iz ochmay, erining ko'ziga tik qarolmay yurgan bu g'aribning yuragida yig'ilib qolgan dard-alamlari bugun hamma to'g'onlarni chilparchin qilib, seldek o'pirib chiqqanday bo'ldi. Uning chinqiriq ovozi baland-baland dara qoyalariga borib urilib, aks sadoday yangradi. Goh u, goh bu tomonga yugurib o'tib, ko'm-ko'k tomirlari o'ynab ketgan ori, kosovday qo'llari

bilan so'qaday boshini qayerga yashirishni bilmay tipir-chilab qolgan erining ustiga go'ng, qum sochib, kesak otib, qo'liga nima ilinsa, shu bilan urib, unga la'natlar yog'dirdi:

– Yurgan yo'lingda o't unmasin, iloyim, o'liging ko'mil-may dalada qolib ketsin, suyaging qaytib kelmasin, qar-g'a-quzg'unlar ko'zingni cho'qisin, qorangni ikkinchi ko'rmay, o'l, o'l, harom o'l! – dedi-yu, jinni bo'lgan odam-day baqirib-o'kirib, shamolda to'zg'ib ketgan sochlari-dan qochganday ko'zi tushgan tomonga yugurib ketdi.

Shu voqea ustiga yetib kelgan qo'ni-qo'shnilari ot choptirib uning orqasidan quvib ketishdi. Yomon tush ko'rib bosinqirab chiqqan odamday boshimning g'uvul-lashi to'xtamadi. Ko'z oldimni qorong'i parda bosib, es-hushimni yig'olmay, dilim g'ash, o'zim xunob ke-laverdim. Duyshen sal oldinda otni yetaklab ketyapti. U bint bog'langan boshini quyi solib, jimgina xayol su-rib borardi. Ancha yurganimizdan keyin kasofat dara ko'rinmay ketdi. Militsionerlar ilgarilab ketib ko'rin-may qolishgandi; Duyshen otni to'xtatdi-da, dard-alamli ko'zlari bilan birinchi marta menga tik qaradi.

– Oltinoy, kechir meni, seni bu kulfatlardan saqlay ol-madim, kechir meni, – dedi. Qo'llarimdan ushlab, qattiq bir xo'rsinib oldi. – Sen kechirganing bilan, Oltinoy, bari-bir o'zimdan bir umr domongir bo'lib yuraman.

Ho'ngrab yig'lab otning yoliga yuzimni qo'yib oldim. Ko'nglimni yig'i bilan bo'shatib olgunimcha Duyshen yonimda nafasini ham chiqarmay sochimdan silab turdi.

– Qo'y, Oltinoy, behudaga joningga jabr qilma, – dedi u bir vaqt. – Gapimga quloq sol, Oltinoy, o'tgan kuni vo-lostda bo'lganimda o'qishing to'g'risida gaplashib kel-dim. Shaharga yuborib o'qitamiz, deyishdi. Eshityapsan-mi? Yur, endi ketdik.

Adir oralab shildirab oqib turgan tiniq suvga yetganimizda Duyshen mehribonlik bilan menga qarab:

– Otdan tushib yuvinib olsang-chi! – dedi. Keyin cho’ntagidan sovun olib menga uzatdi, – Men nariroq borib otga o’t yedirib turay, yechinib suvga tushib yuvinib ol. Hammasini unut, zinhor xayolingga keltirma endi. Cho’milib ol, Oltinoy, yengil tortasan, xo’pmi?

Xo’p deganday bosh irg’adim. Duyshen nari ketib, ko’rinmay qolgan edi, yechindim, seskana-seskana suvga tushdim. Oq, ko’k, yashil, qizil toshlar suv tagidan menga ko’z tashlab qarab turishardi. Ko’m-ko’k, toshqin suv to’lqini to’pig’imga kelib urilib nimalarnidir vijirlab gap ochdi. Hovuchlab suv olib ko’kraklarimga sepdim. Badanimdan muzday suv oqib tushganini ko’rib shuncha kundan buyon birinchi daf’a beixtiyor kulib yubordim. Yayrab-yayrab kuldim! Yana anchagacha ustimga suv quyib turdim-da, keyin suvning chuqur joyiga o’zimni tashladim. Suv oqimi bir zumda meni yana sayoz joyiga olib chiqib qo’ydi, men bo’lsam yana o’rnimdan turib, ha-deb o’zimni qaynab ko’piklanib turgan oqimga otaman.

– Suvjon, shu kunlarning hamma shaltoq, ifloslarini yuvib ket! Meni o’zingday halol va musaffo qil! – deb shivirlab, o’zimdan-o’zim kulaman-u, lekin nimadan kulanimni o’zim ham bilmayman...

Oh, qani endi odamzodning bosgan izlari bir umr o’chmasaydi! Duyshen ikkimiz tog’dan tushib kelgan so’qmoq yo’lni topolsam, sajda qilib, muallimning bosgan izlarini o’pardim. Bu so’qmoq men uchun hamma yo’llardan ham aziz. Menga yangi hayot bag’ishlagan, yangi umid-orzular hadya qilgan, yorug’ dunyoga chiqargan o’sha kun, o’sha so’qmoq, o’sha yo’l xayrli bo’lsin... O’sha quyoshga ming bor rahmat, o’sha zamon tuprog’iga ofarin...

Ikki kundan keyin Duyshen meni stansiyaga olib bordi. Bu voqeadan keyin ovulda qolishga ko'nglim ham bo'lmadi. Yangi hayotga, yangi joyda qadam qo'yish kerak edi. Bu qarorim ovuldagilarga ham ma'qul bo'ldi. Sayqal buvim bilan Qartangboy otam meni kuzatib boshladi, ular ko'zlarida yosh, yo'limga atashgan tugun, xaltalarini ko'tarib, bolalarday yelib-yugurib yurishardi. Men bilan xayr-xo'shlashgani boshqa qo'shnilarimiz ham, tajang Satimqul ham yetib keldi. U:

– Xayr endi, bolam, Xudo seni o'z panohida saqlasin, oy borib, omon qayt! O'zingni dadil tut, Duyshenning yo'rig'idan chiqmasang, baraka topasan. Bizlarning ham uncha-munchaga aqlimiz yetadigan bo'lib qoldi, – deb oq yo'l tilab qoldi.

Maktabimiz bolalari brichka aravaning orqasidan ancha yergacha yugurishib kelib, uzoq vaqt qo'l silkiib xayrlashib turishdi. Meni bir nechta yetim bolalarga qo'shib, Toshkentga, bolalar uyiga jo'natishdi. Stansiya yada bizni charm kurtka kiygan bir rus ayoli kutib oldi. Stansiyaga kechga yaqin yetib keldik. O, aylanay sendan, ko'klam maysa, terakzor stansiyam! Yuragimning yarmi ni bir umr o'sha yerda qoldirib ketgan bo'lsam kerak...

Birozdan keyin poyezd ham yetib keldi. Bizning ayri-lishimizni bilgandek, mo'ralab qarab turgan sarvqomat teraklar kechki shamolda tebranib, bir-biriga allani-malarni shivirlab, oh tortib, hasrat qilganday bo'lishdi. Duyshen har qancha sabr-qanoatli bo'lsa ham, bu gal o'zini bosib turishga urinib, sir boy bermaslikka harakat qilsa ham, yurak dardini yashira olmadi: uning ko'ngli-dan nimalar o'tayotganini, baribir, o'zim ham bilib tur-gandim. Mening tomog'imga ham olovday bir narsa kelib tiqilib qoldi. Duyshen tikilgancha ko'zini mendan uzol-may, yuz-ko'zlarim, tugmalarimgacha silab turaverdi.

– Seni bir umr yonimdan siljitmasdim-ku-ya, Oltinoy, – dedi u. – Lekin, nima qilay, seni o'qishdan qoldirishga haqqim yo'q. O'zim ham uncha savodli emasman... Nima bo'lganda ham, o'qishga ketganing ma'qul! O'qib yaxshi o'qituvchi bo'lasan, maktabimiz esingga tushgan kezlari hali rosa kularsan ham... Mayli, iloyim tilagan tilagingga yetkazsin...

Shu orada darani yangratib uzoqdan parovoz ovozi eshitildi, poyezd chiroqlari ham ko'rinib qoldi. Stansi-yadagi odamlar yuklarini ko'tarib qimirlab qolishdi.

– Ana, hozir endi jo'nab ketasan! – dedi titroq ovoz bilan Duyshen, qo'limni qattiq siqib.

– Baxtli bo'l, Oltinoy, o'zingga ehtiyot bo'l, ishqilib o'qish payidan bo'l...

Biron javobga ham tilim bormadi, ko'zyoshlarim bo'g'ib qo'ygandi.

– Yig'lama, Oltinoy, – deb Duyshen ko'z yoshlarimni artib qo'ydi-da, to'satdan bir gap esiga kelib: – Anavi biz ekan terakchalarni, Oltinoy, men o'zim parvarish qila-man. Omon bo'lsang, katta odam bo'lib kelganingda, bo'y cho'zib chiroyli bo'lganini ko'rarsan hali.

Shu payt poyezd ham yetib keldi, sharaq-shuruq qilib vagonlar bir-biriga urilib to'xtadi.

– Qani endi, xayrlashaylik, beri kel, manglayingdan bir o'pay! – Duyshen meni qattiq quchoqlab peshonam-dan o'pdi. – Eson-omon bo'l, oq yo'l senga, baxting ochilsin, chirog'im! Hech nimadan qo'rqma, dadil bo'l!

Bir sakrab vagon zinapoyasiga chiqdim-da, orqam-ga qayrilib qaradim. Singan qo'lini bo'yniga osib olgan Duyshenning bilinar-bilinmas ko'z yoshi aralash men-ga termulib qarab qolgani hech ko'z oldimdan ketmay-di. Keyin menga qarab talpingan edi, shu onda poyezd o'rnidan qo'zg'alib jo'nadi.

– Xayr, Oltinoy! Xayr, chirog'im! – deb qichqirdi u.

– Xayr, muallim, xayr, aziz ustoz!

Duyshen vagon bilan yonma-yon yugurib boraverdi, keyin orqada qoldi, bir vaqt o'zini yana zarb bilan oldinga tashlab:

– Oltinoy! – deb baqirib yubordi. Menga muhim bir gapni aytolmay qolganiga o'ksinib baqirdi. Yuragining eng teran yeridan chiqqan bu nido hali-hali qulog'imdand ketgan emas...

Poyezd tunneldan chiqib, to'g'ri yo'lga tushib oldi, tobora tezlashib Qozog'iston qir-dalalaridan meni yangi hayot sari olib ketdi...

Xayr muallimim, xayr, birinchi maktabim, xayr, bolalik chog'im, xayr, yer ostida ko'zi ochilmay qolgan tiniq buloq singari, pinhon sof muhabbatim...

Ha, Duyshen orzu qilib bizlarga tasvirlab bergan katta shaharda, derazalari katta-katta maktablarda o'qidim. Rabfakni bitirganimdan keyin, meni Moskvaga institutga yuborishdi.

Shu uzoq o'qish yillari har gal boshimga mushkul ish tushib, umidsizlik meni yengmoqchi bo'lib hamla qilganida, eng qiyin daqiqalarda Duyshenni ko'z oldimga keltirardim, uning tayinlab aytgan gaplari menga madad berib, olg'a undar, tisarilishimga qo'ymasdi. Odamlarning bir o'qib miyasiga quyib olgan narsalari menga juda zo'r mashaqqatlar bilan nasib bo'lardi. Nega deganda, hamma darslarni boshidan boshlashimga to'g'ri keldi.

Rabfakda o'qib yurgan chog'imda muallimimga maktab yuborib, unda oshkora muhabbat izhor qildim, sizni kutishga ahd qilganman, deb xabar qildim. Lekin, afsuski, xatimga javob ololmadim. Shu-shu xat yozib turishimiz ham to'xtab qoldi. Nazarimda, u o'qishimga xalaqit bermaslik uchun mendan ham, o'z huzur-halovatidan ham voz kechdi shekilli. Balki, bu qilgan ishi to'g'ridir... Eh-

timol, boshqa sababi bordir?.. O'shanda ozmuncha qon yutdimmi, boshimga ne-ne xayollar keldi...

Birinchi dissertatsiyamni Moskvada yoqladim. Men uchun bu katta jiddiy yutuq edi. Ana o'sha yillari o'zim o'qish bilan ovora bo'lib ketib, ovulga borishga hech iloj topolmadim. Shu o'rtada urush boshlanib qoldi. Kech kuzakda Moskvadan Frunzega evakuatsiya qilinib ketayotganimizda o'sha muallimim meni birinchi marta o'qishga jo'natgan stansiyada poyezddan tushib qoldim. Baxtinga, ovulimiz yonidan sovxozga o'tib ketadigan bir arava ham uchrab qoldi.

O, jondan aziz Vatanim, sen bilan og'ir jang-u jadal kunlarida uchrashish nasib bo'ldi. Yurtimning obod bo'lganini ko'rib, quvondim. Yangi-yangi ovullar paydo bo'libdi, yangi-yangi ko'chalar ochilibdi, yangi ko'priklar bino bo'libdi... Lekin urush dilni siyoh qilib turibdi-da. Ovulga yaqinlashgan sari yuragim qiniga sigmay, tipir-chilay berdi.

Uzoqdan yangi-yangi, notanish ko'chalar, uy va bog'larga ko'z tashlab kelyapman. O'sha maktabimiz turgan tepalikka ko'zim tushdi-yu, yuragim shuv etib ketdi – tepalikda ikki azim terak yonma-yon qad ko'tarib, shamolda chayqalib turishibdi. Shu onda butun umrim bo'yi «muallim» deb atab kelgan odamimning o'z nomini birinchi marta tilga oldim:

– Duyshen! – deb shivirlab qo'ydim. – Duyshen, qilgan hamma yaxshiliklaring uchun rahmat! Esingdan chiqarmabsan, demak, o'ylab yuribsan... Ofarin, sendek sadoqatli zotga!..

Aravakash bola ko'z yoshlarimni ko'rib:

- Nima bo'ldi sizga, opa! – deb tashvishlanib so'radi.
- A, hech nima! Bu kolxozda biron kishini taniysanmi?
- Bo'lmasam-chi! Hammalari o'z odamlarimiz.

- Duyshenni bilasanmi, muallim bor edi-ku?

- Duyshen deysizmi? U armiyaga ketgan-ku. O'zim uni shu aravada voyenkomatga oborib qo'yuvdim.

Ovulga burilishda boladan, aravangni to'xtat, deb iltimos qildim, aravadan tushdim. Yerga tushib o'ylanib turib qoldim. Shu og'ir kunlarda tanish qidirib, meni taniysizmi, men falonchi bo'laman, deb uyma-uy yurishni o'zimga ep ko'rmadim. Duyshen bo'lsa armiyada ekan. In-naykeyin, kelinoyim bilan amakim bor joyga qadam bosmaganim bo'lsin, deb ont ichgandim. Odamzodning ko'p gunohlarini kechirish mumkin, lekin bunaqangi yovuzlikni hech kim kechirmasa kerak, amakim bilan kelino-yimga qoramni ko'rsatish niyatim ham yo'q edi. Yo'ldan burilib tepalikka - qo'shtarak yoniga qarab ketdim.

Eh, teraklar, jon teraklar! Qancha-qancha suvlar oqib o'tdi-yu, u mahalda sizlar ko'm-ko'k ko'chat edingiz! Mana, endi sizlarni ekkan, voyaga yetkazgan odamning hamma orzu-istaklari, aytgan gaplari ro'yobga chiqdi. Nega ma'yus ko'rinasiz, shovullab nimadan qayg'urasiz? Yo qish yaqinlashib qoldi, izg'irin shamollar yaproqlarimizni to'kib yuboradi deb, shuning tashvishini qilyapsizmi? Yo bo'lmasa xalqning g'am-g'ussasi, qayg'u-alami shox-shabbalaringizni zirqiratyaptimi? Ha, hali izg'irin qish ham keladi, bebosh bo'ronlar ham bo'ladi, lekin bahor ham keladi... Kuzgi yaproqlarning shovullashiga uzoq vaqt quloq solib turdim. Teraklar yonidan o'tgan ariqlarni kimdir yaqinda tozalab qo'yibdi: yerda oyoq, ketmon izlari bor. Ariq to'la limmo-lim tiniq suv, uzilib tushgan sap-sariq terak barglari suv yuzida qalqib turibdi.

Tepalikdan maktabning bo'yalgan tunuka tomi ko'rinib turardi, ilgari maktabimizdan nom-u nishon ham qolmabdi. Tepalikdan tushib, yo'lda uchragan brichka aravada stansiyaga qarab ketdim.

Urush tugab, g'alaba kunlari ham yetib keldi. Xalq ozmuncha qora kunlarni boshidan kechirdimi? Bolalar maktabga otalarining dala sumkalarini ko'tarishib yugurib ketishardi. Erkaklar qaytib yana mehnatga kirishib ketdilar, beva qolgan xotinlar ko'z yoshi to'ka-to'ka, oxiri taqdirga tan berishdi; qarindosh-urug', aka-ukalarini, erlarini umid bilan zoriqib kutganlar ham ko'p bo'ldi. Axir, hamma birdan qaytmadi-da.

Duyshenning holi nima kechganini bilolmay dog'da yurdim. Ovulimizdan shaharga kelib-ketib yurganlar, Duyshen bedarak bo'lib ketdi, selsovetga shunday qog'oz kelganmish deyishdi.

– Kim bilsin, balki o'lgandir, – deb tusmol ham qilishdi. – Bedarak ketganiga, axir, ozmuncha vaqt bo'ldimi... – deyishdi.

«Demak, muallimni qaytib kelmas ekan-da, deb ba'zi-ba'zida xayolimdan o'tkazib qo'yardim. O'sha stansiyada xayrlashganimizdan buyon diydor ko'rishish nasib bo'lmabdi-ya...»

Har zamon-har zamon o'tmishimni xotirlabman-u, yuragim g'am-g'ussaga to'lib-toshay deb qolganini payqamay yuravergan ekanman. Qirq oltinchi yili kech kuzakda Tomsk universitetiga ilmiy komandirovkaga jo'nab ketdim.

Sibir yerlariga birinchi marta qadam qo'yishim edi. O'sha qish oldi kezlarida Sibirning qahri kelgan-u o'zi g'amgin ko'rinardi. Asrlarni ko'rgan o'rmonlari derazadan qop-qora devorday tuyuladi. O'rmonlar oralig'idagi sayhon joylarda mo'risidan oq tutun burqirab turgan, tomlari qora qishloqchalar ko'zga tashlanib turadi. Muz qotgan dalalarga birinchi qor tushgan-u, havoda qar-

g'alar to'p-to'p bo'lib qag'illab parvoz qilib yurishibdi. Osmonning qovog'i soliq.

Poyezdda vaqtim chog' ketyapman. Kupemizdagi hamrohlarimizdan biri frontdan kelgan qo'ltiqtayoqli nogiron yigit harbiy hayotdan qiziq-qiziq voqealar va latifalar aytib kuldirgani-kuldirgan. Ajoyib-g'aroyib gaplarga shunday ustaki, beozor askiyalari ham xud-di chinday bo'lib ko'rinadi, vagondagilarning hammasi uni yaxshi ko'rib qolishdi. Novosibirskdan o'tganimizda poyezdimiz qandaydir razyezdga bir minutcha ushlalib qoldi. Men deraza yonida haligi yigitning sho'xligiga qarab kulib turgandim. Poyezd o'rnidan qo'zg'alib, jadallashdi, stansiyadagi yakka uy deraza oldidan suzib o'tganday bo'ldi, strelkachiga ko'zim tushganda derazadan shartta orqamga tisarildim-u, shu zahoti yana oynaga yopishib oldim. Uni, Duyshenni ko'rib qoldim! U budka yonida qo'lida bayroqcha tutib turgan edi. Nima bo'lganini o'zim ham bilmayman.

– To'xtating! – deb butun vagonni boshimga ko'tarib baqirdim-u, nima qilishimni bilmay, o'zimni vagon eshigi tomon otdim, shu lahzada ko'zim stop-kranga tushdi, shartta plombasini uzib oldim. Vagonlar bir-biriga urilib, poyezd birdan tormozlandi, yana shunday shiddat bilan orqasiga tisarildi. Polkalardagi yuklar gumburlab ag'anab tushdi, idish-tovoqlar shaqirlab ketdi, bolalar bilan xotinlarning yig'isi eshitildi. Kimdir vahimadan ovozi bo'g'ilib:

– Poyezd odamni bosib ketibdi! – deb baqirib yubordi.

Men bo'lsam vagon zinapoyasidan sakradim, nazarimda, jahannamga ag'anab tushganday bo'ldim, ko'zimga hech narsa ko'rinmay qoldi, aql-hushini yo'qotgan odamday strelkachining budkasiga – Duyshenning yoniga yugurdim. Orqamdan konduktorning hushtagi

eshitildi. Vagonlardan odamlar sakrab tushib, ular ham orqamdan yugurishdi. Bir nafasda poyezdning u boshiga borib yetdim. Duyshen ham menga qarab chopib kelyapti.

– Muallim, jonim Duyshen! – deb baqirdim-u, o‘zimni uning bag‘riga otdim.

Strelkachi menga qarab hayron bo‘lib to‘xtab qoldi. Duyshenning xuddi o‘zginasi, yuz-ko‘zlari quyib qo‘yganday, lekin ilgari mo‘ylov qo‘yib yurish odati yo‘q edi, o‘zi ham ancha keksayib qolibdi.

– Sizga nima bo‘ldi, singlim, nima gap? – deb mehribonlik bilan so‘radi u qozoq tilida. – Yanglishdingiz shekilli. Strelkachi Jongazin bo‘laman, otim Beynov.

– Beynov?

Alamim zo‘ridan, uyalganimdan dodlab yuborishimga sal qoldi, zo‘rg‘a o‘zimni bosib oldim, yer yorilmadi-yu yerga kirmadim.. Nima noma‘qulchilik qilib qo‘ydim? Yuzimni qo‘llarim bilan berkitib, boshimni xam qildim. Bu kunimdan ko‘ra yer yuta qolsa bo‘lmasmidi meni!

Strelkachidan uzr so‘rab, xalqdan kechirim so‘rashim kerak edi, men bo‘lsam xuddi tosh qotganday, damim ichimga tushib turaveribman. Yugurib kelgan yo‘lovchilar ham nima sababdandir jim turishardi. O‘zim bo‘lsam, hozir baqirib rosa so‘kishadi men betamizni, deb kutib turibman. Lekin hech kim miq ham etmadi. Mana shu mudhish jimlikdan qandaydir bir xotin:

– Bechora sho‘ring qurg‘urning ko‘ziga eri, yo ukasiga o‘xshab ko‘ringan-da! – dedi. Odamlarga jon kirdi:

– Muncha vahima qilmasa, – deb birov to‘ng‘illab qo‘ydi.

– Muncha yozg‘irmasangiz, axir, bu kasofat urushda ne-ne kunlar boshimizga tushmayapti deysiz... – deb shartta kesib gap qaytardi bir ayol.

Strelkachi qo‘llarimni yuzimdan olib:

– Qani yuring, vagoningizga olib borib qo'yay, sovuqda qoldingiz, – dedi. Shunday deb qo'limdan ushlab oldi. Bir tomonimdan yana bir zobit ushladi.

– Yuring, hechqisi yo'q, xafa bo'lmang, – dedi.

Odamlar yo'l berishdi, meni xuddi dafn marosimidaigiday ikki qo'ltig'imdan ushlab borishdi. Bizlar sekin qadam tashlab oldinda boramiz, qolgan hamma kishilar ketimizdan borishardi. U yoq-bu yoqdan yugurib kelayotgan yo'lovchilar ham bizga qo'shilishib borishardi.

Kimdir tivit ro'molini yelkamga tashladi. Kupedagi qo'ltiqtayoqli hamrohimiz yon tomonda oqsoqlanib borardi. U sal oldinga o'tib yuzimga bir qarab oldi. Xushchaqchaq, mehribon va dovyurak bu sho'x yigit nima uchundir bosh yalang, nazarimda, ko'zlaridan miltillab yosh oqib ketyapti. Buni ko'rib mening ham ko'zim yoshlandi. Poyezd bo'ylab ohista qadam tashlab boryapmiz, telegraf simyog'ochlarining hushtak chalib guvullashlari qulog'imga xuddi marsiyaday eshitilardi. «Yo'q, endi uni ko'rish menga nasib bo'lmaydi».

Vagonimiz yonida bizni poyezd boshlig'i to'xtatdi. U barmog'ini menga bigiz qilib, bir nimalar deb baqirar, sud javobgarligi, jarima haqida nimalarnidir jahl bilan gapirardi. Men bo'lsam bu gaplarga e'tibor ham bermadim, shu paytda dunyoni suv olib ketsa to'pig'imga ham chiqmasdi. U protokolini qo'limga tutqazib, qo'l qo'ydirib olmoqchi bo'ldi. Men bo'lsam qalam olishga ham madorim yo'q. Shu paytda haligi hamrohimiz uning qo'lidan qog'ozni yulib olib, qo'ltiqtayoqlab tumshug'ining tagiga borib yuziga baqirdi:

– Tinch qo'ysang-chi, uni! Men qo'l qo'yaman, stop-kranni uzgan men bo'laman, javobini o'zim beraman...

Kech qolgan poyezd Sibir yeridan, qadimgi rus o'lkasidan g'izillab boradi. Tun qorong'isida qo'shnimning gitarasidan mungli kuy sadolari yangraydi.

Yillar ketidan yillar keldi. Turmush o'z yo'lidan qolmay, porloq kelajak va uning katta va kichik g'am-tashvishlari bir umr da'vatini bas qilmadi. Yoshim bir joyga borib qolganda erga chiqdim. Umr yo'ldoshim tuzuk, bama'ni odam, bolalarimiz bor, oilamiz ahil, apoq-chapoqmiz. O'zim falsafa fanlari doktoriman. Tez-tez safarda bo'laman. Juda ko'p mamlakatlarda bo'ldim.... O'sha-o'sha ovulimizga bormagandim. Buning o'ziga yarasha ancha-muncha sabablari bor edi, albatta. Lekin o'zimni oppoq qilib ko'rsatish niyatim yo'q. Ovulim bilan bordi-keldim uzilib qolganligi yaxshi emas, bunda o'zimni gunohkor deb bilaman. Lekin peshonamga yozilgani shu ekanmi...

Men o'tmishimni unutib yuborganim yo'q, unutib yuborishga qurbim ham yetmasdi. Yo'q, undan qandaydir uzoqlashib qoldim, xolos.

Tog'larda shunday chashmalar bo'ladiki, yangi yo'l ochilsa, bu chashmalarga eltadigan so'qmoq yo'llar esdan chiqib ketadi, suvsaganda yo'ldan burilib boradigan yo'lovchilar tobora kamayadi, shu bilan bu chashmalarni yalpiz yoki na'matak bosib ketadi. Keyin bora-bora yo'lovchilar ko'ziga ko'rinmay ham qoladi. Bunday chashmalar onda-sonda birontaning esida qolib jazirama issiq kunlarda tashnasini qondirish uchun yo'ldan burilib chashma boshiga borsa-borar. Yo'lovchi keladi-yu, o't bosib ketgan chashmani qidirib topadi. Giyohlarni amallab ochadi-yu, hayratidan «oh!» deb yuboradi: allaqachonlardan buyon hech kim loyqalatmagan, muzdek buloq suvining tiniqligi va chuqurligini ko'rib hayratda qoladi, buloqda u o'zini ham, quyoshni ham, osmonni ham, tog'-toshlarni ham ko'radi... Ko'radi-yu, shunday joylarni bilmaslik gunoh, yor-birodarlar-

ni ham bundan xabardor qilish kerak, deb ko'nglidan o'tkazib qo'yadi. Shunday deb o'ylaydi-yu, yanagi safar-gacha o'zi ham esidan chiqarib qo'yadi. Ba'zan hayotda ham shunday bo'larkan, shuning uchun ham buning oti hayot bo'lsa kerak... Yaqinda ovulimizga borib kelganim-dam keyin bunday chashmalar yodimga tushib qoldi.

Siz o'shanda meni, nima vajdan birdaniga Kurkure-dan ketib qoldiykin deb hayron bo'lgandirsiz? Hozir sizga yorilib aytgan dardlarimni o'shanda odamlarga aytсам bo'lmasmidi?

Yo'q, o'shanda ko'nglim juda buzilib, nomus kuchlilik qildi, o'zimdan-o'zim uyalib ketdim, shu vajdan darhol jo'nab ketdim. Mundog', yuragimga quloq solib ko'rsam, Duyshen bilan diydor ko'rishgulik holim yo'q, ko'ziga tik boqib qarolmasdim. O'zimni bosib, yurak to'lqinimni tinchitishim kerak edi, fikr-o'ylarimni bir joyga to'plab, faqat ovuldoshlarimga emas, yana boshqa ko'pdan-ko'p do'stlarimga aytmoqchi bo'lgan gaplarimni yaxshilab o'ylab bir qarorga kelishim zarur edi.

O'zimni gunohkor his qilganimning yana bir boisi shuki, bu izzat-ikromlar menga emas, boshqa bir zotga atalishi kerak edi. Yangi maktabning ochilish marosi-mida men emas, boshqa bir zotni to'rga o'tqazish lozim edi. Bunga hammadan avval faqat birinchi muallimimiz, ovulimizning birinchi kommunisti, qariya Duyshenning haqi bor edi. Holbuki buning aksi bo'ldi. Biz hammamiz to'kin dasturxonda mehmon bo'lib o'tirdig-u, bu bebaho odam shu ulug' ayyom kuni ham pochtachiligini qo'ymay, bir zamonlar shu maktabda o'qib odam bo'lgan tala-balarning yuborgan tabrik telegrammalarini maktabning ochilish vaqtiga yetkazish tashvishida yurdi. Bu ittifoqo sodir bo'lgan voqea emas. Bunday hodisalarni men o'zim ko'p ko'rganman. Shuning uchun ham men o'z-o'zimga

savol beraman: oddiy kishilarni Lenin singari astoydil izzat-hurmat qilish odatimizni, ajabo, qachon tark qilib qo'ydik?.. Xudoga shukr, hozir bu narsalar haqida riyo-korlik, tilyog'lamalik qilmay, ro'yirost gapiradigan bo'lib qoldik. Bu jihatdan ham Leninga yanada yaqinroq bo'lib olganimizdan o'zimizni ming bor baxtiyor his qilamiz.

O'z zamonasida Duyshenning qanday muallimlik qil-ganidan yoshlar bexabar. Kattalardan ko'plari dunyodan o'tgan. Duyshenning shogirdlaridan ko'plari urushda halok bo'lib ketishdi, ular chinakam sovet jangchilari edilar.

Muallimim Duyshenning qissasini yoshlarga yetka-zishni o'z burchim deb bilardim. Mening o'rnimda har qanday kishi bo'lganda ham shunday qilardi, bu – tur-gan gap. Lekin, afsuski, ovuldan uzilib qolgandim! Duy-shendan ham xabar ololmay, bora-bora uning siymosi xotiramda sokin muzeylarda saqlanadigan aziz yod-gorlikday bo'lib qoldi. Hali muallimim huzuriga borib, gunohimni bo'ynimga olib, undan kechirim so'rashim bor. Yolvorib, uzr so'rayman.

Moskvadan qaytib kelganimdan keyin Kurkurega borish niyatim bor; odamlarga yangi internat-maktabga «Duyshen maktabi» deb nom qo'yishni taklif qilmoqchi-man. Internat-maktabga hozir pochtachilik qilib yurgan shu oddiy kolxozchining nomini qo'ysak deyman. Siz ham, ovuldosh do'stim, mening bu taklifimni quvvat-larsiz, deb umid qilaman. O'ylayman, iltimosimni yerda qoldirmassiz.

Moskvada hozir tun, soat bir. Mehmonxona balko-niga chiqib, osmondagi yulduzlarday charaqlab turgan bepoyon Moskva chiroqlarini tomosha qilib, ovulimga borsam, muallimim bilan ko'rishib, oppoq soqollaridan o'psam, deb xayol surib turibman.

Derazalarni lang ochib yubordim. Uyga rohatijon havo kirib keldi. Yorishib borayotgan ko'kish tong nurida boshlab qo'ygan etyud va xomaki suratlarimni ko'zdan kechirib turibman. Bunday suratlarim ko'p, bir necha marta hammasini yangidan boshlagan paytlarim ko'p bo'lgan. Lekin yaxlit bir surat haqida fikr aytishga hali erta. Eng muhim narsani hali topganimcha yo'q. Tong sukunatida xayol surib qadam tashlab yuribman, hech o'yimning oxiriga yetolmayman. Har gal ham shu kayfiyatda o'tadi. Har gal, suratim hali xayol pardasidan chiqmagan, deb o'zimni qattiq ishontiraman. Shunday bo'lsa ham, hali alvonga tushmagan suratim ustida sizlar bilan gaplashish niyatim bor. Maslahatlashmoqchiman. Bu suratim ovulimizning birinchi ustozi, birinchi kommunist qariya Duyshenga bag'ishlanadi, buni albatta bilib turibsiz.

Lekin murakkab hayot, muqaddas kurashni, turli-tuman taqdir va insoniy hislarni bo'yoqlar bilan ifoda qilish qo'limdan kelarmikin, shu tomonini hali o'zimcha tasavvur qilolmay yuribman. Bu limmo-lim to'la kosani chayqatmay, bir qatrasini ham zoye ketkizmay siz zamonadoshlarimga yetkazishning iloji bormikin? Niyatimni sizga yetkazish bilan birga, uni hammamizning ijodimizga aylantirish uchun nima qilsam bo'larkin?

Bu suratni chizmaslikka ilojim yo'q, lekin shuncha o'y-xayollar, andisha-yu anduhlar meni qamrab olgan-ki! Ba'zan o'ylab o'tirib, bu niyatimni ro'yobga chiqarish qo'limdan kelmas, degan umidsizlik meni yengganday bo'ladi. Ba'zan bo'lsa qayoqdan ham taqdir qo'limga rassom qalamini tutqazdi, deb yana bir hayajonga tushaman. Qanday azob, qanday nadomat kunlarga qoldim o'zim!

Ba'zan bilaklarimga kuch to'lib, o'zimni shu qadar baquvvat his qilamanki, tog'ni talqon qilish ham hech gap bo'lmay qoladi menga. Shunday kezlarda: razm sol, o'rgan, sarasini sarakka chiqar, deb xayol surib ketaman.

Duyshen bilan Oltinoy qo'shteragini suratga sol, axir, sen bu teraklar qissasini bilmasang ham, yoshligingda senga ozmuncha huzur bag'ishlaganmi! Oftobda unniqib ketgan yalangoyoq bolaning suratini sol. U bola balandga chiqib, terak shoxiga o'tirib, uzoq-uzoqlarga zavq bilan ko'z tashlab turibdi.

Yoki bir surat solib, unga «Birinchi muallim» deb nom qo'y. Bunda Duyshen bolalarni qo'lga ko'tarib suvdan o'tkazib turgan bo'lsin-u, qip-qizil pochapo'stin kiygan, semiz-semiz o'ynoqi ot mingan anavi to'pos odamlar xo'rlashib, uni mayna qilishayotgan bo'lsin...

Yo bo'lmasa muallimning Oltinoyni shaharga kuza-tib turganini tasvirla. Oxirgi marta ko'ksidan nido otilib xayrlashgani esingdami? Shu lahzani shunday ajoyib suratga tagidan hali ham ketmagan Duyshen nidosi singari har bir kishining yuragida aks sado bersin.

O'zimga-o'zim shunday deyman. O'zimga-o'zim ancha gaplarni ma'qullayman-u, lekin hammasi ham ro'yobga chiqavermaydi-da... Suratim qanday chiqishiga hozir ham ko'zim yetmaydi, lekin bir narsaga qattiq ahd qilganman: izlanaman.

1962-yil

BO'TAKO'Z

Qissa

Birinchi bob

Buloqdan endigina yarim chelak suv olgan ham edimki, dasht bo'ylab kuchli qiyqiriq yangradi:

– He-e-ey! Akademik, tumshug'ingga tushirama-an!

Men qulog'imni ding qilib, toshday qotib turardim. Aslida, ismim Kamol, bu yerda Akademik deb laqab qo'yishgan edi. Ha, o'ylaganimday bo'lib chiqdi. Narigi tomondan traktorning «tir-r» etgan ovozi eshitilmasdi. Tumshug'imga tushirmoqchi bo'lgan odam o'sha, Abubakir. U yana dag'dag'a qilib, rosa so'kadigan bo'ldi-da, hatto musht ko'tarishdan ham qaytmaydiganlardan u. Suv yetkazib berishga ulgura olmayapman, traktor ikkita, men bo'lsam yakka o'zim. Shunga qaramay, manovi yakka ot-aravada ularga suv ham, yonilg'i ham, moy ham, yana boshqa balo-battarlarni yetkazib berishim kerak. Traktorlar bo'lsa bu atrofdagi yakka-yu yagona hisoblangan buloqdan tobora uzoqlashib borardi. Ular yonilg'i sisternalari saqlanadigan birdan-bir shiypomizdan borgan sayin olislab ketmoqda. Shiypomni yaqinroqqa ko'chirishga urinib ko'rdik, ammo qayoqda deysiz, u ham suv bilan bog'liq-da. Abubakirga o'xshaganlar bo'lsa buni tushunishni istamaydi: «Tumshug'ingga solaman! – deb baqirgani-baqirgan. – Mening bu yerda og'zidan so'lagi oqib yurgan landavur studentni deb bekorga vaqt o'tkazishga toqatim yo'q», – deydi.

Men esa u o'ylagandek student ham emasman. Hatto institutga kirishni xayolimga ham keltirmaganman.

Maktabni tugatishim bilanoq shu yerga. – Anorxoy dashtiga kelgan edim.

Bizni bu tomonga yuborayotganlarida majlisda hammamizni, shu jumladan, meni ham: «Qo'riq yerlarni zabt etuvchi dongdorlar, yangi o'lkalarni kashf etuvchi qo'rqmas tashabbuskorlar!» deb atashgan edi. Dastlab shunaqa edik, endi-chi?.. Aytishga ham uyalasan kishi: «Akademik». Bu laqabni menga Abubakir qo'ygan. Bunga o'zim aybdorman. Ko'nglimdagini yashira olmayman, xuddi yosh boladek o'z-o'zimga gapirib, xayollarga berilib ketaman, keyin odamlar mendan kulib yurishadi. Lekin ular buning uchun men emas, mendan ko'proq tarix o'qituvchimiz, o'lkashunos Oldiyorov aybdor ekanini bilsalar edi... Shu o'qituvchimizning gapiga kirib, endi rosa ta'zirimni yeyapman...

Shu asnoda, bochkani to'ldirmasdanoq soy bo'ylab yo'lga tushdim. Aslini aytganda, bu yerlarda sira yo'l bo'lmagan. Bu yolg'izoyoq yo'lni ham aravada qatnayverib, o'zim ochganman.

Qoramtir, keng dala etagida traktor turibdi. Uning kabinasi ustida Abubakir o'tiribdi. U havoda mushtini o'ynatib, hamon meni so'kar, go'rdan olib, go'rga tiqardi. Men otga qamchi bosdim. Bochkada suv chayqalib yelkamga sachrar, ammo men buni pisand qilmay, otni battar qamchilar edim. Abubakir hozir ta'zirimni bersa kerak. Bu yerga yuborishlarini o'zim iltimos qilganman. Hech kim meni majbur etgani yo'q. Boshqa yigit-qizlar Qozog'istonga, gazetalarda yozilayotgan haqiqiy qo'riq yerlarga ketishgan. Men bo'lsam bir o'zim Anorxoy dashtiga kelibman. Bu yerda shu yil bahorda birinchi marta ish boshladilar. Shunda ham atigi ikkita traktor bilan ishga kirishildi. O'tgan yili agronom Sorokin (u bu yerda hammamizning boshlig'imiz hisoblanadi) bir yerda bahori arpa ekib, sinab ko'rgan ekan.

Aytishlariga qaraganda, hosil yomon bo'lmabdi. Agar ish shu zaylda davom etsa, ehtimol Anorxoy dashtida yem-xashak masalasini hal qilish mumkin bo'lib qolar. Biroq hozircha ehtiyotkorlik bilan ish ko'rish kerak. Anorxoy saratonda qaqrab ketadi: hatto tikanlar ham turgan joyida qovjirab qoladi. Erta kuzda mollarini shu yerga qishlovga haydab kelgan kolxozlar esa hali ekin-tikinni boshlamay «qani ko'raylik-chi, boshqalar nima qilar-kin», deb kutib turadilar. Buning ustiga, biz bu yerda ozmiz, bor-yo'g'i: ikki traktorchi, ikki pritsepchi, oshpaz ayol, suv tashuvchi, ya'ni men va agronom Sorokin. Qo'riq yerlarni zabt etuvchilar armiyasi mana shulardan iborat. Kim bilsin, ehtimol bizning haqimizda hech narsa bilmas, biz ham olamda nimalar bo'layotganidan bexabarmiz. Goho Sorokinga biror yangilik topib kelardi. U otda yaqin atrofdagi cho'ponlar huzuriga borib, ratsiya orqali boshqalar bilan janjallashib, qilingan ishlardan hisob berar edi. Gap bunday ekan-u men bo'lsam qo'riq yerlarni, cheksiz dashtlarni ko'raman deb yuribman!

Darvoqe, buning hammasiga tarix o'qituvchimiz Oldiyorov sababchi bo'ldi-ya. Shu odam bizga Anorxoy dashtini boplab ta'riflagan edi: «Asrlar bo'yi qo'l urilmay, Qo'rday yonbag'irlaridan tortib to Balxash qamishzorlarigacha cho'zilib ketgan Anorxoy dashti erman-u shuvoqzorlar bilan bezanib, savlat to'kib yastanib yotibdi. Afsonalarga qaraganda, qadim zamonlarda uyur-uyur yilqilar Anorxoy tepaliklarida adashib, dom-daraksiz yo'qolib ketgan. So'ng yovvoyilashib ketgan otlar to'dalashib uzoq vaqtlar daydib yurishar ekan. Anorxoy – o'tmishning tilsiz guvohi, dahshatli janglar maydoni, ko'chmanchi sahroyi qabilalarning makoni. Bizning zamonamizda esa Anorxoy dashtlari boy va saxiy chorvadorlik o'lkasiga aylantirilishi kerak!..» va hokazo, shunga o'xshash gaplar.

O'sha kezlarda Anorxoyni kartadan ko'rish qanday

zavqli edi: u kaftdaygina joyni egallab yotardi. Endi-chi? Erta tongdan kechgacha bu la'nati aravani u yoqdan bu yoqqa taraqatib haydaganim-haydagan. Kechqurun holdan toyib, yuz mashaqqat bilan otni arang aravadan chiqaraman-da, oldiga toy-toy qilib bog'lanib, mashina-da keltirilgan pichandan tashlab qo'yaman. So'ng osh-pazimiz Addey nima bersa ham yeb olaman-da, o'tovga kirib mukka tushganimcha toshday qotib uxlab qolaman.

Darhaqiqat, Anorxoy erman-shuvoqzorlar bilan bezanib, savlat to'kib yotardi. Qani endi, vaqt bo'lsa-yu, bu cheksiz dashtlarni soatlab kezib, uning go'zalligidan bahramand bo'lsang. Hammasi ham mayli-yu, ammo bir narsaga hayronman: Abubakirga mening nimam yoqmay qoldi, u meni nega bunchalik yomon ko'radi? Agar bu yerda meni nimalar kutayotganini ilgaridan bilsaydim... Men har qanday tabiiy qiyinchiliklarga chidashga tayyorman. Axir, bu yerga mehmonga kelganim yo'q-ku. Biroq, negadir, birga yashab, birga ishlashimiz lozim bo'lgan odamlar haqida sira o'ylamagan ekanman, hamma yerda ham odam – odam-ku deganman-da. Men bu yerga mashinada ikki kunda yetib keldim. Mana bu to'rt g'ildirakli aravani ham men bilan birga olib kelishdi. O'sha paytda uning dastidan shunchalik azob-uqubat-da qolishimni xayolimga ham keltirmagan edim. Axir men bu yerga pritsepchi bo'laman, deb kelgan edim-ku. Bir bahor traktorda ishlab, uni o'rganib olib, traktorchi bo'lib qolaman degan orzuda edim. Rayonda ham menga xuddi shunday deyishgan. Mana shu orzu meni Anorxoyga boshlab kelgan. Bu yerga kelib qarasam, pritsepchilar yetarli ekan, meni suv tashishga qo'yishdi. Boshdayoq bu ishni rad etib, uyga qaytib ketishim mumkin edi. Nega desangiz, men hozirgacha aravaning shotisini ham, bo'yinturuqni ham ushlab ko'rmagan edim. Umu-man shu kunga qadar hech qayerda ishlaganim ham yo'q

edi. Faqat shanbaliklardagina, qand zavodida onamga ko'maklashardim. Otam frontda halok bo'lgan ekan.

Men uni eslay olmayman. Shuning uchun ham mustaqil hayot boshlashga qaror qilgan edim... Nima bo'lsa ham is-sig'ida qaytib ketishim kerak edi. Lekin uyaldim. Bu yerga kelish oldidan majlisda qancha duv-duv gap bo'ldi, axir. Onam ham rozi bo'la qolmadi; u mening vrach bo'lishim-ni orzu qilardi. Ammo men o'z fikrimda qat'iy turib oldim, sizga yordam beraman, deb ko'ndirdim. Cho'lga borish-ga qat'iy bel bog'lab, tezroq yo'lga chiqishga oshiqardim. Endi darrov qaytib borsam odamlarning yuziga qanday qarayman? Xullas, aravada suv tashishga to'g'ri keldi. Ammo boshimga tushgan kulfatlarning boisi bu emas.

Bu yoqqa kelayotganimda yo'l-yo'lakay, mashina us-tida tik turganimcha chor atrofga suqlanib boqardim, mana, qadimiy afsonaviy Anorxoy dashti! Mashina yas-si tepaliklarda, endigina yashil tusga kirib kelayotgan dasht yuzida arang ko'zga chalinib turgan yo'l bo'ylab yeldek uchib borardi. Yerlar qor namidan bug'lanib yotardi. Nam havoda bulturgi tomirlardan endigina nish urib chiqayotgan Anorxoy yovshanlarining achchiq hidi dimoqqa urilib turardi.

Qarshidan esayotgan shamol keng dashtlikdan ta-biatning bir olam shovqinini va sof bahor nafasini olib kelardi. Biz ufq sari yelib borardik, u esa olis-olislarda, maysa bilan qoplangan tepaliklar ostida orqasiga tisa-rilib, Anorxoy dashtining ko'z ilg'amas kengliklari sari imlayotgandek, tobora uzoqlashib ketmoqda edi. Shun-da men go'yo o'zimni o'tmish zamonlarning sadolarini eshitayotganday sezdim. Yer go'yo ming-ming tuyoq-lar ostida larzaga kelib guvullaydi. Sahroyi ko'chman-chilarning son-sanoqsiz otliq askarlari nayza va bayroq-larini ko'tarib okean to'lqinlari singari dahshatli hay-qiriy, g'ala-g'ovur bilan yelib-yugurishardi. Ko'z o'ngim-

da dahshatli jang manzarasi namoyon bo'lardi. Temir jaranglab, odamlar qiy-chuv ko'tarishar, otlar bir-birlarini tishlab, tepishardi. Mening o'zim ham, qayerdadir, mana shu qaynoq jang ichida yurardim go'yo... Ammo jang suronlari tinib, bahor fasli kirishi bilan Anorxoy dashtida oq o'tovlar yoyilib ketar, qishloq ustida tezak tutunlari osmonga o'rlar, chor atrofda qo'ton-qo'ton qo'ylar, yilqi podalari o'tlab yurar, tuya karvonlari qo'ng'iroqlarini jaranglatib qayoqdandir kelib, qayoqqadir yo'l olar edi...

Parovozning uzoq-uzoqlarga taralgan cho'ziq ovozi meni hushimga keltirdi. Yolini hilpiratib, dumini yoyib, yeldek uchib borayotgan poygachi ot kabi, vagonlar ustiga tutun burqsitib parovoz o'tib borardi. U uzoqdan menga xuddi shunday tuyuldi. Poyezd borgan sari kichrayib, qora chiziqday bo'lib qoldi va nihoyat ko'zdan g'oyib bo'ldi. Biz dashtda joylashgan yakka-yolg'iz razyezd yonidagi temiryo'lni kesib o'tib, yana yo'limizda davom etdik...

* * *

Manzilga yetib kelgan dastlabki kunlarda o'zimni osmondan tushganday his qildim. Yo'lda xayolimni band etgan manzaralar hamon ko'z o'ngimdan ketmasdi. Dala shiyponining yaqinidagi tepalik ustida qadimiy yodgorlik - xotin kishining haykali turardi. Kulrang, qo'pol yo'nilgan bu granit parchasi necha asrlar mobaynida yerga chuqur botib, qo'riqchi singari, yiroqlarga boqib turardi. Uning yomg'ir va shamol ta'siridan lat yeb, biroz qiyshaygan o'ng ko'zi, qorachig'i oqib, puchayib qolgan-day, qovoqlari ostidan xo'mrayib turishi kishini vahimga solardi. Men unga uzoq vaqt sinchiklab qarab turdim, so'ng o'tovga kelib, Sorokindan so'radim:

- O'rtoq agronom, sizningcha bu yerga manovi haykalni o'rnatgan kim?

Sorokin qayoqqadir ketishga otlanayotgan edi.

– Qalmoqlar oʻrnatgan boʻlsa kerak, – dedi u otga mina turib va joʻnab ketdi.

Koshki, u vaqtlarda meni bunday javoblar qanoatlan-tira olsa! Hali yaxshi tanishib ulgurmagan boʻlsam ham traktorchi va pritsepchilarga murojaat qildim:

– Yoʻq, bunday boʻlishi mumkin emas. Qalmoqlar bu yerga oʻn yettinchi asrda kelishgan. Bu qabr-ustida-gi haykal boʻlsa oʻn ikkinchi asrga mansub. Aftidan, bu xotin haykalini moʻgʻullar gʻarbga qilgan buyuk hujum davrida oʻrnatishgan. Biz, qirgʻizlar ham ular bilan bir-ga Yenisey sohillaridan bu yoqqa – Tyanshan oʻlkalariga kelib qolganmiz. Bizgacha bu yerda qipchoq qabilalari, ularga qadar esa malla sochli, tiniq koʻzli odamlar yasha-gan. Tarixni yana ham chuqurroq kovlashtirardim-u, ammo traktor yonida turgan kombinezonli yigit soʻzim-ni boʻldi. Bu Abubakir edi.

– Hoy, tirrancha! – deb qovoq ostidan menga gʻazab-li oʻqraydi u. – Juda olim koʻrinasan. Qani bu yoqqa kel, oʻtovdan shpris bilan tovoqni olib chiq.

Men boʻlsam unga shpris bilan solidolni olib kelib-man.

– Eh, akademik! – dedi u mensimagan bir ohang-da tishini qisib va qizarib ketgan koʻzlari bilan yeb qoʻygudek boʻlib. – Biz, savodsizlarga leksiya oʻqishni bi-lasan-u, otni tuyadan ajratolmaysan.

Shu-shu «Akademik» boʻlib qoldim. Mana men hozir oʻz aravam bilan Abubakirga yaqinlashmoqdaman, uning jagʻi hamon tinmasdi. U shudgor ichidan loyga botib men tomon yugurib kelayotir.

– Buncha toshbaqaga oʻxshab sudralmasang! Yana qancha kuttirmoqchisan?! Boʻgʻib tashlayman sen it-vachchani, ona suti ogʻzidan ketmagan bitta akademik kamaysa-kamayibdi-da.

Men traktorga xomushgina yaqinlashdim. O'zimni oqlash uchun nima ham deya olardim? Axir, traktor mening aybim bilan to'xtab qolgan. Xayriyatki, pritsepchi ayol – Qalipa mening yonimni oldi:

– Kel endi, o'zingni bos, Abubakir! Baqir-chaqir-dan nima foyda? Uni qara, bechoraning rangida rang qolmabdi. Sho'rlik juda qiynalib ketibdi, – dedi-da, qaltirab turgan qo'llarimdan chelakni olib, radiatorga suv quya boshladi. – Busiz ham jonini jabborga berib ishlaypti-ku. Ko'ryapsanmi, qora terga botib ketibdi...

– Menga nima! – jerkib tashladi Abubakir. – Uyida o'tirib kitobini o'qiyversin edi!

– Mayli, bas qil endi! – Tinchitishga urinardi Qalipa. – Muncha badjahl bo'lmasang! Yaxshi emas!

– Agar kishi bunaqalarning hammasini kechiraversa o'zini baloga qo'yishi ham hech gap emas. Rejaning bajarilishini sendan emas, mendan so'raydilar. Bu xumpar olim jonimni halqumimga keltirayotgani bilan kimning ishi bor, axir!

Mening olimligim muncha dastak bo'lib qoldi. Nega ham o'qigan ekanman, qayoqdan ham tarixchi Oldiyorovni eslay qoldim. Men bu yerdan tezroq qaytib ketishga shoshilardim. Axir sahroning u burchi ham bizga o'xshaganlarga muntazir bo'lib turibdi-ku. U yerda traktorchisi Sadabek ishlaydi. U yoshi anchaga borib qolgan, jiddiy kishi, jahli chiqsa ham baqirib-chaqiravermaydi.

Orqamdan traktor motorining ovozi eshitildi. Abubakirning traktoriga jon kirib yurib ketdi. Men sal yengil tortib, namiqqan fufaykada junjikib turardim. Bu Abubakir muncha badjahl, muncha zahar ekan-a? Hali qari ham emas, o'ttizdan sal oshgan. To'g'ri, yuzi ancha xunuk, yonoq suyaklari bo'rtib chiqqan, qo'llari arslon panjasiday baquvvat, ammo o'zi ancha xushqomat, ko'zlari bo'lsa vajohatli, sovuq, sal narsaga qonga to'ladi.

Joni bo'g'ziga keladi. Bunday paytlarda ehtiyot bo'lmasang, seni g'ajib tashlaydi. Yaqinda bir voqea bo'ldi. Oqshomdan yomg'ir boshlanib, tun bo'yi savalab chiqdi. Ivib ketgan kigiz ustidan bir maromda chakillab oqib tushayotgan tomchilar qandaydir mungli ohangda, kishiga nimanidir shivirlaganday tuyulardi.

Yomg'ir erta bilan ham tinmadi. Biz o'tovda o'tirave-rib bekorchilikdan zerikib ketdik. Agronom Sorokin qayergadir ketgan edi – shunday kunda ham uning ishi boshidan oshib-toshib yotadi. Chorvachilik uchun ham javobgar-da. Shu sababli u biror daqiqa tinim bilmas, erta-yu kech umri egarda o'tardi.

Yomg'ir biroz pasayganda Sadabekning kichik ukasi – pritsepchi Esirkep mening otimga mindi-da, cho'ponlar oldiga jo'nadi. Aldey bilan Qalipa bo'lsa chelaklarni ko'tarib, buloq boshiga suvga ketishdi. O'tovda biz uch kishi – Abubakir, Sadabek va men qoldik.

Ta'bimiz xira, har birimiz o'z ishimiz bilan band edik. Abubakir oyoqlarini uzatib yonboshlaganicha papiros chekardi. Sadabek o'choq oldidagi to'qim ustiga o'tirib, bigiz va mumlangan pishiq ip bilan eski etigini yamardi. Men burchakka tiqilib olib kitob o'qirdim.

O'tovning ichi zax. Ivigan namatdan qo'y hidi kelar, tepadan ahyon-ahyonda choy siyoqli suv tomchilar edi. Tashqarida esa halqob suv yuziga shovullab yomg'ir yog'ardi.

Abubakir zerikib esnadi, qo'llarini qirsillatib kerishdi, u yoq-bu yoqqa qaramay, qovog'ini osgancha qo'lidagi papiros qoldig'ini uloqtirgandi, kigizning bir chekkasiga borib tushdi. Namat tutab, jizg'anak hidi chiqa boshladi. Sadabek papiros qoldig'ini oldi-da, kulga tashladi.

– Ehtiyot bo'lish kerak, – dedi u charm orasidan tupuklangan mumli ipni o'tkazarkan, – nima, joyingdan qo'zg'alolmaysanmi?

- Ha, nima bo'пти, - deb jahl bilan boshini ko'tardi Abubakir.

- Namat yonib ketay dedi.

- Obbo, matohingni qara-yu, - mensimay tirjaydi Abubakir. - Ilma-teshik etigingni yamayapsanmi, yamayver, boshqasi bilan ishing bo'lmasin!

- Gap boylikda emas. Bu yerda sen bir o'zingmas, o'z uyingda ham emassan.

- O'z uyimda emasligimni bilaman! Uyimda bo'lsam sen bilan gaplashib ham o'tirmas edim. Tushundingmi, maymunbashara. Xudoning qahriga uchramasam surgun qilinganday, sen-u sening xotiningga o'xshash ahmoqlar yashaydigan Anorxoyga kelib qolarmidim.

Sadabek mumlangan ipni kuch bilan siltab tortdi. Bizgiz uning qo'lidan otilib chiqib orqasiga tushdi. U Abubakirga nafrat bilan uzoq tikilib turdi, so'ng bir qo'lida etik, bir qo'lida tarang tortilgan ipni ushlaganicha, g'azab bilan oldinga intildi.

- Mayli, seningcha, men ahmoqman, bu yerga hammamizni boqish uchun men bilan birga kelgan xotinim ham ahmoq bo'lsin! - Og'ir nafas olib gapirardi u. - Boshqa hamma anorxoyliklar ham, seningcha, surgun qilingan kishilarmi? Nima, ularni bu yerga sen haydab kelganmisan? Qani, javob ber, esi past! - deb baqirdi u va o'ng qo'li bilan nag'alli etigingning qo'njidan ushlaganicha o'rnidan irg'ib turdi.

Abubakir bir chekkada yotgan klyuchga o'zini otdi, kallasini yelkalari orasiga olib urishga hozirlanib turdi. Men qo'rqib ketdim. Vaziyat juda qaltis edi. Ular bir-birini o'ldirib qo'yishi ham hech gap emasdi.

- Qo'y, Abubakir! - dedim yugurib borib. - Uni urma! Qo'y, Sadabek, shu bilan tenglashib o'tirma! - deb oyoqlari ostida o'ralashib, sarosimada yalinib-yolvordim.

Sadabek meni bir chekkaga itarib yubordi. Ular jang-

ga hozirlangan arslondek, o'tov ichida gir aylanishardi. Birdan bir-biriga tashlanib qolishdi, Abubakirning qo'li-dagi klyuch Sadabekning boshi ustida yaltilladi. Ammo Sadabek shu zahoti chap berib, ikkala qo'li bilan klyuch-ni ushlab qoldi. Abubakir kuchli edi. U o'z raqibini yerga yiqitib, ostiga bosib oldi, ikkalasi xirillashib, so'kishib, yumalashgancha olishib ketishdi. Men yugurib borib Abubakirning qo'lidan chiqib ketgan klyuchga butun gavdam bilan tashlandim, nihoyat, uni olganimcha o'tov-dan chiqib qochdim...

– Aldey! Qalipa! – suv olib qaytayotgan ayollarga qarab qichqira boshladim. – Tezroq, tezroq, ular urushish-yapti, bir-birini o'ldirib qo'yadi.

Ayollar chelaklarini tashlab, men tomon yugurishdi. Biz o'tovga yetib kelganimizda Sadabek bilan Abubakir hamon yerda ag'anashib yotishardi. Ust-boshlari yirtilgan, yuz-ko'zlari qonga bo'yalgan. Zo'rg'a ajratib qo'ydik. Aldey erini sudrab eshikka olib chiqib ketmoqchi bo'ldi. Lekin Abubakir bir zarb bilan Qalipaning quchog'idan chiqib ketdi.

– Ha, maymoq it, senimi, hali to'xtab tur!.. Sen murdor hali oyog'im ostiga yiqilib tavba qilasan, o'shanda Abubakirning kimligini bilib olasan!

Past bo'yli, qotmadan kelgan Aldey unga yaqin kelib, yuziga tik boqib gapira boshladi.

– Qani, tegib ko'r-chi! Ko'zlaringni o'yib olayki, o'zingni o'zing tanimay qolgin!

Sadabek bamaylixotir xotinining qo'lidan ushladi:

– Qo'y, Aldey, sadqayi gap ketsin u...

Men bu orada tashqariga chiqib, to'polonda otib yuborilgan gayka klyuchini qidirib topdim-da, o'tovdan nariroq borib, uni tosh haykal yoniga ko'mib qo'ydim. O'zim bo'lsam, o'tirdim-u, birdan yig'lab yubordim. Past, bo'g'iq yig'idan butun vujudimni qaltiroq bosgan. Meni

hech kim ko'rmas edi, o'zim ham qanday holatga tushib qolganimni bilmas edim. Faqat o'sha tosh haykalgina, go'yo dardimni tinglayotganday, bo'm-bo'sh qolgan ko'z chanog'i bilan menga xo'mrayib boqib turardi. Atrofda tuman bilan qoplangan nam, sokin va horg'in cho'l yastanib yotardi.

Uning ko'hna va chuqur sukunatini biron sharpa buzmasdi, yolg'iz mengina ko'z yoshlarimni artar, hamon piqillab yig'lab o'tirardim, men bu yerda uzoq, juda uzoq vaqt, to qosh qorayguncha o'tirdim.

Yovshanlar bilan bezangan cho'lda ana shu zaylda yashayman... Kuch-quvvatim boricha mehnat qilaman. Lekin shunga qaramay, hamon ishim o'ngidan kelmaydi. Mana, hozir Abubakirdan yana yaxshigina dakki yedim. Oqibat nima bo'ladi - o'zim ham bilmayman. Ammo umidsizlikka tushish ham yaramaydi. To yiqilguncha o'z o'rningda mahkam turmog'ing kerak.

- Qani, Serko, qimirla! Ildamroq! Ikkimiz ham tetik bo'laylik, ishdan qolmaylik..

Ikkinchi bob

Ertasi kuni odatdagidan barvaqtroq, tongotarda turdim. Kecha o'tovda yotib o'zimcha shunday ahd qilgan edim: bor kuchimni ishga solib shunday ishlayinki, biron kishi koyishigina emas, hatto ta'na ham qila olmasin. O'zimning boshqalardan kam emasligimni bir ko'rsatib qo'yay.

Dastavval yonilg'ini keltirib, baklarga o'zim quyib chiqdim. So'ngra, ish boshlagunga qadar traktorlarning radiatorlarini suvga to'ldirib qo'yay deb, aravam bilan buloq tomon jo'nadim, undan keyin nonushta qilib olishga ulgurish va biror daqiqani ham zoye ketkazmay yana suv tashish kerak. Hozircha ish men o'ylagandek borayotgandi.

Bu orada g'ira-shira, oqimtir tuman qoplangan ufq ortidan asta-sekin quyosh bosh ko'tara boshladi. U go'yo cheksiz cho'zilib ketgan Anorxoy dashtlariga nazar tashlashdan cho'chib, ancha vaqtgacha o'rnidan qo'zg'almay turdi. So'ng yana bir qaraganimda qiyo boqib, jamolini ko'z-ko'z qilayotganday ko'rindi. Quyosh tig' urayotgan paytdagi dasht manzarasidan go'zalroq narsa bo'lmasa kerak! Go'yo ulkan lojuvard dengiz o'z qirg'oqlaridan ko'tarilib chiqqan-u, shu bo'yicha moviy to'lqinlari muzlab qolganday, unda-munda quyqa tortib qolgan qismlar to'q ko'k va sarg'ish tusda jilvalanadi.

O, Anorxoy, o, bepoyon dasht! Nega sukut saqlaysan, nimalar haqida xayol surasan? Asrlar bo'yi nimalarni sir saqlab kelyapsan, kelajakda seni nimalar kutyapti?

Men bor-yo'g'i bir suvchiman, lekin bunga o'ksinmayman. Hali mana shu yerlarga ham, mashinalarga ham o'zim hukmron bo'laman. Axir ikkita traktorimiz, bu yerda qilinayotgan ishlarning hammasi ishning boshlanishi, xolos. Men tadqiqotchilarning Anorxoy dashtida katta yerosti daryolari bor, degan fikrini allaqayerda o'qigan edim. Ehtimol, bu hali taxmindir, ammo nima bo'lsa ham, ishonchim komilki, kishilar bu yerlarga suv keltiradilar.

Anorxoyda ko'm-ko'k bog'-rog'lar shivirlashib, soya-salqin ariqlardan suvlar sharqirab oqadi, dasht shamoli mayin esib, oltin bug'doyzorlar hosilini ko'z-ko'z qiladi. Bu yerda shahar-u qishloqlar bunyodga keladi. Bizning avlodlarimiz bu cho'lni faxr bilan Anorxoy bo'stoni deb ataydilar. Yana bir necha yillardan so'ng bu yerlarga menga o'xshash biror o'spirin yigit kelganda, ehtimol, unga suv tashuvchi arava bilan cho'l bo'ylab kun bo'yi sanqib yurishga va qandaydir bir badfe'l o'zboshimchaning so'kishlarini eshitishga to'g'ri kelmas. Lekin har holda, men unga hasad qilmayman, chunki men bu yerda birinchi bo'lib kelganlardanman!..

Aravani to'xtatib qo'yib, ertalabki Anorxoy kengliklarini tomosha qildim. Mana shu damda o'zimni yer yuzidagi eng baxtiyor, eng kuchli, hatto eng go'zal odam deb his qilaman. Ha, Anorxoy yerlari sanoat o'lkasiga aylanadi!..

Nihoyat, ufq ortidan zarrin nurlarini sochib, bar-kashday quyosh ko'tarildi, Kunning boshlanishi yomon emas. Motorlar ham ishlab turibdi. Suvni peshma-pesh tashib keltirishga ham ulguryapman. Ammo hali kechga uzoq...

Suvga qatnab yurganimda bir vaqt buloq boshida qo'y-qo'zilarining kichik bir qo'tonini uchratib qoldim. Ularni bu yerga bir qizcha haydab kelgan ekan. U qo'ylarni buloqqa yaqinlashtirmay, ariqchada sug'ormoqda edi. Qayoqdan kelib qoldi u! Ehtimol, bizdan etakroqdagi qo'sh tepalik ortidan, soylik tomonidan keldir. Cho'ponlar o'sha yoqda o'rnashgan edi. Qizning chehrasi menga tanishday tuyuldi. Men qaysi bir jurnalda xuddi shu qizga o'xshash, kokili peshanasiga tushib turgan yoshgina xitoy qizning suratini ko'rgan edim. Balki shuning uchun men uni qayerdadir uchratganday bo'layotgandirman.

Biz bir-birimizga jimgina qaradik. Mening kutilmaganda bu yerda paydo bo'lib qolganimga unga qanchalik g'ayritabiiy tuyulgan bo'lsa, uning bu yerga kelib qolishi ham menga shunday ko'rindi. Biroq hech narsa bo'lmaganday aravadan sakrab tushdim-da, ishbilarmon kishilarday buloqdan suv olib, bochkani to'ldira boshladim. Shu mahal qo'ylar ham suv ichib bo'lishdi, qiz ularni bir chekkaga hayday boshladi. Yonimdan o'tib keta turib:

– Bu buloqning oti nima? – deb so'radi.

Men hozir suv olganimga loyqalanib qolgan, nursiz jilvalanib turgan buloq ko'ziga termilgancha o'ylanib

qoldim. Darvoqe, yakka-yu yagona bulog'imizning biron nomi bo'lsa kerak, axir? Men hamon o'ylanib turarkanman, bu orada suv tinib, yuzi ravshanlanib, tubi quyuc ko'k tusga kirdi.

– Bo'tako'z! – dedim qizga qayrilib.

– Bo'tako'z bulog'i? – peshana sochini bir silkitib tabassum qildi qizcha. – Juda go'zal ekan oti! U haqiqatan ham bo'taloqning ko'ziga o'xshaydi, o'ychan ko'rinadi.

Biz gapga kirishib ketdik. Qiz biz tomonlardan ekan. U, hatto o'qituvchim Oldiyorovni ham tanirkan. O, bu kimsasiz cho'lda notanish qiz og'zidan sevimli o'qituvchimning nomini eshitish qanday yaxshi! Ehtimol, u ham Anorxoyga ana shu muallimning gapi bilan keldir. Qiz o'tgan yili maktabni, biznikini emas, boshqa maktabni tamomlab, hozir saqmonchi – qo'ylarning qo'zilash davrida cho'pon yordamchisi bo'lib ishlayotgan ekan.

– Qo'ramizdagi quduqning suvi sho'r, – dedi. – Men bu yerda buloq borligini eshitgandim. O'zimning ham oqin suvlarni ko'rgim kelib ketdi, qo'zilarim ham zilol suv qanaqa bo'lishini bilishsin dedim! Qo'zilarni boqib, katta qilib cho'ponga topshiraman, keyin universitetga o'qishga ketaman...

– Vaqt-soati yetsa men ham o'qimoqchiman, – dedim. – Biroq men mexanizatsiya maktabiga kiraman. Meni aslida bu yerga traktorda ishlash uchun yuborishgan edi, manavi esa, shunchaki, vaqtincha... – bochkani ko'rsatdim unga. – Vaqtincha yordamlashyapman... Suv tashigani boshqa birovni yuborishlari kerak.

Men bu gapni chakki aytib qo'ydim, og'zimdan chiqib ketganini o'zim ham sezmay qoldim. Uyalganimdan a'zoyi badanimdan isitma chiqib ketdi, ammo yana shu ondayoq muzlab ketdim – uzoqdan Abubakirning «yoqimli» ovozi eshitildi:

– He-e-ey, akademik, jag'ingga tushiraman!
– Obbo, ko'p gapirib yuboribman-ku!
– Nima bo'ldi? – hayron bo'lib so'radi qizcha.
– Hech nima. Shunday, suvni olib borish kerak, – dedim qizarib.

Qizcha qo'zilarini kelgan yo'li bilan haydab ketdi. Abubakir shudgorning uzoq chekkasida, traktor kabinasidan turib mushtini havoda silkitgancha tomog'ini yirtib baqirardi.

– Ketyapman-ku, axir, ketyapman! Ovozingni o'chir-sang-chi! Odam degan begona qiz oldida shunchalik ham baqiradimi? – dedim g'azab bilan va otni choptirib ketdim.

Bochkadagi suv shalop-shulup chayqalib, sach-rab, boshimdan oyog'imgacha shalabbo qildi. To'kilsa to'kilaversin, menga desa bir tomchisi ham qolmasin! Men bunday xo'rlikka ortiq chidayolmayman! Abubakir kabinadan sakrab tushdi-da, yana o'tgan safargiday menga tashlandi. Men jilovni tortib, otni taqqa to'xtatdim-da:

– Agar sen shunaqa baqiraveradigan bo'lsang, ishni tashlayman-u ketaman, – dedim jahl bilan. U kutilmagan-da bu gapdan dovdirab qoldi, lekin hushtak chalib yubordi-da, yetti pushtim qolmay so'ka boshladi.

– Sen, lapashang akademiksiz ham Anorxoy bor edi, bundan keyin ham o't tushkur bu cho'l qurib ketmaydi! Yo'qol bu yerdan tezroq! Endi sen qolgan eding menga aql o'rgatmagan, ishtonsiz student!

Men aravadan sakrab tushib, qamchini traktor orqasiga uloqtirib yubordim-da, odimlab ketdim.

– To'xta, Kamol! Unday qilma! Qayoqqa borasan, to'xta! – deb orqamdan qichqirdi Qalipa.

Bu gap meni battar qizishtirdi, qadamimni yana tezlashtirdim.

– To'xtatma uni, qo'yaver, qurib ketsin! – Abubakirning ovozi eshitildi orqamdan. – Usiz ham evini qilarmiz!

– Sen odam emassan, vahshiy hayvonsan, nima qilib qo'yding! – dashnom berardi unga Qalipa.

Ularning allavaqtgacha janjallashgani qulog'imga chalinib turdi. Tobora oldinga intilib, qadamimni tezlashtirdim. Qayerga borishim ahamiyatsiz. Atrofda tirik jon yo'q, to'rt tomonim qup-quruq dala. Buloqni, dala shiyponini orqada qoldirib, tosh haykal turgan tepalikni ham bosib o'tdim. Darg'azab bo'lib tirjayib turgan tosh kampir bo'm-bo'sh qolgan qop-qora va nursiz ko'zlari bilan meni kuzatib, uzoq asrlar davomida yerga qanday botib turgan bo'lsa, hozir ham shu taxlit baqrayib turardi. Men hech narsani o'ylamay ketib borardim. Faqat birgina istagim bor edi, u ham bo'lsa – ketish, iloji bori-cha bu yerdan tezroq ketish. Bu la'nati Anorxoy dashtini yelkamning chuquri ko'rsin.

Ko'z o'ngimda huvullab yotgan quruq cho'l. Barcha past-balandliklar, qir-u soylar, chor atrofdagi hamma narsa bir-biriga o'xshardi. Bu jonsiz, bir-biriga o'xshash manzarani kim yaratdi ekan? Nega tahqirlangan, xo'rlangan men bu achchiq shuvoqzor, sho'r bosib yotgan bepoyon kengliklarni kezib chiqishim kerak ekan? Qayoqqa nazar tashlama, qup-quruq, jonsiz biyobon, yaydoq dala. Bu yerda odamzod uchun nima bor? Uning yashashi uchun boshqa joy quriganmi?

Ertalabki o'y-xayollarim endi menga juda kulgili bo'lib tuyuldi. Men o'zimning ojizligimni, boshpanasizligimni va tushkin ahvoldaligimni butun vujudim bilan his etib: «Mana senga yovshanzor go'zal dashtlar-u, mana senga Anorxoy o'lkasi!» deb o'z-o'zimdan kulardim. Tepamda ko'm-ko'k osmon, tevarak-atrofim cheksiz dasht, o'zim esa go'yo bu yerga allaqayerdan kelib qolganman-u egnimdagi qavilgan fufayka, oyog'imdagi kirza etik va ran-

gi o'chib ketgan shapkada mushtday odamga o'xshab ko'rinardim.

Shu holatda yo'lsiz ketaverdim. «Biror yerda temir yo'l iziga chiqib qolarman, – deb o'ylardim o'zimcha, – so'ng biron razyezdda yuk vagonlariga osilib olarman. Odamlar oldiga boraman...»

Ortimda tuyoqlarning dukur-dukuri-yu, otlarning pishqirig'i eshitilganda ham hatto qayrilib qaramadim. Bu – Sorokin. Undan boshqa odam bo'lishi mumkin emas. Hozir hoynahoy koyib beradi, so'ngra yalinadi, mayli, nima bo'lsa-bo'lar! Lekin orqamga qaytmayman, qaytishni xayolimga ham keltirmayman.

– To'xta! – xitob qildi past ovoz bilan Sorokin.

Men to'xtadim. Sorokin terga botgan otida menga yaqinlashdi. Malla qoshlari ostidagi ko'm-ko'k, o'tkir ko'zlari bilan menga jimgina tikilib turdi-da, sumkasiga qo'l solib, undan bir qizil qog'oz oldi – bu dashtga kelgan kunimoq, zo'r iftixor bilan unga topshirgan komsomol yo'llanmam edi.

– Ma, buni qoldirib ketish mumkin emas, – u yo'llanmani xotirjamlik bilan menga uzatdi.

Men uning boqishida na ta'na, na dashnomdan asar ko'rmadim, u meni ayblamasdi ham, achinmasdi ham. Bu qarash – mushkul ishlarni bajarib, har qanday tasodifiy qiyinchiliklarga ko'nib qolgan odamning jiddiy nigohi edi. Sorokin kafti bilan horg'in, soqol bosgan yuzlarini artib olarkan:

– Agar razyezdda bormoqchi bo'lsang, huv anavi soylik tomon o'ngroqqa qarab yur, – deb ko'rsatdi u menga va otini burib, sekingina orqasiga qaytib ketdi.

Men hayron bo'lib, uning orqasidan qarab qoldim. Nima uchun u meni urishmadi, nega bu yerda qolishga undamadi? Nega u boshini quyi solgan, ot ustida bunalik horg'in o'tiribdi?

Oilasi – xotin, bola-chaqalari allaqayoqlarda, uzoqda. O'zi bo'lsa bu yerda yil-o'n ikki oy cho'lni kezib yurgani-yurgan. U qanaqa odam o'zi? Bo'm-bo'sh Anorxoyni nimasi qiziqtirarkin uni? Nima sababdanligini o'zim ham bilmayman-u, biroq uning orqasidan asta-sekin ergashib boraverdim. Kechqurun biz hammamiz o'tovda to'planishdik. Hech kim churq etmasdi. O'rtaga sukunat cho'kkan, faqat gulxandagi o'tinlargina chars-churs yonardi. Buning hammasiga aybdor men edim. Hamon hech kim og'iz ochmadi. Lekin Sorokin xafaqon va jiddiy chehrasida uning nimadir demoqchi ekanligi sezilib turardi.

– Xo'sh, endi nima qilamiz? – dedi Sorokin nihoyat hech kimga qaramay.

– Nima bo'пти, Anorxoyni sel bosibdimi? – dedi Abubakir zaharxanda qilib.

Shundan so'ng Sadabek ohista o'rnidan turib, jimgina o'tovdan chiqib ketdi. U Abubakir bilan bo'lgan mushtlashishdan so'ng u bilan gaplashmas, aftidan, hozir ham gapga aralashmoqchi emas edi. Uning ukasi, pritsepchi Esirkep ham o'rnidan turmoqchi bo'ldi-yu, ammo fikridan qaytib, yana joyiga o'tirdi. Abubakir u bilan ham chiqisha olmasdi. Bir kuni, iltimosimga ko'ra, Esirkep meni Sadabekning traktoriga biriktirilgan plugga o'tqazdi-da, o'zi suv tashiydigan aravaga chiqdi. Biroq u suvni biroz kechiktirib keltirgan ekan, Abubakir unga ham do'q uribdi. Ammo Esirkep o'zini haqoratlashga yo'l qo'ymabdi. U ham bellashadiganlardan. Axir u mendan uch yosh katta. Abubakirning gapiga hech kim javob bermasdi.

– Bu yerda o'ylab o'tirishning nima hojati bor, – qo'shimcha qildi u, – ishni kim to'xtatgan bo'lsa, o'sha javob beraversin.

– Gap kim haq-u kim nohaq ekanligida emas! – javob

qildi Sorokin unga qaramay. – Bu yerda bir yosh yigitning taqdiri hal bo'lyapti, u endi nima qilishi kerak?

– Taqdir emish! – g'ijindi Abubakir. – Bunaqa akademiklarning taqdiri allaqachon hal bo'lgan, bular bir pulga qimmat, qo'lidan ish kelmaydi! – mensimay qo'l siltadi u. – Xo'sh, o'zing o'ylab ko'r-chi, Sorokin, bular nimaga yaraydi? Biz o'z kuchimiz bilan g'alla yetishtirganimizda ular o'n yillab o'qib yurishdi. Ularni biz boqdik, kiyintirdik, xo'sh, nima natija chiqdi, maktabda bularga nimani o'rgatishdi? Mashinani bilishmasa, otga bo'yincha solishni eplay olmasa, hatto ayilni ham durustroq tortolmasa... Nega endi men uning uchun ter to'kishim kerak ekan. Uning olimligini boshimga uramanmi, tosh haykallarining sirini bilsa-bilibdi-da, nima bo'пти? Qo'lidan biron ish kelmasa. Bas, shunday ekan, o'zgalarni ham ishdan qoldirmay, tuyog'ini shiqillatib jo'nab qolsin! Sen ham, Sorokin, menga yopishaverma, men yolg'iz o'zim smenachisiz ishlayapman, hech kimdan tap tortadigan joyim yo'q! Agar ortiqcha ko'rinayotgan bo'lsam – ertagayoq bu yerdan g'oyib bo'lishim mumkin. Ammo tilimni tiymayman: men bunaqa akademiklarni bir tiyinga olmayman!..

– Bas qil! – dedi Sorokin, hamon Abubakirning yuziga qaramay, uning so'zini cho'rt kesib.

– Buni biz sensiz ham bilamiz. Gap bunda emas. Qani ayt-chi, Kamol, o'zing nima demoqchisan?

Men hadeganda javob qaytarolmadim. Abubakirning gaplarini tinglab o'tirib, uning so'zlarida ham jon borligini angladim. Ammo bu so'zlarning hammasi g'ayirlik va adovat bilan aytilgan edi. Nega? Axir men qo'lsiz-oyoqsizmanmi yoki Abubakir qilgan ishni hech qachon qila olmaydigan, o'taketgan landavurmanmi? Yoki savodligim menga xalal beryaptimi? Men buni tushuna olmadim. Biroq shunday bo'lsa ham, Sorokinning savoliga iloji boricha bamaylixotir javob berishga urindim.

– Men bu yerga pritsepchi bo‘lib ishlash uchun kelganman. Menga mana shunisi ahamiyatli. Egar-jabduqni bo‘lsa uddalay olaman. Buni hamma biladi, hatto Abubakirning o‘zi ham biladi. Bundan keyin ham xuddi shu taxlit ishlayverishim mumkin edi. Ammo suv tashishni xohlamayman. Xohlamayman, vassalom!

– Bizda boshqa ish yo‘q, – dedi Sorokin.

– Demak, ketishim kerak ekan! – ta‘kidladim. Qalipa menga qaradi-da, g‘amgin xo‘rsinib qo‘ydi:

– Kamol, men o‘z o‘rnimni senga berib, sening aravangda suv tashiyverardim-u, ammo sen bunga ko‘nmay-san-da...

Bu kutilmagan gap bo‘ldi. Qalipa o‘zining rahmdiligidanmi yoki Abubakirning baqirib, so‘kingan paytlarida xijolat tortib har vaqt nima bilandir uning qo‘polligini yumshatishga va bilintirmaslikka harakat qilganidanmi, haytovur, shu so‘zlarni aytishga jur‘at etgandi.

Men ham o‘ylab-netib o‘tirmay qiziq ustida:

– Ko‘naman! – deb yubordim.

O‘tov suv sepganday jim bo‘lib qoldi. Gulxandagi o‘tinning chirs-chirs yonayotganigina eshitilardi. Hamma hayron bo‘lib menga qaradi. Balki meni, es-hushini yig‘ib olib, so‘zidan qaytar deb o‘ylayotgandirlar? Shunday bo‘lib chiqdiki, meni ko‘rolmaydigan va menga hech qanday yaxshilikni ravo ko‘rmaydigan kishi changaliga o‘zimni o‘zim tutib berdim. Lekin boshqa hech narsa demadim. Aytilgan so‘z – otilgan o‘q. Sorokin menga yana bir sinovchan nazar tashladi-da:

– Shu gaping-gapmi? – deb so‘radi.

– Ha!

– Menga baribir! – dedi Abubakir va gulxanga tupurdi. – Ammo oldindan aytib qo‘yay: sal gap bo‘lsa, kallangga tushiraman! – Uning mensimay istehzo va adovat bilan o‘qraygan ko‘zlari qorong‘ida sovuq chaqnadi.

– «Sal gap bo'lsa» deganing nimasi? Nega eldan bu-
run do'q qilyapsan? – dedi hozirgacha o'zini tutib o'tir-
gan Esirkep ortiq chidayolmay. – Eplab ketadi, bu shun-
chalik mushkul ishmi, donishmandligingni qara-yu! U
mening plugimda ishlagan.

– Sendan hech kim so'rayotgani yo'q, birovning ishi-
ga aralashma. Hali ko'ramiz. Traktorga ham, ishga ham
men javobgarman...

– Bas qil! – Sorokin yana norozilik ohangida Abuba-
kirning so'zini bo'ldi va menga qarab:

– Ertadan ishga tush, – dedi-da, o'rnidan turib eshik
tomon yurdi. – Xayr, endi dam olinglar.

O'sha kecha deyarli uxlayolmadim. Abubakir bilan
ishimiz qanday bo'larkin? Axir hozirgacha u bilan ah-
yon-ahyondagina uchrashardim, ertadan boshlab esa
tun-kun uning ixtiyorida bo'laman. Garchi pritsepchi-
ning vazifasi chidam va sabr-matonatni talab qilsa ham,
meni uncha cho'chitmasdi. Albatta, kerakli joylarda plug
tishini ildam va aniq ko'tarib tushirishga ko'nikish ke-
rak, toki traktorning harakati biror minut ham to'xtab
qolmasin. Undan tashqari, men traktorchiga hamma
ishda – mashinani yuvib-artishda ham, ta'mirlashda
ham yordamlashishim kerak. Qani, Abubakir so'ragan
klyuchinimi, boltnimi, gaykasinimi, yana boshqa zarur
narsalarni darhol topib bermay ko'r-chi... Keyin bilsam
Aldey ham mijja qoqmaqdi. U qorong'i kechada yonimga
kelib o'tirdi-da, boshimni siladi:

– O'ylab ko'rsang bo'lardi, Kamol, sen u bilan chiqi-
sha olmassan, oqko'ngil, yuvoshginasan. Uning ko'ngli-
dagini topa olmassan. U seni qiynab qo'yar.

– Men uning ko'nglini topmoqchi emasman! Qiynoq-
lariga bo'lsa ko'nikib qolganman.

– Mayli, ixtiyor o'zingda, o'zing bilasan, – dedi past
tovush bilan va xo'rsinganicha o'z joyiga ketdi.

Abubakir bilan birinchi kundanoq to'qnasha boshladik.

– Uyqu elitib pritsep ostida qolsang, men javobgar emasman! – Abubakirning ish oldidan aytgan birdan-bir so'zi shu bo'ldi. Biroq uxlash xayolimga ham kelmasdi. Butun xayolim aniq va benuqson ishlash bilan band. Falokat bosib tishlar ostiga tushib ketish mumkin, degan xayol bilan doim qiynalgandan ko'ra, yaxshisi, hoziroq bu ishdan bosh tortish ma'qul edi-yu...

Rama ustida ikki yoqqa kerishgan oyoqlarim tagidagi kronshteynlarga po'lat tishlar mahkam biriktirib qo'yilgan edi. Plug tishlari qo'riq yer qatlamlarining bug'lanib yotgan bag'rini birin-ketin tilib, ag'darib, yonma-yon qiyalab borishardi. Traktor yovshanlarni bosib-yanchib, tinimsiz gurullab, g'ildirak zanjirlarini shaldiratib shaxdam yurib borardi.

Abubakir orqasiga bir marta ham qayrilib qaramasdi, meni bormi-yo'qmi deb ham qiziqmasdi. Men faqat uning yo'g'on bo'ynini ko'rib turardim. Bu bilan go'yo u mening to'ishni tashlab ketmagunimcha yoki sabr-toqatimga ishonch hosil qilmaguncha sinamoqchidek edi.

Ehtimol, u meni holdan toydirib, bu ishdan voz kechtirish uchun traktorni tinimsiz quvib haydayotgandir. Hech qanaqa amortizatsiyasi bo'lmagan qattiq temir kursida, chang-to'zon va motordan chiqayotgan gazdan nafasi bo'g'ilib o'tirish naqadar maza ekanligini Abubakir yaxshi biladi. Ammo men taslim bo'lishni o'ylamasdim. G'oyat katta kuch bilan ishlayotgan asablar, ko'z-quloqlar va plug shturvalini mahkam ushlab olgan qo'llar – mening turish-turmushim shundan iborat. Ish davomida g'iq etmay o'tirdim, hatto jahl bilan traktorni toshloq yerlarga solib borganda ham, plug dam-badam

jo'yaklardan sakrab chiqib ketib, tishlari chaqmoq toshlarga urilib, uchqunlar sachraganda ham, o'tirg'ichdan sakrab-sakrab ketganimda ham g'ing demadim.

Kechqurun Abubakir traktorni to'xtatganda shunday charchagan edimki, umrimda bunchalik bo'lgan emasman. Og'iz-burnim, ko'z-quloqlarim – hammasi chang va qum bilan to'lgan edi. Mukka tushib, shu yerdayoq uxlasam derdim. Lekin qimir etmay Abubakirning buyrug'ini kutib turdim.

– Lemexni ko'tar! – deb qichqirdi u kabinadan boshini chiqarib. O'zi esa traktorni shudgordan chiqardi-da, motorni o'chirib, plug yoniga keldi, egilgancha plug tishlarining damini ko'zdan kechirdi.

– Almashtirish kerak, o'tmaslashib qolibdi. Ertalabgacha tayyor bo'lsin! – dedi.

– Xo'p, – dedim men.

– Zapas tishlarini qoldirib, plugdan traktorni ajrat.

Men uning talabini bajargach, jimgina shiypon tomon ketdi. Orqasidan qarab qolarkanman, uning xatti-harakatiga faqat achchiqlanibgina qolmay, unga hasad qilayotganimni sezdim. U go'yo sira charchamaganday, bamaylixotir, lapanglab ketib borardi. Mening-ku, albat, jonimni oldi-ya. Biroq uning o'zi ham tinchimaydi, axir. Ishning ko'zini bilishini qarang-a, ablahning!

Men bir xo'rsinib qo'ydim-da, o'tin-cho'plarni terib, quchoq-quchoq qilib plug yoniga uya boshladim. Tunda plug tishlarini almashtirish uchun gulxan yoqish kerak edi. Kattagina o'tin g'aramini tayyorlaganimdan keyin kechki ovqatga ketdim.

Naqadar mushfiq va mehribon bu Aldey! Menga olib qo'ygan shilpildoqni indamay yer ekanman, uning menga ich-ichidan achinib qarab turganini ko'rsangiz edi. Bahuzur o'tirib ovqatlanishga vaqtim yo'q. Men undan har ehtimolga qarshi saqlab qo'yiladigan fonarni so'radim.

– Bu senga nima uchun kerak? – dedi u fonarni bera turib.

– Kerak, plug tishlarini almashtiraman.

– Axir, shu ham ish bo'ldimi, bu qanday gap! – deya baqirdi u Abubakirga qarab. – Bunga yo'l qo'ymayman! Mushtday bolani tahqirlashga haqqing yo'q.

– Menga nima, qo'ymasang-qo'yma, – qo'rslik bilan javob qaytardi Abubakir yota turib.

– Aralashma! – jerkib berdi xotinini Sadabek. – Kamolning ham o'ziga yarasha aqli bor.

– Hechqisi yo'q, Kamol, senga o'zimiz yordamlashamiz. Ketdik, Esirkep, – deya men bilan birga ketmoqchi bo'lib o'rnidan turdi Qalipa.

– Kerak emas, tashvishlanmanglar. O'zim uddalayman, – dedim-da, fonarni ko'tarib o'tovdan chiqib ketdim.

Atrofni sukunat, cheksiz zulmat qoplab olgan. Men suv ichib olayin deb buloq tomon qayrildim. U qorong'i, sokin chuqurlik ichida sekin-asta biqirlab qaynar va zulmat og'ushida yilt-yilt tovlanib atrofga salqinlik taratardi. Haqiqatan ham u bo'taloqning ko'zini eslatarkan, qo'qqisdan o'sha saqmonchi qiz esimga tushib qoldi. O'sha kezda uning ismini ham bilib ololmagan ekanman. Qayerda ekan hozir o'sha xushovoz gajakdor qiz?

Plug oldiga yetib kelgach, darhol ishga kirishdim. Tishlarni imkoni boricha yuqoriga ko'tarib, o't yoqa boshladim. Fonarning ham albatta foydasi tegdi. Gaykalarni burab bo'shatib oldim-da, yo'qotib qo'ymaslik uchun shapkamga solib qo'ydim. Butun tun bo'yi plug ostida yotib ishladim. Gaykalarni burab chiqarish juda mushkul, o'ng'aysiz edi. Ular qo'l bormaydigan joylarga o'rnatilgan. Buning ustiga, gulxan ham dam-badam o'chib qolardi. Men plug ostidan o'rmalab chiqib, yotgan joyimda o'tni puflab yondirardim. Qancha vaqt o'tganini bilmayman, ammo hamma tishlarni

almashtirib bo'lgunimcha tinmadim. Shundan so'ng ko'z o'ngim qorong'ilashganday bo'ldi, oyoqlarimni arang sudrab traktor oldiga yetib oldim-da, kabinaga kirib yotdim. Shilingan, tilingan, jonsiz qo'llarimdan olov chiqib, zirqirab og'rirdi. Erta tongda meni Qalipa uyg'otdi. U suv tashuvchi aravada kelgandi.

– Radiatorga suv quyib bo'ldim. Kel, yuvin, Kamol, qo'lingga suv quyib yuboraman, – dedi Qalipa.

U mendan hech narsani so'rab-surishtirib o'tirmadi, men ham uning bu ishidan minnatdor bo'ldim. Bi-rovlarning rahmdilligi hamma vaqt ham yoqavermaydi. Yuz-qo'limni yuvib bo'lgach, Qalipa aravadan tugunchada ovqat va bir shisha kvas keltirdi. Qovurilgan dondan tayyorlangan nordon muzdek kvas juda lazzatli bo'lib, hovuringni chiqarib yuborardi. Bu, albatta, Aldeyning g'amxo'rligi edi.

Abubakir ham keldi. U hech narsa degani yo'q. Ishimdan biror nuqson topolmagach, nima ham deya olar edi. Jimgina borib traktorni plug oldiga haydab keldi. Men plugni tirkadim. So'ng yana ishga kirishdik. Shu kundan boshlab plugni dadil boshqaradigan bo'ldim. O'zimga ishonch hosil qildim. Modomiki, birinchi sinovdan o'tdimmi, endi oxirigacha chidayman!

Qarshimda kabina derazachasidan hamon o'sha yo'g'on, chayir bo'yin ko'rinib turardi. Traktor ham bir tekisda, shiddat bilan gurillab, olg'a bosmoqda. Bir maromda, shturvalga mahkam yopishgancha ketyapman. Peshinga borib Abubakir kutilmaganda traktor motorini o'chirdi.

– Tush, tanaffus, – dedi u.

Biz traktor soyasida, yerda jimgina o'tirardik. Abubakir papirosni asabiy tishlab, chaynab chekardi, so'ng kombinezon va ko'ylagini yechdi-da, quyoshda toblanay deb kiyimlari ustiga yotdi.

Uning yelkalari keng, muskullari tarang tortib turardi. Mening ham quyoshda toblangim kelib ketdi. Ko'ylagimni yerga yozib, endigina cho'zilmoqchi bo'lgan edim, Abubakir boshini ko'tarib menga xo'mrayib qaradi-da:

– Orqamni qashib qo'y, – deb buyurdi va go'yo men uning buyrug'ini darhol bajarishimni oldindan bilgan-day, zilday boshini qo'li ustiga qo'yib yotdi.

Men jim turaverdim.

– Eshityapsanmi-yo'qmi? – boshini ko'tarmay g'azab bilan yelkalarini silkitdi.

– Qashlamayman!

– Men aytdimmi, qashlaysan! – U o'rnidan dast turdi-da, qo'llarini beliga tirab oldimga keldi. – Xo'sh? Yana qancha kutishim kerak?

Men biroz orqaga tisarildim.

– Sen doim men ishchiman, men hammani boqayotibman, deb ko'kragingga urganing-urgan. Ammo sen faqat ishlayotganliging uchungina ishchisan, chin ko'nglingdan ishchi emassan. Sen aslida boy bo'lishing kerak edi!

– Boy ham bo'lsam-bo'lardim! Lekin sen mening jahlimni chiqaraverma, – dedi-da, to'satdan burnimga bir chertdi.

Men sakrab turdim-da, musht ko'tarib unga hamla qildim. Abubakir xuddi shuni kutib turgan edi. So'nggi kunlarda to'plangan butun nafratini mushtiga jamlab shunaqayam tushirdiki, soqqaday dumalab ketdim. Arang tizzamda turib, beixtiyor g'azab bilan yana Abubakirga tashlandim. Uning har zarbi meni oyoqdan qulatardi.

– Men senga musht qanaqa bo'lishini ko'rsatib qo'yaman! Asabga tegishni ham ko'rsatib qo'yaman! – dedi u cho'yanday mushti bilan ustma-ust tushirarkan.

Ammo men ham o'rnimdan qayta-qayta turib, ovoz chiqarmay jon-jahdim bilan unga yopishardim. Har gal yuzini – vahshiy basharasini mo'ljallab urmoqchi bo'lardim, lekin u qornimga, biqinimga, ko'kragimga aniq mo'ljal bilan tushirardi.

Men yana o'rnimdan turib, sekin unga yaqinlasha bordim. U qo'lini ko'tardi va xuddi qassoblarday tomoq qirib, qulochkashlab gardanimga yana bir musht tushirdi. Men churq etmay, lablarimni mahkam tishlab, yerda cho'zilib yotardim.

– Yotibsanmi, akademik? Qani, hidlab ko'r-chi, yerdan nimaning isi kelarkin! – dedi u og'ir nafas olib, yorilgan lablaridagi qonni tupurib tashlarkan. – Bu sening tosh haykallar haqidagi leksiyang emas.

U oyoqlarimiz ostida toptalgan kiyimlari tomon ketdi va go'yo ishni qoyil qilib qo'ygan kishiday, kiyimini qoqib, bamaylixotir kiya boshladi. Mening bu jangda ham g'olib chiqqanligimni sezmas edi. Ha, garchi men yer tishlab yotgan bo'lsam ham yengilmagan edim. Haqiqat uchun kuch, musht ishlatish ham mumkin ekanligiga ishonдим. Kimki seni ursa, sen ham uni urishing mumkin va zarur ekan. Bu men uchun g'alaba edi.

Abubakir kombinezonini kiyguncha nafasimni rostlab o'zimga kelib oldim. U motorni yondirishi bilanoq sakrab o'rnimdan turdim-da, tezlik bilan kiyimlarimni kiydim. Plugga chiqib, o'z o'rnimga o'tirib oldim.

Traktor gurullab, shudgor bo'ylab yurib ketdi. O'sha beso'naqay chayir bo'yin kabina derazasidan hamon ko'rinib turar, men ham plug shturvaliga yopishgancha borardim.

Hayotimizda ba'zi o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Urug'lik tashish uchun bizga qo'sh oti bilan arava berishdi. Yana bir kishi ham keldi. Endi suv tashuvchi uchun ham ancha yengillik tug'ilgan edi. Sadabek bilan Esirkepning traktorlarini ekishga tayinlashdi, biz esa Abubakir bilan yer haydashda edik.

Yana bir juda muhim yangilik bo'ldi. Bundan bir necha kun avval, tushki ovqatdan keyin aravada dalaga ketayotganimizda, men buloq bo'yida saqmonchi qizni ko'rib qoldim. Aravadan sakrab tushdim. Aravakash otlarni to'xtatmoqchi bo'ldi-yu, lekin Abubakir qo'ymadi:

– Haydayver, yo'lingdan qolma, – deb buyurdi u norozi ohangda.

Men qiz tomonga yugurdim, qo'ylarini o'z holiga qo'yib u ham menga peshvoz kelaverdi. Men yoniga yetmasdan to'xtadim, chunki ish boshlaguncha o'sha joyda bo'lish uchun aravaga yetib olishim kerak edi.

– Salom! – deb qichqirdim uzoqdan.

– Salom! – deb javob berdi qiz ham. Joyida to'xtab qoldi. Uni ko'rib juda quvonib ketdim, lekin hadeganda biron gap aytishga jur'at etolmay turdim.

– Aravangiz qani, nega ko'rinmay ketdingiz? Hozir qayerdasiz? – deb so'radi qiz.

– Men hozir traktordaman! – deb qichqirdim g'urur bilan. – Biz hu-uv anavi daladamiz! Kechirasiz, men juda shoshilyapman.

– Choping, choping! – deb qo'lini silkitib qoldi u menga.

Aravaning ketidan yugura ketdim. Orqamga bir qayrilib qarab qo'ydim. Qiz haligi joyda orqamdan qarab turardi. Arava to'xtamay ketib borardi. Qizning qo'l silkiib xayrlashib qolganidan, buning ustiga, bahor chog'i keng sahro qo'ynida yelib borayotganimdan o'zimni benihoya baxtiyor his etdim...

Ertasi kuni u biz ishlayotgan yerda paydo bo'lib qoldi. Yaqingnadagi tepaning ustida qo'y-qo'zilarni boqib yurardi. Loaqal biror daqiqaga bo'lsa ham uning oldiga biram borgim kelardiki, lekin bu Abubakir deganingiz menga ruxsat berarmidi. Bunaqa ishlar uning qo'lidan kelmaydi. Bu haqda men undan iltimos ham qilmadim. Kelgusi gal, qiz yana tepalikda paydo bo'lganida Abubakir bilan biz tirillab turgan traktor yonida edik. Abubakir motorning qayerinidir tekshirayotgandi.

– Nega bu qizcha tez-tez keladigan bo'lib qoldi? – deb so'radi u.

– Bilmadim.

– Oti nima uning?

– Bilmayman.

– Eh, akademik, – deb yerga tupurdi u. Keyin qiz to-monga qarab qo'ydi. – O'ziyam ajoyib narsa ko'rinadi.

Men unga g'azab bilan qaradim.

– Bor, o'rningga o'tir! – deb baqirib berdi u. Biz ishga tushib ketdik.

Bu orada qiz tepalikda o'tlab yurgan qo'y-qo'zilarni biz ishlayotgan joydan yuz metrcha nariroqdagi ochiq maydonga haydab tushdi. Qani endi uning oldiga chopib borsam-u, suhbatlashib, peshanasiga tushgan jingala sochlariga tikilib birpas o'tirsam...

Traktor to'satdan to'xtab qoldi. Abubakir kabinadan boshini chiqarib:

– Richagni bog'la! Bu yoqqa kel! – deb qichqirdi. Men plug ustidan tushib, hayron bo'lgan holda uning oldiga keldim. U odatda ish paytida meni kabinaga yaqinlashtirmasdi.

– O'tir, – dedi o'z o'rnini menga bo'shatib. – Haydashni o'rgan!

Men angrayib qoldim. Buni undan sira kutmagan edim. Abubakirga nima bo'ldi, nahotki u meni yoq-

tirib qolgan bo'lsa? Nima bo'lsa ham, o'ylab o'tirmay, buyrug'ini bajarishga shaylandim.

– Pedalni bos. Ulagichni bura, ha, shunday. Endi pedalni sekin bo'shat. Richaglarni mahkam tut.

Traktor gurullab joyidan qo'zg'aldi. So'ngra mol qo'rasini yonboshidagi yerni hayday boshladik. Sevinganimdan terimga sig'may ketdim. Men hozir hech narsani o'ylamasdim, olamdagi hamma narsani unutgandim. Xayolimda faqat bir narsa – traktorni mahkam tutish, uni boshqarish, mexanizmlarini miridan sirigacha bilib olish orzusi hukmron edi. Men buni qachondan beri havas qilib yuraman, axir. Mana endi qudratli traktor mening qo'llarimga itoat qilib, g'ildiraklarini shaqirlatib, yerni o'pirgancha olg'a yurib bormoqda. Shunda o'zim ham go'yo mexanizmga aylanganman-u, butun diqqat-e'tiborim zarur harakatlarni bajarishga qaratilgan edi.

Mol qo'rasining etagiga yetganda traktorni yaxshigina bura boshladim. To'g'ri, pritsepchi bo'lmaganidan burilishda anchagina yer haydalmay qoldi. Ammo bunga tashvishlanmasa ham bo'ladi: Anorxoyda yer ozmunchami! Shu tarzda dalani bir necha marta aylanib chiqdik. Endi yuragim uncha hovliqmay, o'zimni ancha erkin his qilardim.

– Qo'rqma, akademik! – deb baqirardi qulog'imga Abubakir. – Men birpasga bir yerga borib kelaman. Agar biron narsa bo'lsa motorni o'chir!..

U yurib borayotgan traktordan sakrab tushdi-da, ustidagi changni qoqib, saqmonchi qiz tomon yo'l oldi. Bu mahal qiz ancha yonginamizga kelib qolgan edi. Men shundagina Abubakirning niyatini sezdim. Ma'lum bo'lishicha, u meni kabinaga g'arazgo'ylik bilan o'tqazgan ekan. Abubakir qizning yonida turib, u bilan barmaylixtir so'zlashardi. Unga nima tashvish... ish bo'lsa bajarilyapti, traktor yonida, biron narsa bo'lsa darhol

yugurib kelishi mumkin. Uning bu xatti-harakati menga yoqmasdi. Lekin shunga qaramay, hozir mashinani boshqarayotganligimdan xursand edim. Kabinada turib qizga qo'l siltab, unga biron iliq gap aytishni istardim. Qani endi bu yerda Abubakir bo'lmasa! U qizga nimalar deyayotgan ekan? Qiz unga nimalar deb javob beryapti-kin? Qiz unga ehtiyot bilan muomala qilsa yaxshi bo'lardi.

Bir yarim soatcha, to qiz qo'ylarini haydab ketgunga qadar traktorni haydab turishga to'g'ri keldi. Abubakirning chehrasida uning ishi o'ngidan kelganligini bildiruvchi biron alomat sezmadim. Yo'q, uning basharasidan bema'ni takabburlik, hayvonlikdan boshqa hech narsani uqib bo'lmasdi.

– Joyingga bor, akademik, – deb yelkamga urdi va beso'naqay lablarini burib iljaydi.

Men hech narsa demay traktordan sakrab tushdim. Bizning qizchamiz ertasi kuni ham keldi. Abubakir yana meni kabinada qoldirdi-da, o'zi o'sha tomonga qarab ketdi. Qiz kelmaganda ham ma'qul bo'lardi. Men traktorni tashlab keta olmayman. Lekin befarq ham qaray olmayman.

«Qanday qilib uni ogohlantirsam ekan? – deb o'ylardim men kabina ichidan ular tomonga tashvish bilan nazar tashlab. – Uning Abubakir bilan uchrashuvi yaxshi emas. Ammo kishilarning bir-biri bilan so'zlashuvini qanday man etib bo'ladi? Har bir kishi kim bilan muomala qilayotganini o'zi yaxshi bilishi kerak...»

Bu gal qizcha tezda qaytib ketdi, bundan men behad xursand bo'ldim. U qo'y-qo'zilarini tobora tezroq haydab, orqasiga qaramay jadal ketib borardi. Men undan xayolan uzr so'rab, o'z-o'zimga der edim: «Kechir meni, azizim. Tez qaytib ketib yaxshi qilding. Biz yana diydor ko'rishamiz. Ikkinchi marta traktorda qolmayman, oldingga qanot bog'lab uchib boraman, hozircha mayli, yo'lingdan qolma, kokilli suluv qiz... Men hatto ismingni ham bilmayman...»

Ammo mening kelgusi uchrashuv haqidagi umidim ro'yobga chiqmadi. Qiz boshqa ko'rinmadi. Uni ikkimiz ham bir-birimizga bildirmay uch kun kutdik. Abubakir yanada qahrliroq va qo'polroq bo'lib qoldi. Endi menga ro'yirost nafrat bilan qaraydigan bo'ldi. Biroq men ham endi unga bo'lgan nafratimni yashirmasdim. Uning o'sha kuni biron qo'pol gap bilan qizning izzat-nafsiga tekkani aniq edi. Qizni allaqanday yovuz kuchdan himoya eta olmaganimdan o'zimni aybdor his qilardim. Men shunday qarorga keldim: iloji bo'lsa qizni topib, u bilan hamma narsani yurakdan samimiy gaplashib olaman. Ko'nglim ana shu uchrashuvni orziqib kutardi.

Ayni o'sha kunlari dalada yog'ingarchilikda qoldik. Yomg'ir to'satdan boshlanib, shiddat bilan yog'a boshladi. Bu dashtning do'l aralash kuchli jalasi edi. Havo guldu-rab, yer yuzi ana-mana deguncha qaynab turgan pufakli ko'lmakchalar bilan qoplandi. Ammo Abubakir hamon traktorni to'xtatmas edi. U, aksincha, traktorni yana tez-roq haydardi, orqasiga qayrilib ham qaramasdi, men bo'lsam do'l aralash jala ostida shumshayib o'tirardim.

Haydalgan yer qatlamlari yomg'irdan ko'pchib, endi avvalgiday plug tishlaridan ko'chib tushmasdi. Loy plug-ga, ramaning ustki qismlariga, mening oyoqlaringacha chiqib ketgandi. Traktor g'ildiraklari yopishqoq loy bilan to'lib qolmaganda, Abubakir uni hali-veri to'xtat-masmidi ham.

Nihoyat, u motorni o'chirdi, kabinada yalpaygan-cha papiros cheka boshladi. Ehtimol, u meni ham kabinaga kiritishni iltimos qilib qolar deb o'ylayotgandir. Ammo menga endi baribir edi. Boshdan-oyoq shalabbo bo'lib iviganman. Plugdan tushmay, yomg'ir ostida kiyimlarimning loyini yuvib o'tiraverdim. Yomg'irdan saqlaydigan birdan-bir narsam – ayrim fikrlar yozilgan, o'qigan kitoblarimdan ba'zi kichik parchalar

ko'chirilgan yon daftarcham edi. Men uni qo'njimga tiqib qo'ydim.

Yomg'ir to'xtadi, havo bir zumda charaqlab ochilib ketdi. Osmon saxiy bahor selidan yuvib-taralgan musaffo va go'zal dashtning davomiday tuyulardi. Cheksiz Anorxoy dashtlari kishi ko'ziga poyonsiz, yanada yashnab ketganday ko'rinardi. Osmon gumbazi bo'ylab Anorxoy uzra kamalak tortildi. U olamning u chekkasidan bu chekkasiga qadar cho'zilib, dunyodagi jamiki nafis bo'yoqlarni o'zida mujassamlashtirib, osmon-u falakda turar edi. Zavq-shavq bilan chor atrofga boqdim; bepoyon zumrad osmon, tovlanib turgan kamalak, kulrang yovshanzor dashtlik! Yer yuzi tezgina selgib borar, uning tepasida bir burgut ikki qanotini qimir etkizmay baland osmonda gir aylanib uchib borardi. Go'yo uning o'zi va qanotlari emas, balki yerning otash nafasi, uning kuydiruvchi harorati burgutni shu qadar yuksaklikka ko'targanday.

Shunda men o'zimni yana baquvvat his etdim, ruhim yanada tetiklashib, Anorxoy diyori haqidagi orzu-o'ylarim tag'in jonlanib ketdi. Ha, endi men shunday mavqeni egallagan edimki, endi hech kim orzularimning ro'yobga chiqishiga to'sqinlik qila olmasdi, Anorxoyning porloq kelajagiga bo'lgan ishonchimni hech kim so'ndira olmasdi. Men shoir emasman, biroq ba'zan shunday vaqtlar ham bo'lardiki, maktab devoriy gazetasida she'rlarim ham chiqib qolardi.

Mana hozir ham etigim qo'njidan daftarchamni oldim, xayolimga kelgan laparnamo satrlarni darhol qog'ozga tushira boshladim:

*Qo'rday tepalari ortida yotar
Qadam bosilmagan Anorxoy dashti.
Qishda bo'ronlari dahshatli, xatar,
Yozi otashnafas, olov taratar,
Keng dashtli Anorxoy bu o'lka oti.*

*Istiqboli porloq, ishongum unga –
Bu kun uzoq emas, ha, yaqin juda!
Anorxoy quchog'i to'lajak gulga!
Yovshandan asar ham qolmaydi bunda.*

Men she'rimning chala, shirasiz chiqqanini o'ylamasdim. Ko'nglimni boshqa narsa xiralashtirayotgan edi: bu misralar qalbimda tug'yon urayotgan his-hayajonlarimning yuzdan birini ham ifodalay olmaydi. Orzu-istagim, quvonchlarimni ifoda eta oladigan noyob so'zlar qidirib boshim qotdi. Ammo shu payt birov qo'limdan daftarchamni yulqib oldi. Men orqamga o'gilib qaradim.

– Ishqiy nomalar to'qiyapsanmi! – dedi Abubakir o'zini chetga olib, zaharxanda bilan. – Qizchani she'r bilan o'zingga rom qilmoqchimisani?..

– Ber bu yoqqa, birovning xatini o'qish yaxshi emas! – dedim.

– Yaxshimi-yomonmi, sen menga o'rgatma! O'zim bilaman. Yaqinlashma!

– Ha-ha, hali shunaqami! – Traktor yoniga chopib bordim-da, klyuchni qo'limga oldim.

– Hoy, hoy! – deb do'q urdi Abubakir. – Ma, ola qol topgan bisotingni. – U daftarchamni qaytarib berdi, birozdan so'ng qah-qah urib kulib, butun dashtni boshiga ko'tardi. – Anorxoy o'lkasi emish! Ha-ha-ha! Juda ham ahmoqsan-e, akademik! Haqiqatan ham senga o'xshaganlarni bu yerga haydab kelish kerak, toki dunyoning past-balandini bilib olinglar!.. O'ylab topganini qara-ya: Anorxoy o'lkasi emish! Ha-ha-ha! Hali u senga qanaqa o'lka ekanligini ko'rsatib qo'yadi. Bu yerda bir qish ishlab ko'r, o'shanda boshqacharoq kuylay boshlaysan...

- Men qolish-qolmasligimni sendan so'rab o'tirmayman! Mening g'amimni yemay qo'ya qol, o'zingni o'yla!

- Nimani o'ylar ekanman? - jahl aralash iljayib menga yaqinlashdi Abubakir. - Mening o'z fikrim o'zim bilan, men qayerda bo'lsam ham haqimni ajratib olaman. - U nariroqqa ketmoqchi edi-yu, lekin nimanidir eslab yana to'xtab qoldi. Menga yuzma-yuz keldi-da, bo'g'i q ovozi bilan shunday dedi: - Sen, akademik, haligi qiz haqidagi xom xayollaringni miyangdan chiqar, umidvor bo'lma... urib mayib qilaman!

- Buni hali o'ylab ko'ramiz.

- Yana takror aytyapman, uni xayolingga keltirma!

Qizishib ketgan, boshqalarga nafrat bilan qarashga o'rganib qolgan, hozir es-hushini yo'qotib qo'ygan bu odamning ahvoriga achindim. Unga ohista dedim:

- Sen kap-katta odamsan. Ba'zan tuppa-tuzuk gaplarni aytasan. Ammo bunday gaplarni, aftidan, tushunmasdan gapirasan shekilli! Shuni unutmaginki, hech kim birovga o'ylash, istash, orzu qilishni man eta olmaydi. Insonning hayvondan farqi ham ana shu fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishida.

So'zlarim unga ta'sir etdimi, har qalay, indamay turdi. Faqat qovog'ini osgancha traktor oldiga bordi-da, bor kuchi bilan ruchkani aylantirdi, motor darhol gurullab o't oldi. Yana ish boshlashimiz lozim edi...

Shu soatdan butun orzularim yana vujudimni chulg'ab oldi. Men ularni kurashda qo'lga kiritgandim, ular yana menga hamroh bo'ldi.

Kechqurun hamma yotishga tayyorgarlik ko'rayotganda men o'tovdan chiqib, buloq tomon yo'l oldim. Negadir o'sha tomon meni o'ziga tortardi, o'sha yerda tanho bo'lishni istardim. Osmon gumbazi yulduzlarga torlik qilib, ular ufqdan yerga tomon siljiyotganday.

Ko'pchiligi bosh ustida g'uj-g'uj bo'lib, hozir tubsiz

bo'lib ko'rinayotgan kulcha shaklidagi hovuzcha sathiga to'planishgan edi. Ular suvda jilvalanib, husni-jomollarini ko'z-ko'z qilishardi. Ularni hovuchlab, laxcha cho'g'day qirg'oqqa sepib yuborging keladi. Suvning shildirab oqayotgan joyida ular ham suv bilan birga oqib, mayda toshchalarga aralashib, marvarid donalari singari tovlanardi. Suvning sokin, o'ychan oqqan joylarida esa yulduzlar osmondagi kabi porlab turardi. Xayolimdan shunday fikrni o'tkazdim: dashtdagi chashma ba'zi ko'ngli ochiq va orzu-istaklar bilan to'lib-toshgan, go'yo butun olamni o'zida mujassamlashtirgan insonning ruhiy holatini eslatar ekan.

Men buloq bo'yida o'tirib, tungi sokin dashtni tomosha qildim, uni butun vujudim bilan his etdim, xayolan qayta tasavvur etdim. Bu shirin xayollarimni kimga aytay, kimga izhor etay?

Izohlashim qiyin-u, ammo sochi peshanasiga tushib turgan, nomi noma'lum qiz menga xuddi ana shu odamday tuyulardi. Faqat o'shagina ko'nglimdagini tushuna olar, faqat o'shagina his-hayajonlarimga sherik bo'la bilardi. Ehtimol, buning siri bizning birinchi marta shu buloq bo'yida uchrashganimizda va unga Bo'tako'z deb nom qo'ygan kezlarimizda paydo bo'lgandir.

Qayerda ekan hozir, mening xayolim u bilan band ekanligini bilarmikin? Yaqinda yerni haydab bo'lamiz, shunda men uni izlab topaman, bu yerga, buloq bo'yiga olib kelib, Anorxoy o'lkasi haqida hikoya qilib beraman. She'r bilan emas, yo'q, masxara qilmasin, tag'in. Anorxoy cho'lining kelajagini o'zimcha qanday tasavvur etgan bo'lsam, shundayligicha so'zlab beraman.

Bu yerdan ketayotib yana yulduzlar to'la osmonga suqlanib qaradim. Nimaiki ko'rsam, ko'zlarim quvonchga to'lardi. Ammo shu mahal tepalik ustida xotin kishining avvalgidek beo'xshov va nursiz tosh haykali

ko'rindi. Nazarimda, u hozir ham atrofdagi hamma narsalardan bexabar, oqib tushgan nursiz ko'zini qisib, olislarga ruhsiz boqib turardi.

Oy ham chiqdi, men haydalgan yerning narigi tomonida sekin jilib kelayotgan ikkita sharpani sezib qoldim. Bu kiyiklar edi. Qayoqqa ketishayotganikin? Ehtimol, suv ichgani kelishayotgandir. Kiyiklar haydalgan yerning chekkasiga kelib, neft va temir hidi anqib turgan shudgorga o'tishga jur'at etolmay, taqqa to'xtab qolishdi. Ular kumushrang tovlangan oy nurida shu bo'yicha qimir etmay uzoq turishdi. Shoxlari tarvaqaylab ketgani erkak kiyik, yag'rini pastrog'i urg'ochi kiyik, oydinda ikkalasining ham katta-katta ko'zlari yaltirab turardi. Yengil boshlarini sergaklik bilan yuqori ko'tarib, bir-birining pinjiga kirib turishardi. Ular shu tarzda uzoq qotib turdilar. Kiyiklarning bu turishi: dashtlikka nima bo'ldi, eski so'qmoq yo'llar qayoqqa yo'qoldi, qanday kuch bu yerlarni ag'dar-to'ntar qilib tashladiykin, deyayotganday edi. Ular haydalgan yerdan o'tishga jur'at etisholmadi. Orqaga qaytishdi, xipcha bellarida oyning kumush shulasi xiyol aks etib turardi. Ular bemalol uzoqlashsin deb, yana biroz o'tirdim. So'ng o'tovga qaytib kelib, qorong'ida o'z joyimni paypaslab topdim-da, allamahalgacha uxlayolmay cho'zilib yotdim.

Shu payt qulog'imga pichirlagan ovoz eshilib qoldi. Abubakir bilan Qalipa birga yotishgandi. Ehtimol, ilgari-lari ham shunday bo'lgandir, biroq men buni bilmasdim. Qalipa entikib yig'lar, allanarsalarni gapirar edi. Lekin men nimaligini tushuna olmadim.

– Bo'ldi, bas endi, yetar, – dedi Abubakir uyqu aralash, – shaharga borsak, hammasini to'g'rilaymiz. Bir-ikki kun yotasan-u... Bekorga qayg'urishning nima keragi bor.

Qalipa alam bilan javob qaytardi:

– Buning uchun tashvishlanayotganim yo'q. O'zim-

dan nafratlanaman, nega men senday bir odamni sevib qolgan ekanman. Nimangga uchdim sening, hayronman. Koshki sen odamlarga biror yaxshilik qilgan bo'lsang. Nima bo'lib senga bir itday yopishib qolganimni bilmayman.

– Pushaymon qilmaysan, ish tugagach, seni darhol olib ketaman.

– Yo'q, pushaymon qilaman, umr bo'yi pushaymon qilib o'taman. Lekin nima bo'lsa ham ketaman. Yolg'iz qolishni istamayman...

– Sekinroq gapirsang-chi! Yaqinroq yot, ha, allaqachonoq shunday qilishing kerak edi, butun yostiqni ho'l qilib tashlaganingni qara.

Men boshimni burkab oldim. Dilimni siyoh qiluvchi bu gaplarni eshitmaslik uchun tezroq uxlab qolgim keldi.

Beshinchi bob

Quyosh kun sayin qizdirayotgan edi. Sorokin tez-tez qatnaydigan bo'lib qoldi. Sur'atni oshirish zarur edi. Vaqt qistalang, tuproq esa tobora qurib boryapti. Biz yana besh kuncha yer haydashimiz kerak. Ekuvchilarning ham shuncha kunlik ishi qolgan.

Sorokinning aytishicha, kuzdan boshlab bu yerlarni shudgor qila boshlaymiz, kelasi yil esa bu yerga juda ko'p traktorlar keltirilib, maxsus RTS tashkil etiladi. Sorokin hamma ishni reja bilan olib borardi. U har kuni cho'lni, undagi jarlik, soyliklar-u pastqam yerlarni aylanib yurardi. Dashtni shunchaki bilibgina qolmay, uning har bir qarichigacha o'rganib olgan, bu yerlarning hammasi uning miyasida o'rnashib qolganday edi.

Endi Anorxoyda qish qattiq kelgan paytlarda, ilgari-giday mashina va samolyotlarda yem-xashak tashib yurmaslik kerak. Sorokin buning ham ilojini topadi.

Biz Abubakir bilan yarim kechagacha yer haydaymiz. Dalada tunab, tong otishi bilan yana ishga kirishamiz. Ish shu qadar og'irki, Abubakir menga tegajog'lik ham qilmay qo'ydi. Xuddi u meni ko'rmayotganday, e'tibor ham bermasdi. Ammo yashirin adovati xo'mraygan ko'zlaridan sezilib turardi. Bu endi mening uchun xavfli emas. Men o'z ishimni qilib, o'z orzu-umidlarim bilan yashayman. Tepalik ostidagi soylikka, cho'ponlar oldiga boradigan va u yerda jingala sochli qizchani izlab topadigan kunning kelishini orziqib kutardim.

O'sha kunlarda biz yangi bir katta maydonni haydashga kirishgan edik. O'z ishingdan qanoatlansang, ko'nglingga yoqqan ish bilan band bo'lsang, biror yangilikka qadam qo'yish doim maroqli bo'ladi. Maktabda o'qib yurgan kezlarimda ham daftarning yangi sahifasidan yozishni yaxshi ko'rardim. Ertalab hali hech kim yurmagan qor ustidan chopib yurishni, birinchi bo'lib iz qoldirishni sevardim. Bahorda hali hech kim yurmagan tog' yonbag'irlariga chiqib, ilk bor ochilgan lolalarni terishga oshiqardim. Bunda kishiga huzur bag'ishlaydigan, o'ziga maftun etadigan qandaydir sir bor. Bepoyon Anorxoy dashtida, hozirgacha inson qadami yetmagan yerda yangi iz qoldirish mening uchun dastlabki satrdek, hali iz tushmagan oppoq qordek, qo'l urilmagan loladek tuyulardi.

Rama ustida turib olib, plug tishlarining oyog'im ostidagi birinchi jo'yaklar hosil qilishini zavqlanib tomosha qilaman. Ko'zni qamashtiradigan yaltiroq tishlar sira tinim bilmay yer bag'rini tilib, qatlamlarni sekin-assta ag'darib boradi.

Chekkadagi plug tishi ostidan go'yo to'lqinlar ustida baliq o'ynoqlayotganday, nimadir to'satdan yalt etib ketdi. Tishning yaltiroq yuzida o't bo'lib yondi va darhol egat orasida g'oyib bo'ldi. Men shu zahoti plugdan

sakrab tushdim-da, o'zimni o'sha joyga otdim, tuproq ostidan cho'ziq shakldagi og'ir metall parchasini oldim. Bu shunchalik go'zal narsa ediki, hayajonlanganimdan qo'llarimni yozib qichqirib yubordim:

– Oltin!

Ovozimni eshitgan Abubakir menga qayrilib qaradi va traktorni to'xtata solib yerga sakrab tushdi.

– Nima topding?

– Oltin! Qaragin, Abubakir, oltin!

U men tomon avval sekin-asta, so'ng birdan shoshib yura boshladi. Men bu oltin rangli chiroyli narsani kaf-timda tutib unga uzatdim.

– Qani! Nahotki oltin bo'lsa! – deb, men uzatgan nar-sani qo'lga oldi va u yoq-bu yog'ini ko'rib, yengi bilan artdi. – Iye, bu yerda oltin nima qilsin, – dedi bo'g'iq ovoz bilan. Keyin kutilmaganda rangi o'chib ketdi, – oltin bo'li-shi mumkin emas, – Abubakir metall parchasidagi loylar-ni tirnog'i bilan tushirib, zo'rma-zo'raki iljaydi. Ko'zla-rimga boqmay istar-istamas metallni menga uzatdi.

– Nega, oltin bo'lmas ekan! – dedim jahl bilan. – Bu-ning og'irligini ko'r, 800 grammcha keladi. XII asrda bu yerlarda mo'g'ullar yashagan. Ular bu yerga kelishdan oldin Xitoyni zabt etib, ko'plab oltin olib chiqib ketgan-lar. Ehtimol, bu ham ana shu tarzda bu yerlarga kelib qolgandir. – Men bu gaplarni topgan narsam haqiqatan ham oltin ekanligini tasdiqlash uchun aytdim. Ana shu ishonch bilan mast bo'lib, xom xayolimni davom et-tirdim. O'zimni ham, hayratda qolgan Abubakirni ham so'zlarimning to'g'riligiga ishontirmoqchi bo'ldim. – Bi-lasanmi, bu narsa necha asrlardan beri yer ostida yo-tibdi? Bo'lak metall bo'lsa allaqachon zanglab ketardi. Bu esa zanglamagan, haqiqiy oltin. Bir vaqtlar bu yerda Anorxoy ko'chmanchi qabilalari o'zaro jang qilganlar. Bu yerlarda qanaqa janglar bo'lganini bilsang edi! Bu nar-

sa o'sha zamonlardagi xonlar qilichining dastasi bo'lsa ehtimol. Mana, o'zing ham ushlab ko'r, ushlash uchun qanday qulay.

Abubakir parchani olib, qo'lida salmoqlab ko'rdi.

- Oltin bo'lmasa ham, uni biladigan kishilarga ko'rsatish kerak, - dedi-da, uni cho'ntagiga solib qo'ydi.

- Yana sen buni plugdan tushirib qo'yma, menda tursin.

- Ha, mayli, - rozi bo'ldim men.

Abubakir og'irlashgan cho'ntagini ushlaganicha traktor tomon ketdi.

Biz yana ishini davom ettirdik. Men topgan narsamni qanday qilib o'qituvchim Oldiyorovga esdalik uchun yetkazishni o'ylardim. Unda bunaqangi buyumlar ko'p. Topgan buyumimni ko'rsa u, albatta, biror qiziq narsani hikoya qilib berar edi. Keyinchalik men charchab qolib, oltinimni unutdim. Traktorning bezovta harakati meni juda ezib qo'ydi: hozir Abubakir mashinani juda g'alati haydayotgandi. Goh ikkilanganday sekin yurgizar, goh motorni qattiq gurullatib shiddat bilan haydar edi. Traktorning trubasidan burqsib chiqqan qora tutun haydalgan yerga nimrang bo'lib yoyilar edi.

Biz kechgacha shu holda ishladik. Quyosh botgan bo'lsa-da, dala yorug' edi. Abubakir kabinadan bir necha bor bosh chiqarib, menga allaqanday sirli qarab qo'ydi. Mana, u traktorni ham to'xtatdi.

- Bu yoqqa kel! - deb qo'l silkidi u.

Men kabinaga chiqdim. Abubakirning rangi-ro'yi o'chib, ko'zlari sarosimalik bilan chor atrofga alanglardi. U peshanasidagi terlarni artib, motor ovozi aralash shunday dedi:

- Qichqiray desam ovozim yetmasdi, sen bor, richaglarni o'rnatgin-da, keyin traktorni biroz o'zing hayda. Tobim qochib turibdi, negadir mazam yo'q. Sof havoda aylanib kelay-chi, zora tuzalib qolsam...

– Bor, boraver, – dedim men.

Plug oldiga borib qaytib kelgunimcha Abubakir traktordan tushdi. U rangi oqarib, birdaniga o'zgarib ketgan edi. Ikki bukchayganicha asta qadam tashlab, indamay bir chekkaga qarab yo'l oldi.

«Ha, u qattiq kasal bo'lib qolganga o'xshaydi. Ehtimol qorni og'riyotgandir, ana, qornini ushlaganicha bukchayib ketyapti», – dedim ko'nglimda va traktorni haydab ketdim.

Traktor bir tekisda jadallab yurib ketdi. U yana mening ixtiyorimda edi. Har galgidek hayajonlanib, mashinani to'g'ri haydashga intilaman. Kartaning u burchiga yetib traktorni burdim-da, orqamga qaytdim. Qosh qorayib, sovuq tusha boshlagan edi. Oldinga diqqat bilan qarab: «Yana ikki marta aylangach, traktorning chiroqlarini yoqaman», deb ko'nglimdan o'tkazdim.

Oldimda, tepalikning yon bag'rida kimdir tez-tez qadam tashlab uzoqlashib borardi. Keyin u pastga chopib tushib, ko'zdan g'oyib bo'ldi. Men uning yelkasinigina ko'rib qoldim. Bu Abubakir edi. Unga nima bo'ldi? Qayoqqa yugurib ketdi u? Ehtimol, biror narsa ko'rib qolgandir.

Dalaning o'rtasiga borib kabinadan boshimni chiqargan holda bir daqiqa qarab turdim, ammo Abubakir ko'rinmadi. U qayoqqa ketdiki? Axir, u kasal edi-ku? Qiziq. Traktorni to'xtatdim-da, motorni sekin yurgizib qo'ydim.

– Abubakir! Hoy, Abubakir-i-ir! – deb qichqirdim. Undan sado chiqmadi. Shundan keyin ovozim baralla eshitilsin deb motorni butunlay o'chirib qo'ydim.

– Abubaki-ir-ir! Qayerga ketding, javob ber! – deb qichqirdim cho'lga qarab.

Lekin oqshom qo'ynida keng dala sukut saqlardi.

Uning ahvoli og'irlashib qolgan bo'lsa-chi? Xayolimda u g'ujanak bo'lib to'lg'anib, qaddini rostlay olmay,

yerda yumalab yotganday edi. Traktordan sakrab tushdim-da, jonim boricha chopib ketdim. Tepalikdan oshib tushib u yoq-bu yoqqa qaradim. Hech kim ko'rinmasdi. Bir baland tepalik ustiga chiqib qarasam tekis dalada ketib borayotgan Abubakir ko'rinib qoldi. U ancha uzoqlashib ketgan edi.

- Abubaki-ir-ir! Qayoqqa ketyapsan? - deb qichqirardim. Biroq u orqasiga qayrilib qaramadi, ko'p o'tmay esa xuddi yer yutganday ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Men yana biroz turdim-da, ma'yusgina orqamga qaytdim. Ufq sho'lasining so'nggi tig'lari ko'kda zaif jilvalanardi. Dasht sahnini qorong'ilik qopladi.

Iztirobgaga tushib, parishonxotir yurib borardim. Bu sukunat menga birdan g'alati bo'lib tuyuldi. Go'yo dasht mening qadam tashlashlarimga, fikr-u o'ylarimga quloq solib turganday edi.

Men Abubakirni o'ylardim. Bu o'lkada o'tmishda bo'lgan voqealarni gapirganimda Abubakir meni masxara qilar, gaplarimga ishonmasdi. Endi bo'lsa bu la'nati oltin haqida qayoqdagi gaplarni gapirsam ham hang-u mang bo'lib qoldi... Yo'q, bunday kishilar hushini yo'qotmaydi!

Aslida, u allaqachonlardan beri bir yomon fikrda yurgan ekan chog'i. Bu haqda ba'zan gapirib, Sorokinni qo'rqitmoqchi ham bo'lardi. U bu yerdagilarning hammasini yomon ko'rardi. Hamma bilan bir-bir urishib chiqqan. Xo'sh, Qalipa-chi? Abubakir hammadan ham ko'ra undan tezroq qutulishni o'ylardi. Bu homilador xotinning ishqini Abubakir boshiga urarmidi. Maoshini ham kutib yurgan ekan shekilli. Kechagina maosh oldi, yonida katta pul; u hech qachon pulini o'tovda qoldirmay, doim o'zi bilan birga olib yurardi. Demak, u biroz pul to'plagan, buning ustiga, men topgan narsa oltin bo'lib chiqsami...

Xayolimni Qalipaning ovozi bo'ldi:

– Abubaki-i-i-ir! Qayoqdasizlar!

Tunda ishlashimiz uchun u bidonlarda suv keltirgandi:

– Qayoqqa ketib qoldinglar? – Qalipa meni tashvishlanib qarshi oldi. Yuragimni vahima bosib ketdi! – Senlarni kutyapman-kutyapman, traktor turibdi-yu, daraklaring yo'q!

Men unga nima ham der edim. Gapning rostini aytdim-qo'ydim:

– Abubakir ishni tashlab ketib qoldi.

– A... Nega? Nima uchun? – duduqlanib so'radi Qalipa.

– Bilmadim.

Unga oltin haqida og'iz ochmadim. Abubakirning bu ishidan uyalib ketgan edim.

– Demak, ketibdi-da?.. – Qalipa biroz jim turdi-da, so'ng aravadan bidonni shiddat bilan ko'tarib zo'rg'a yerga tushirdi.

– Bu suvni nega olib yuribman-a? – dedi dovdiragan-cha o'ziga-o'zi.

Men bidonni ko'tarib, radiator yoniga olib bordim. Qalipa esa kabinaga yuzini qo'yib achchiq-achchiq yig'ladi.

Ko'nglim buzilib ketdi. Uni qanday qilib yupatishni bilmadim.

– Balki qaytib kelar, – dedim o'z gapimga o'zim ham ishonmay.

– Men uning uchun yig'layotganim yo'q, – dedi u o'pkasi to'lib, ko'z yoshlari bilan yuvilgan yuzini menga o'girib. – Ishqardim, orzu qilardim! Lekin kimga ishonib yurgan ekanman? .

Nimani orzu qilib yurgan ekanman? – deya to'satdan fig'on ko'tardi, dardli ovozining aks sadosi butun dashtni qopladi. – Ishchan yigit deb o'ylovdim, badfe'lligi bora-bora yo'qolib ketar deb o'ylagandim. Yaxshilik bilan,

mehr-muhabbat bilan uning qalbini yumshatmoqchi bo'luvdim. U bo'lsa hech narsani tushunishni istamadi. Qanday kelgan bo'lsa, shundayicha g'oyib bo'ldi. Alam qiladi odamga, bilsang edi, shunday alam qiladiki!

Men ma'yus va garang bo'lgan holda jim turardim. Qalipaning ahvoliga juda achindim. U qanday qilib mana shunday odamni sevib qolganligini tushuna olmasdim... Ammo Abubakir bugun Qalipani tashlab ketib, haqiqiy baxtdan ajralganligini bilsa edi, unda Qalipa emas, balki uning o'zi qish bo'ronida qolgan bo'riday bo'kirib yig'lar-di. Qalipa aravaga o'tirdi-da, xomushgina qaytib ketdi.

Anorxoy dashti jimgina uxlab yotardi. Uzoq-uzoqlardan parovoz gudogi yovshan butalari uzra arang yetib kelardi. Ehtimol Abubakir yuk poyezdiga osilib ketayotgandir. Ketaver, ablah, sening yo'ling o'sha yoqda! Anorxoy sensiz ham turaveradi, sensiz ham ishimizni bajaraveramiz.

Uni boshqa eslashni istamasdim. Ishga kirishish kerak. Men motorni yondirish uchun ancha urindim. Keyin kabinaga o'tirdim, chiroqlarni yoqib yubordim. Endi hamma ish uchun o'zim javobgarman. Qani endi o'sha dilbar qiz hozir yonimda bo'lsa-yu, bu yovvoyi yovshan-zor dasht ajoyib Anorxoy o'lkasiga aylanajagini hikoya qilib bersam.

Мундарижа

Jamila.....	3
Birinchi muallim.....	75
Bo'tako'z.....	145

Adabiy-badiiy nashr

Chingiz AYTMATOV

Jamila

Qissa

Muharrir:	<i>Axtam RO'ZIMURODOV</i>
Badiiy muharrir:	<i>Oloviddin SOBIR O'G'LI</i>
Texnik muharrir:	<i>Dilmurod JALILOV</i>
Sahifalovchi:	<i>Madina ABDULLAYEVA</i>
Musahhih:	<i>Nigora G'ANIYEVA</i>

**Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.
2019-yil 24-aprelda bosishga ruxsat etildi.
Bichimi 84x108 1/32. Cambria garnituraşi.
Ofset bosma. 12 shartli bosma toboq. Nashr tobog'i
11. Adadi 1000 nusxa. 20-raqamli buyurtma.
Bahosi shartnoma asosida.**

**Yoshlar nashriyot uyi. Shayxontohur tumani,
Navoiy ko'chasi, 11-uy.
"TURON PRINT" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahar, Shayxontoxur tumani,
Ipakchi ko'chasi 258-uy**

Chingiz AYTMA TOV

JAMILA

ISBN 978-9943-5319-9-4